

Nytt om

Kvinnens FORSKNING

4/91
Kilder til kvinners
historie

Nytt om kvinneforskning utgis av NAVFs sekretariat for kvinneforskning

NYTT OM KVINNEFORSKNING
fra Norges allmennvitenskapelige forskningsråds
Sekretariat for kvinneforskning
Årgang 15, 1991

Redaksjonen:

Sekretariatet for kvinneforskning
Ansvarlig redaktør: Tove Beate Pedersen
Omslag: Harald Gulli
Trykk: Falch Hurtigtrykk
ISSN: 033-0265

Utkommer med 5 nummer pr. år.
Ettertrykk er tillatt når forfatter samtykker og kilde oppgis.
Tillatelsen gjelder ikke illustrasjoner.

Løssalg: kr. 40,-
Abonnement: kr. 160,-
Postgiro: 0809 5147160

Redaksjonens adresse:
NYTT OM KVINNEFORSKNING
Sandakerveien 99, 0483 Oslo
Tlf. (02) 15 70 12

I SEKRETARIATET:

Daglig leder Tove Beate Pedersen
Forskningsleder Torill Steinfeld
Fagkonsulent Inga Stener Olsen (permisjon)
Fagkonsulent Bente Lilja-Bye (vikar)
Koordinator Marit Lembach-Beylegaard (NTH)
Sekretær Evy Haneborg
Sekretær Toril Finsen Enger (1/2 stilling)
Sekretær Ann-Cathrin Moss (vikar 1/2 stilling)

SEKRETARIATETS STYRE:

Adm. direktør Liv Hatland, leder
Professor Gerd Bjørhovde, nestleder
(repr. for humaniora)
Professor Hildur Ve
(repr. for samfunnsvitenskap)
Professor Vidar Hansson
(repr. for medisin)
Førsteamanuensis Leif Erik Eriksen
(repr. for naturvitenskap)
Forsker Øystein Gullvåg Holter
(repr. for NORAS)

Likestillingsombud Ingse Sabel

VARAMEDLEMMER:

Kommunaleråd Gro Balas
Førsteamanuensis Tore Pryser

Professor Georges Midre

Førsteamanuensis Kirsti Ytrehus

Førsteamanuensis Finn Ingebretsen

Rådgiver Annemor Kalleberg

Daglig leder Anne-Lise Arnesen
(repr. for Kirke-, utdannings- og
forskningsdepartementet)

Kjære leser !

Takket være kvinneforskningen vet vi idag langt mer om kvinnes historie. Hovedtemaet i dette nummeret av *Nytt om kvinneforskning* er kilder til kvinners historie og inneholder bidrag fra forskere som var samlet til Kvinnehistorisk Symposium på Isegran i 1990.

Gjennom disse artiklene får vi andre, ikke-historikere, et innblikk i hvordan fagfolkene nærmer seg og forholder seg til sine kilder, når de skal finne ut mer om kjønnes betingelser og betydning av kjønn i tidligere tider.

Ved siden av hovedtemaet har vi, i vanlig stil, løse artikler som spenner over svært ulike temaer; fra gutters forhold til kroppsøving til storvask.

Redaksjonene må ofte inngå i forhandlinger med bidragsyterne for å ende opp på et sideantall for artiklene i *Nytt om kvinneforskning* som er akseptabelt. Vi har ferdigtrykte veiledninger som våre artikkelforfattere mottar, der det står angitt hvor lange artiklene får være. Alle som leser *Nytt om kvinneforskning* vet imidlertid at lengden varierer - og det viser bare at vi håndhever våre regler med vett, det vil si, vi må noen ganger fravike reglene. Det har vi til alt overmål gjort denne gang - (og noen vil kanskje si at vi har mistet vettet) - med artikkelen "Storvask" av den tyske historikeren Karin Hausen. Vi hadde valget mellom å dele den i to eller bryte alle regler, og vi tok ikke sjansen på å frustrere våre lesere med å måtte vente i månedvis på siste del.

Siden sist har The First European Feminist Research Conference "Women in a Changing Europe" gått av stabelen i Ål-

borg i august - og vi har med rapport fra denne. Det var et flott arrangement, og vi tok med hjem entusiasme og inspirasjon til å arbeide videre:

"We confront the wall and ceilings
with our knowledge and our feelings"

som det står i den flotte sangen skrevet til konferansens åpning.

Ved Universtitet i Oslo, og ellers i Akademia (og i pressen!), har det vært mye debatt - med høy temperatur - rundt en tilsettelssak ved Sosiologisk institutt. Karin Widerberg, som var den eneste kvinnelige søkeren til et professorat i sosiologi, ble av en enstemmig komité innstilt som nummer én til stillingen. Saken fikk videre det uvanlige forløp at innstillingen av kollegiet ble sendt tilbake til Sosiologisk institutt, med beskjed om å utlyse stillingen på nytt. I skrivende stund ser det ut til at Sosiologisk institutt likevel skal få sin første kvinnelige professor (!) ved at Karin Widerbergs nåværende professorstilling overføres til Sosiologisk institutt, Universitetet i Oslo.

SKF har fått forskningslederstilling fast på sitt budsjett, og stillingen skal gå på omgang hvert tredje år mellom de fagrådene som trengs å strykes (er det noen som ikke trenger det?). Turen er kommet til humaniora, og 1. oktober tiltrådte Torill Steinfeld stillingen som forskningsleder i humanistisk kvinneforskning i SKF.

Velkommen Torill!

Red.

Innhold

<i>Lena Peterson: Metronymika under medeltiden - forskningshistorikk</i>	s. 5
<i>Sverre Bagge: Mann og kvinne i heimskringla</i>	s. 11
<i>Margareta Kempff: Kalkmolningar som källa till kvinnohistoria</i>	s. 20
<i>Else Mundal: Gjennom diktinga til røyndomen bakanfor</i>	s. 30
<i>Birgit Sawyer: Vad runstenar kan berätta</i>	s. 36
<i>Toril Jenssen: Gutter og kroppsoving - hvordan begynner rusmisbruket?</i>	s. 47
<i>Karin Hausen: Storvask</i>	s. 53

BOKOMTALER

<i>Liesbeth Brouwer, Petra Broomans og Riet Paasman (red.):</i>	
<i>Beyond Limits: Boundaries in Feminist Semiotics and Literary Theory</i>	s. 74
<i>Live Hov: Thalías første døtre . Skuespillerinderne i 1500- og 1600-tallets</i>	
<i>europæiske teater</i>	s. 83
<i>Even Lærum og Per Fugelli: Forskningsveiledning (to omtaler)</i>	s. 87
<i>Birgitta Ahlmo-Nilsson (red.): Romantikkens kvinner. Studier i det tidlige</i>	
<i>1800-tallets litteratur</i>	s. 91
<i>Charlotte Bloch: At nogen har brug for mig - Om kvindearbejdsløshed,</i>	
<i>hverdagsliv og livsfaser</i>	s. 95
<i>Jone Salomonsen: Når gud blir kvinne. Blant hekser, villmen og sjamaner i USA</i>	s. 98
<i>Liv M. Bolstad: Bondekvinne - liv og lov</i>	s. 103
<i>Suzanne Stiver Lie og Virginia E. O'Leary (red.):</i>	
<i>Storming the Tower: Women in the Academic World</i>	s. 105
<i>Albert R. Kezel (ed.): Birgitta of Sweden. Life and Selected Revelations</i>	s. 108
<i>Carolyn Merchant: Ecological Revolutions: Nature, Gender and Science</i>	
<i>in New England</i>	s. 111

LITTERATURKOMMENTARER	s. 115
-----------------------------	--------

MØTER, SEMINARER OG KONFERANSER

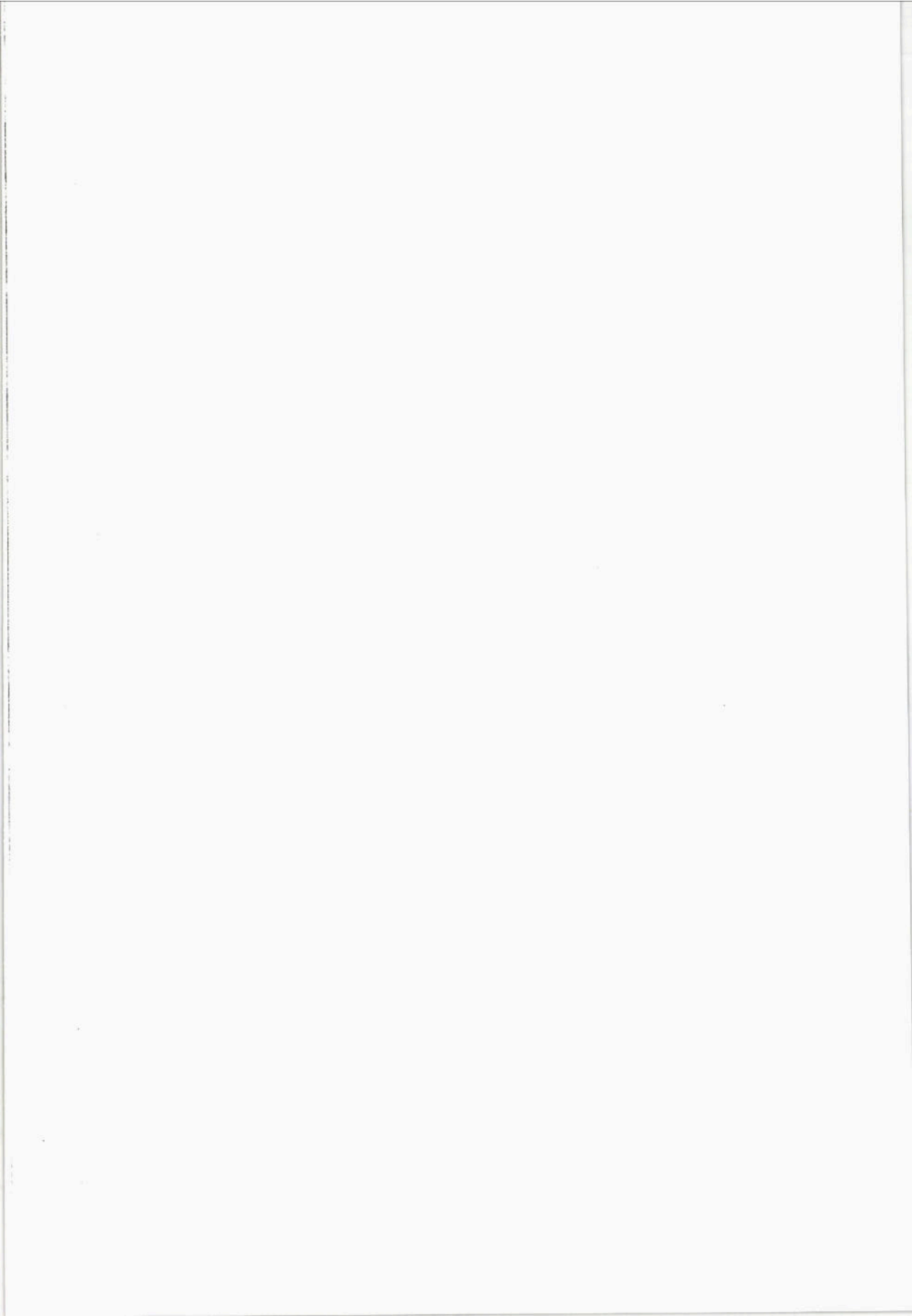
Symposium for de kvinnelige akademikerers landsforbund i Norden	s. 116
Opgør eller oppløsning? Dansk seminar for nye og gamle kvinneforskere	s. 119
- «men hvordan var det rent faglig?» Om nordisk nettverksbygging og sommer-	
universitetet ved Hurdalssjøen.....	s. 120
Women in a changing Europe	s. 123

MØTER SOM KOMMER	s. 126
------------------------	--------

LITT AV HVERT	s. 127
---------------------	--------

PUBLIKASJONER	s. 128
---------------------	--------

EGNE PUBLIKASJONER	s. 131
--------------------------	--------

Metronymika under medeltiden: forskningshistorik

Av Lena Peterson

Artikeln presenterar de forskningsresultat som hittills har vunnits beträffande bruket av metronymika (morsnamn) i Norden under medeltiden. Frågorna som har diskuterats är varför metronymika har använts och inte patronymika (farsnamn), vilket var det vanliga, och varför bruket av dem upphör mot slutet av medeltiden.

Ett metronymikon är ett tillägg till ett dopnamn som anger vem som är mor till personen i fråga, t.ex. (*Per*) *Gunhildsson*, (*Elsa*) *Gunhildsdotter*. Ordet kommer av grekiskans *meter* 'mor' + *onyma* 'namn' + *-ikon*, ett suffix som betyder 'som hör till'. På motsvarande sätt använder man termen patronymikon om ett tillägg som anger fadern, t.ex. (*Per*) *Svensson*, (*Elsa*) *Svensdotter*. Det finns i olika språk olika former för metro- och patronymika, t.ex. – för att ta patronymika – hebreiskans *Ben Gurion*, arabiskans *Ibn Fadlan*, keltiskans *Mac-Kay* (där *Ben*, *Ibn* och *Mac* betyder 'son') eller, med suffix, latinets *Appianus*, ryskans *Petrov* (son till Appius resp. Petr).

Metronymika har i vårt nordiska, sedan urminnes tider patriarkaliskt uppbyggda, samhälle aldrig varit vanliga. Men det finns en hel del kända exempel från Nordens medeltidshistoria; det bäst kända exemplet är måhända den danske kungen *Sven Estridsen*.

År 1979 lade jag fram det fornsvenska materialet och gjorde ett försök att analysera det (Peterson 1979). Efter detta utförde jag en undersökning av svenska metronymika under nya tiden. Jag avslutade

uppsatsen med följande ord: «Personnamnen utgör en samhällsspegel där man kan avläsa människors skiftande värderingar. Metronymikas historia speglar de skiftande värderingarna av kvinnan som samhällsvarelse» (Peterson 1985a:28).

Efter mig har den danske forskaren John Kousgård Sørensen behandlat ämnet i sin bok *Patronymer i Danmark 1. Runetid og middelalder* (1984), och hans resultat angående metronymika har jag diskuterat i en recension (Peterson 1985b). Förutom de nämnda tryckta arbetena föreligger i manuskript en undersökning av metronymika i de fornvästnordiska källorna, utförd av Ole-Jørgen Johannessen i Bergen (Johannessen ms.).

Frågorna som har diskuterats är följande två:

- A. Vad är motivet för metronymika under medeltiden?
- B. Varför avtar frekvensen för metronymika under senare delen av medeltiden?

Den första frågan har många författare före oss ställt sig. Den andra frågan var jag den förste som ställde, sedan jag hade gjort upp en statistik för det svenska materialet och blev frapperad av siffrorna.

Materialet

Det föreligger en del svårigheter att i källorna identifiera metronymika och metronymikonbärare. För det första kan det vara svårt att avgöra om det är ett kvinno- eller mansnamn som ingår i *son-/dotter*-namnet; det finns kvinno- och mansnamn som till formen är varandra mycket lika, och man har ibland anledning att tveka om huruvida det är ett metro- eller patronymikon man har att göra med. För det andra kan det vara svårt att avgöra om en rad belägg representerar en eller flera personer; det kan ju finnas flera namnbärare med samma namn. Dessa två faktorer gör att siffrorna som har räknats fram är ungefärliga.

Av tabell 1 framgår hur det svenska materialet ter sig. Sedda i relation till antalet kända personer under medeltiden (ca 100 000) är siffrorna inte imponerande; det samlade antalet metronymikonbärare utgör bara ca 2 promille. Vad som är intressant att notera är att siffrorna avtar mot medeltidens slut, trots att källmaterialet ökar. Det är helt klart att frekvensen av metronymika minskar drastiskt efter mittem av 1300-talet.

Tabell 1. *Metronymika i Sverige under medeltiden (Peterson 1979:104).*

<i>Tid</i>	<i>Antal</i>
1167-1199	1
1222-1250	4
1251-1300	ca 25
1301-1350	ca 80
1351-1400	ca 65
1401-1450	ca 20
1451-1500	4

Kousgård Sørensen har räknat till 116 personer i det danska materialet. De fördelar sig tidsmässigt enligt tabell 2. Kousgård Sørensen har ingen beräkning av hur

stor del av den kända danska medeltida befolkningen de här namnbärarna utgör, men han påpekar att det ju endast är en bråkdel av den som över huvud taget nämns i källorna, och bara det faktum, att kvinnor är i minoritet, är en påminnelse om att siffrorna inte speglar reella förhållanden. Det står i alla fall klart, att metronymikas frekvens minskar i Danmark liksom i Sverige.

Tabell 2. *Metronymika i Danmark under medeltiden (Kousgård Sørensen 1984:127).*

1000-tallet:	5
1100-tallet:	11
1200-tallet:	25
1300-tallet:	41
1400-tallet:	31
1500-1520:	3

Tabell 3. *Metronymika i Norge och på Island under medeltiden (Johannessen ms.).*

	Norske		Islandske		Andre
	sikre	usikre	sikre	usikre	
800-tallet	3		3		
900-tallet	8	1	20	1	1
1000-1050	1		10	1	1
1051-1100			2		
1101-1150	4		4		3
1150-1200	4		12	1	1
1201-1250	6		9	2	1
1251-1300	9	1	1		5
1301-1350	33	4			1
1351-1400	5	2	2		
1401-1450	5		1	1	
1451-	2	1		1	
1501-	2				
uviss tid	2		2		

Det fornvästnordiska materialets fördelning framgår av tabell 3. Källtypen är annorlunda än i Sverige och Danmark i

det att mycket är hämtat från sagorna och originalmaterialet (diplomen) är yngre än i Sverige och Danmark. Metronymika har varit populära på Island under tidig medeltid, men de faller starkt i frekvens under slutet av medeltiden. Andelen metronymika på de inom en saga nämnda personerna håller sig omkring 1 %. I Norge ter sig materialet på ungefär samma sätt som i Sverige och Danmark.

Varför metronymikon?

I min undersökning 1979 kom jag fram till att adelsmän utgjorde majoriteten av metronymikonbärarna i de äldre källorna. Man måste nu komma ihåg, att källäget kan ge en missvisande bild. De lägre stånden är underrepresenterade i källorna från den äldre medeltiden, och vi vet alltså mycket litet om deras namnskick. Jag antog – liksom historiker och genealoger hade gjort före mig – att metronymika bars därför att modern var av högre börd än fadern. De har ibland kallats prentensionsnamn. I flera fall kunde jag konstatera, att metronymikonbärarna också förde möderne släktens vapenbild i sina sigill.

Några exempel på metronymikonbärare kända i svensk historieskrivning är käniken i Uppsala *Nils Kristinasson* (nämnd bl.a. 1288; modern var förmodligen syster till biskop Petrus i Västerås), riddaren, lagmannen och riksrådet *Bengt Hafridsson* (nämnd första gången 1297; modern är Hafrid Sigtryggsdotter, förmodligen dotter till en halvsysster till Birger Jarl), riddaren *Ragnvald Ingeborgsson* (nämnd första gången 1306; Ingeborg tillhör den förnåma Vinstorpa- eller liljebalksätten och sonen för vapnet i sitt sigill), *Margareta Kristinasdotter* (nämnd 1282; modern Kristina var dotter till Birger Jarl och Margareta har folkungalejonet i sitt sigill). En person som figurerar i en dansk folkvi-

sa är riddaren *Jon Regmodsson* (nämnd första gången 1224; modern var dotter till en Ulf jarl, huruvida dansk eller svensk är ovisst, troligtvis svensk).

Jag försökte ta reda på härstamning för samtliga de personer jag mötte i 1200-talsmaterialet och för en grupp adelsmän som uppträder under början av 1300-talet, och jag tyckte mig i ett flertal fall finna, att mödernehärstamningen hade spelat roll för valet av metronymikon. Men många gånger kunde jag inte finna några underrättelser om fadern. Det är värt att ta fasta på Kousgård Sørensens kritik av mina slutsatser. Han menar, att det faktum att en viss person, i det konkreta fallet Jon Regmodsson, bär metronymikon kan «dårligt begründes med, at hans morfader muligvis var en bekendt stormand, og moderen altså af fornem byrd, eftersom vi ikke kender til faderens slægtskabsforhold» (Kousgård Sørensen 1984:130).

Det svenska materialet förtjänar en grundligare undersökning än den jag för mer än tio år sedan gjorde. Efter Kousgård Sørensens kritik är jag numera inte så säker på att jag hade helt rätt i mitt antagande att det var bördsstolthet eller arvspretentioner som var anledningen till metronymika.

Det danska materialet liknar det svenska mycket, både vad gäller den sociala spridningen, med dominans för adelsmän i de tidiga källorna och därefter deras gradvisa försvinnande, och vad gäller nedgången totalt under slutet av medeltiden.

Kousgård Sørensen ställer upp sju olika möjliga anledningar till att en person får släktbeteckning efter sin mor och inte – «som normalt» – efter sin far (1984:128):

1. Moderens släkt er fornemmere end faderens.
2. Moderen er faderen overlegen m.h.t. evner, handlekraft m.m.
3. Moderens navn er mere usædvanligt

end faderens og derfor mere egnet til identifikation.

4. Moderen er lokal, faderen er tilflyttet.
5. Faderen er ofte borte i længere perioder.
6. Barnet er født uden for ægteskab.
7. Faderen er død før barnets fødsel eller i dets første leveår.

Paradexemplen på förklaring nr 1 är i Danmark *Sven Estridsen, Peder Bodilsen* och *Sven Trugunsen*, säger Kousgård Sørensen; de har alla förnämna mödrar. Men om Peder Bodilsens far vet vi ingenting, Sven Estridsens far var av nästan lika förnäm härstamning som modern, och vad gäller Sven Trugunsen kan man omöjligt göra skillnad på förnämhet mellan faderns och moderns släkt. Kousgård Sørensen kan inte finna ett enda exempel där man med säkerhet kan säga att ett metronymikon beror på att modern är av förnämre börd än fadern.

Att fadern var ofta hemifrån, t.ex. som sjöman, har av vissa forskare framlagts som förklaring till det markanta inslaget av metronymika i det frisiska namnskicket; friserna var ju kända för sin livliga handelsverksamhet. De allra flesta fallen av metronymika i det danska materialet under 1400- och 1500-talen kommer från Sydslesvig, och Kousgård Sørensen drar en försiktig slutsats att det frisiska namnskicket kan ha haft inverkan i denna del av Danmark.

Förklaring nr 6, utomäktenskaplig födsel, har ofta framförts i litteraturen. Det enda danska exemplet enligt Kousgård Sørensen är *Sven* och *Harald Alvivesen*, söner till Knut den stores högättade engelska frilla Ælgifu.

Faderns tidiga död är den förklaring till metronymika som Kousgård Sørensen finner sannolikast. Han kan framvisa ett konkret exempel, *Sven Estridsen*, vars far dog när sonen var sex år gammal.

Kousgård Sørensen avslutar sin genom-

gång av de danska metronymikonbärarna med att anta, att en enda grund till metronymikon, som kan gälla för alla tillfällen, inte finns. Han vill inte förneka, att metronymikonbruk i enstaka fall skulle kunna bero på moderns dominans med hänsyn till förnämhet eller talang och karaktär eller på barnets utomäktenskapliga födsel. Men den förklaring som han helst föredrar, moderns tidiga änkestånd, har «et vist mål af indre sandsynlighed for sig» (s. 127).

I ett senare kapitel i sin bok, kallat *Patronymbrug*, försöker Kousgård Sørensen ge svar på vilken funktion patronymika har. Han finner att det i huvudsak under den äldre medeltiden har varit emotionellt bestämt, dvs. att ett patronymikon ger uttryck för en positiv egenskap hos namnbäraren, nämligen att vara son (dotter) till en viss bestämd man som åtnjuter socialt anseende.

I min recension av Kousgård Sørensens bok (Peterson 1985b:143) kritiserade jag författaren med följande ord: «Med hänsyn till vad författaren i ett senare kapitel kommer fram till angående de psykologiska motiven till patronymika, nämligen att de ursprungligen är hedrande tillägg till förnamnet och att denna 'emotionelle lading' i patronymerne, som vi mente at kunne konstatere i runeindskrifternes brug, fortsætter op i middelalderen, specielt i adelskredse, hvor ens fornemme herkomst måtte anses for en kvalitet i sig selv' (s. 204), så ter det sig ologiskt att bruket av metronymika skulle fränkännas samma motiv.»

Vad gäller fornvästnordiska förhållanden och motiven till metronymika i dessa källor, så menar Ole-Jørgen Johannessen (ms.), att man skall tro på sagans vittnesbörd. Han nämner flera exempel på att ett metronymikon i sagan blir förklarat med att modern var änka, bl.a. följande, som gäller Gellir Sigríðarson i *Króka-Refs*

saga: «Madr er nefndr Gellir... Módir hans bjó tadan skammt í brutt... Hon hét Sigrídr, audigr mjök... Bondi hennar var andadr, ok tví var Gellir kalladr Sigrídarson.»* Till skillnad från de svenska och danska källorna tillhandahåller alltså det norröna materialet, tack vare sagorna, ofta explicita förklaringar till ett metronymikon.

Varför nedgång för metronymika under slutet av medeltiden?

I min uppsats från 1979 antog jag att bruket av metronymika i det medeltida Sverige hade samband med de rådande arvsreglerna. Jag stödde mig på rättshistoriker, som konstaterat att son och dotter var berättigade till lika arv under tidig medeltid men att denna likställighet förändrades till kvinnans nackdel i och med Birger Jarls arvslag, som stadgade att syster skulle ärva endast hälften mot broder. Birger Jarls arvslag vann inte efterrättelse förrän den intogs i Magnus Erikssons landslag, dvs. o. 1350, och jag tänkte mig alltså, att denna förändring ledde till att det blev mindre angeläget med ättledning genom en kvinna och att bruket att benämna sig efter sin mor upphörde.

Kousgård Sørensen finner min förklaring till metronymikas förekomst och deras nedgång osannolik. Han menar att de genealogiska förbindelserna med en avliden oavsett namngivning ju måste utredas innan arv skiftades; det kan inte ha haft något juridiskt intresse vilka namn arvspretendenterna bar. Det avgörande motbeviset mot antagandet att det skulle finnas ett samband mellan arvsrätt och metronymikonbruk utgörs av det faktum,

att någon ändring i arvsreglerna som försämrade kvinnornas ställning inte inträffade i Danmark; tvärtom förbättrades kvinnors arvsrätt här under medeltiden.

Kousgård Sørensen vill i stället se metronymikas försvinnande som resultatet av främmande påverkan, i Danmark såväl som i Sverige. Han pekar på den massiva invandringen av nordtysk adel under högmedeltiden, vilken hade långtgående följder för kultur, arkitektur, litteratur och inte minst språk. Kulmen inträffar i Sverige ett halvt århundrade senare än i Danmark, men mönstret är detsamma. Att det lågtyska namnskicket haft betydelse för både Danmark och Sverige är obestriddigt, och Kousgård Sørensen menar att eftersom metronymika var främmande för de socialt högtstående invandrarna, så gick de ur bruk i både Danmark och Sverige.

Jag kunde i min recension (Peterson 1985b) visa att Kousgård Sørensen har fel beträffande avsaknaden av metronymika i Nordtyskland. Det finns en rad undersökningar som visar att metronymika inte alls var okända i de nordtyska städerna.

Enligt Ole-Jørgen Johannessen (ms.) förekom det i lagstiftningen på Island eller i Norge inga ändringar motsvarande de svenska, vilka skulle kunna förklara den nedgång i frekvensen för metronymika som inträffar även här. Han vill förklara nedgången helt enkelt med att bruket av metronymika var ett namnskicket som blev omodernt.

I sin undersökning av patronymika finner Kousgård Sørensen att bruket i Danmark mot slutet av medeltiden blev en konvention, som var varken praktiskt eller emotionellt betingad. Jag frågar mig i min recension (Peterson 1985b) om denna ändring av motiven till patronymika kanhända kan bidra till förklaringen av metronymikas försvinnande – och där står vi nu.

* Det var en mann som het Gellir. Mor hans bodde like i nærheten (egentlig «kort borte derfra»). Hun het Sigrid, hun var svær. Mannen hennes var død, og derfor ble Gellir hetende Sigridsson.

Metronymika som samhälls-spegel

För att återknyta till inledningen: Ett samhälles personnamnsskick avslöjar för oss en hel del om människors värderingar, och metronymikas historia kan sägas spegla de skiftande värderingarna av kvinnan som samhällsvarelse. Den undersökning som jag lade fram 1985 (Peterson 1985a) gällde metronymika under nya tiden fram till vår egen tid. Den gjorde jag medan jag ännu trodde att metronymika under medeltiden var statussymboler. Jag fann att metronymikas anseende under nya tiden sjönk – de kallas t.o.m. föraktfullt för «särkanamn» – men att de under de allra senaste årtiondena, tack vare den moderna feministiska rörelsen, har vunnit i respekt och numera används som fasta släktnamn, av både män och kvinnor. Som medeltidsforskare önskar man att det ginge att utföra en attitydundersökning bland de medeltida människorna, men det går ju nu inte. Vi kan bara gräva fram

några skriftliga belägg och med förenade, tvärvetenskapliga ansträngningar gissa oss till de bakomliggande orsakerna till de ytt-ringar som de sparsamma källorna avger.

Lena Peterson
docent

Institutionen för nordiska språk
Uppsala universitet

Litteratur

- Johannessen, O.-J. ms. Norrøne metronymer. Manuskrift.
- Kousgård Sørensen, J. 1984. *Patronymer i Danmark 1. Runetid och middelalder*. Navnestudier udg. af Institut for Navneforskning 23. København.
- Peterson, L. 1979. Metronymika i Sverige under medeltiden. I *Uppsalastudier i namnforskning*. Ortnamn och samhälle 5. Uppsala.
- Peterson, L. 1985a. Metronymika i Sverige förr och nu. I S. Fries & R. Otterbjörk (red.). *Regional och social variation i nordiskt personnamnsskick*. NORNA-rapporter 29. Uppsala.
- Peterson, L. 1985b. Rec. av Kousgård Sørensen 1984. *Studia anthroponymica Scandinavica* 3: s. 140-143.

Mann og kvinne i Heimskringla

Av Sverre Bagge

For å beskrive kvinners stilling i en gitt tidsepoke som mer eller mindre gunstig, trengs en helhetsforståelse av dette samfunnets egenart, normer og verdier. Med utgangspunkt i Snorre Sturlassons *Heimskringla* diskuteres kjønnetenes relative posisjoner i det norske middelaldersamfunnet.

Kvinneforskningen og fortiden

Den moderne kvinneforskning er blitt til i nær tilknytning til den feministiske bevegelse. Dens problemstillinger og interesseområder henger derfor nøye sammen med denne bevegelsens kampsaker. Det er det i og for seg ingenting galt i. Men det kan lett føre til skjeve resultater når man behandler samfunn som er annerledes enn vårt eget. Mye av kvinneforskningen har dreiet seg om arbeidsfordeling mellom kjønnene, om forholdet mellom menns og kvinners rettigheter når det gjelder arv og eiendom og om i hvilken grad kvinner har adgang til økonomiske eller politiske posisjoner. Ut fra disse kriteriene har man betegnet kvinners stilling som mer eller mindre gunstig – eller rettere sagt: mer eller mindre ugunstig – i forskjellige samfunn i fortiden, uten å bekymre seg om forskjellene mellom disse samfunnene, deres normer og verdier, og vårt eget.

Ut fra denne betraktningmåten har det norske og særlig det islandske samfunnet i middelalderen kommet gunstig ut. Så

lenge ikke diskusjonen av kvinnetenes stilling er satt i forhold til en helhetsforståelse av dette samfunnets egenart, er det likevel vanskelig å ta stilling til slike spørsmål. Denne artikkelen er tenkt som et skritt i denne retning, selv om den vesentlig bygger på ett enkelt verk, Snorre Sturlassons *Heimskringla*. *Heimskringla* er skrevet av en islandsk stormann i 1220- eller 1230-årene, kanskje omkring 1230, men handler om norske forhold. Forskerne har ført lange diskusjoner om hva som er sant og ikke i den norrøne sagalitteraturen. Jeg skal ikke gå inn på denne diskusjonen her. Selv om vi ikke kan stole på alle Snorres enkeltopplysninger, røper han likevel så mye om normer og holdninger at vi må kunne bruke hans verk til å si noe om forholdet mellom mann og kvinne i hans egen samtid og noe før. Det er mest rimelig å tenke seg at Snorres erfaringsbakgrunn er bestemt av hans eget, islandske samfunn. Men han bygger på norsk tradisjonsstoff, og det norske samfunnet, i alle fall noe før Snorres tid, var neppe avgjørende forskjellig fra det islandske (Bagge, 1991: 237 ff.). Jeg tror derfor

Heimskringla til en viss grad kan kaste lys også over norske forhold.

Mannssamfunnet

Heimskringla handler om store og minneverdige gjerninger. Slike gjerninger utføres i «den offentlige sfære», der overhodene for de enkelte hushold kjemper om makt og innflytelse. Disse overhodene er normalt menn. Det er dermed ingen tvil om at menn er hovedpersoner i *Heimskringla*, både i den forstand at de fleste viktige handlinger utføres av menn og at menn blir mer detaljert beskrevet enn kvinner. Fremfor alt er «de store gjerninger» som beskrives uttrykk for mannlige karakteregenskaper. Politikken er ikke kjønnsnøytral, den er maskulin.

For en mann er det derfor å en skam å bli beskyldt for å ha kvinnelige egenskaper. Dette kommer særlig til uttrykk i begrepet *ergi*. Det betyr manglende man-

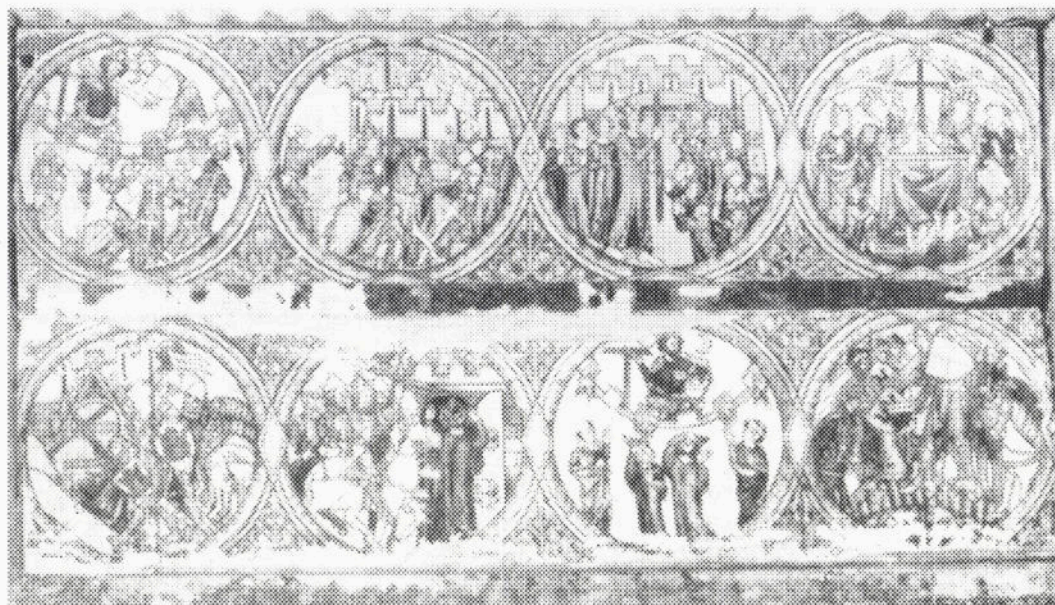
dighet, særlig i seksuelle sammenhenger, dvs. manglende potens eller passiv homoseksualitet. Noe av det verste man kan besylde en mann for, er å ha vært den passive part i et homoseksuelt forhold, m.a.o. å ha blitt brukt som kvinne. Det regnes også som skam å bli sammenlignet med et dyr, og dobbel skam å bli sammenlignet med et hundyr (*Gulatingssloven*, kap. 196, jfr. Meulengracht Sørensen, 1983: 18 ff.). Dette kan tolkes som en forestilling om mannlig overlegenhet som kommer til uttrykk nettopp i kjønnsakten: den aktive partneren har makt over den passive.

Menn rangerer altså høyere enn kvinner. De er også overordnet dem. Det å ha kontroll over kvinner er et uttrykk for mandighet. Dette gjelder på både det seksuelle og det politiske området. *Heimskringla* gir mange eksempler på at høvdinger hadde lettere adgang til kvinner enn vanlige menn. Håkon jarl hadde alltid vært en kvinnekjær mann, men på sine gamle

Mannens høyeste utfoldelse: Kamp og strid.

Scener fra korslegenden. Antemensele fra Nedstryn kirke, Sogn og Fjordane, 1320-40.

Historisk museum, Bergen.

dager gikk han over alle grenser, lot sine treller hente hustruer og døtre til de ledende menn i Trøndelag og forlystet seg så med dem en stund før han sendte dem hjem igjen. Dette førte til sterk misnøye og til slutt til åpent opprør. Jarlen måtte flykte og gjemme seg under en grisebinge, der han til slutt ble drept av sin trell – en ulykkelig og ikke minst vanærende slutt for en stor høvding (OT kap. 45, 48, 50; Bagge, 1990). Det er imidlertid ingenting som tyder på at Snorre hadde noen moralske motforestillinger mot Håkons handlemåte. Problemet var

ikke jarlens seksuelle appetitt, men at han tilfredsstilte den på en måte som utfordret mektige menn. Det var altså ikke kvinnene Håkon krenket, men andre menn. Karakteristisk nok er voldtekt i de eldste lovene en forbrytelse mot kvinnens mannlige slektninger, og lovene gjør stort sett ikke forskjell på ulovlige seksuelle forhold med eller uten kvinnens samtykke. Håkon jarls usedelighet og bøndernes reaksjoner blir dermed to sider av samme sak. Det dreier seg i begge tilfeller om kontroll over kvinner. Menns kontroll over kvinner kommer også til uttrykk i at

Sigrid Storråde og Olav Tryggvason. Tegning av Erik Werenskiöld til 1899-oversettelsen av Heimskringla.

kvinner på Island ikke kunne inngå kontrakter, reise sak eller opptre på tinget uten å ha en mann til å føre ordet for seg. I Norge var deres muligheter på disse områdene noe større.

Kvinneres ære er derimot knyttet til begrensninger på det seksuelle området. Det samme kapitlet i *Gulatingssloven* som lister opp skammelige beskyldninger mot menn, anfører også den tilsvarende krenkelse mot en kvinne, nemlig å beskyldte henne for å være hore. Mens det for en mann er ærefullt, eller i alle fall ikke noe galt i, å ha mange seksualpartnere, er dette den alvorligste beskyldning som kan rettes mot en kvinne. En mann hevder sin ære ved å forsvare sine egne kvinner mot fremstøt fra andre menn og ved å disponere seksuelt over andre menns kvinner. Av og til fører dette til åpen konkurranse mellom menn, med drap som følge. Men oftere skjer forskjellige former for byttehandel. I denne sammenhengen er kvinner, som i andre samfunn, ikke bare objekter for erotisk nytelse, men også midler til å føre slekten videre og til å overføre økonomiske ressurser mellom slekter og familier. Dermed blir de også brikker i det politiske spill. Allianser mellom menn inngås svært ofte ved hjelp av kvinner. I et samfunn der menneskene var bundet sammen med personlige bånd, skapte seksuelle forhold også politiske allianser.

Den maskuline ideologien i *Heimskringla* kan dermed minne om den vi finner bl.a. i middelhavsområdet, med en streng æreskodeks, som er meget forskjellig for menn og kvinner: Menn skal være aktive, modige og aggressive, både på det seksuelle og andre områder, mens kvinner skal være passive, ærbare og dydige, i en grad som gjør at selv den minste antydning til erotisk oppmuntring blir gjenstand for streng straff, hvis den blir offentlig kjent.

De sterke kvinner

Det mangler likevel ikke på sterke kvinner som på avgjørende punkter griper inn i begivenhetene i *Heimskringla*. Vi kan tenke på Sigrid Storråde, som får en ørefik av Olav Tryggvason. Som hevn får hun i stand en nordisk allianse mot ham, som fører til hans nederlag og død i slaget ved Svolder. Gunnhild, enke etter Eirik Blodøks, er den virkelige riksstyrer under sine sønners regjeringstid. Astrid, enke etter Olav den hellige, står i spissen for aksjonen for å få hans sønn Magnus til norsk konge. *Heimskringla* utmerker seg i det hele tatt ved at et usedvanlig stort antall kvinner – i alt ca. 150 – er navngitt og at mange av dem spiller en viktig rolle.

Hvordan er så sammenhengen mellom de sterke kvinnene og helhetsbildet av et mannssamfunn? Enkelte forskere har hevdet at Snorre her gir uttrykk for forestillinger om hvordan kvinner var i gamle dager, før kristendommen hadde etablert den rette orden mellom mann og kvinne (Jochens, 1986a-b; 1987). Det er likevel lite som tyder på at Snorre hadde bestemte ideologiske hensikter med disse kvinneskildringene eller tok avstand fra sterke og aktive kvinner. Tvertimot kan vi peke på trekk som tyder på at slike kvinner passer inn i den sosiale virkelighet som beskrives i *Heimskringla* og andre kilder.

Fra et moderne feministisk synspunkt er kvinnes redskapsfunksjon et sentralt trekk i Snorres samfunn. Kvinner er bytteobjekter i politiske allianser. Dermed er de ut fra moderne idealer om menneskeverd tinglyggjort. Denne forestillingen bygger på det moderne samfunns grunnleggende skille mellom mennesker og ting, som ikke minst kommer til uttrykk i vår spesialiserte markedsøkonomi. På markedet hersker loven om tilbud og etterspørsel, og varene er abstrakte objekter. Forholdet mellom kjøper og selger er

upersonlig og helt forskjellig fra personlige forhold mellom ektefeller, venner og slektninger. I middelaldersamfunnet, som i de fleste førindustrielle samfunn, inngikk både mennesker og ting i en rekke former for bytte og utveksling. Utveksling av gaver var samtidig en utveksling av vennskap og lojalitet og dermed av mennesker. Enhver mann hadde sin pris, som steg i takt med hans sosiale status og som ble utbetalt som erstatning hvis han ble drept. At kvinner var «redskaper» eller «bytteobjekter» betyr derfor noe helt annet enn det ville bety i vårt samfunn.

Rent konkret gir kvinnes redskapsfunksjon makt. Det er flere eksempler på dette i *Heimskringla*. Bl.a. strander forhandlingene mellom Harald Hardråde og den mektige stormannen Håkon Ivarsson, på at Ragnhild, datter av Haralds forgjenger Magnus den gode, ikke vil gifte seg med en mann som ikke har fyrstelig rang (HkrHHard. kap. 46). Et lignende resonnement kan anvendes på seksualmoralen. Menns ære er avhengig av kontroll over kvinner. I praksis later ikke denne kontrollen til å ha vært særlig streng. Både *Heimskringla* og islendingesagaene gir flere eksempler på at kvinner har utenomekteskapelige forhold uten å bli straffet for det (Arnorsdóttir, 1990: 147 ff.). En manns ære var dermed avhengig av at han hadde et godt forhold til «sine» kvinner.

Hevnerinnen

Kvinner kunne imidlertid ikke bare være «sand i maskineriet». De kunne også gripe aktivt inn og øve innflytelse over menn. Et av de mest karakteristiske uttrykk for dette er at de egger til hevn. Et berømt eksempel i *Heimskringla* er Sigrid, mor til Asbjørn Selsbane. Asbjørn var kommet i konflikt med kong Olav den hellige – en konflikt som ble det avgjø-

Tore Hund med spydet. Tegning av Halvdan Egedius til 1899-oversettelsen av *Heimskringla*.

rende vendepunkt i forholdet mellom kongen og stormennene – og var blitt drept av en av kongens menn. Asbjørns farbror, Tore Hund – faren var død – kom til begravelsen. Da han skulle reise, ga Sigrid ham en avskjedsgave:

«Her er det spydet som sto igjennom Asbjørn, min sønn, og det er blod på det enda (...) Om du vil gjøre et karstykke nå, så slapp du dette spydet av hendene dine slik at det kom til å stå i brystet på Olav Digre.» (HkrOH kap. 123).

Tore ble lamslått av sinne og klarte ikke å slippe spydet. Neste gang vi hører om det, står det tvers igjennom midjen på kong Olav i slaget ved Stiklestad. Sigrids gave bringer den motvillige Tore inn i alliansen mot Olav den hellige og gjør ham til en av kongens banemenn.

Dette er en glimrende historie, og Snorre har ikke spart på dramatiske effekter. Vi vet heller ikke om Sigrid er en historisk person. Men hennes rolle gir mening i det norrøne samfunnet. Hevnerinnen er en kvinneverole vi finner i mange kulturer. Det er kvinnes oppgave å stelle den

døde, fremføre klagesangen over ham og egge til hevn. Flere trekk i islendingesagaene tyder på at vi også her har å gjøre med et fast rollemønster (Clover, 1986). Det var normalt å ta hevn på Island og i Norge på 1100- og 1200-tallet, og det er gode grunner til at kvinner skulle gjøre interesser gjeldende i slike saker. Nettopp det at kvinnene er utenfor politikken i direkte forstand, gir dem en egen politisk rolle og en særlig moralsk autoritet.

Hushold og politikk

Politikken i *Heimskringla* foregår i «den offentlige sfære» mellom husholdene. Kvinners virkeområde ligger derimot innenfor husholdet. På gården var det et klart skille mellom menns og kvinners arbeidsoppgaver. Grovt sett holdt kvinner seg mest innenfor huset og gårdsbygningene og menn utenfor. Både manns- og kvinneoppgavene var så fordelt etter rang. Rangordningen bygget på følgende skala: 1) å dirigere andre, 2) å produsere varige ting, 3) vanlig gårds- og husarbeid, 4) tungt, skittent og – ikke minst – tjenende arbeid, som å stelle dyr. Det er m.a.o. «omsorgsoppgavene» som rangerer lavest. Slike oppgaver var oftere kvinneenn mannsoppgaver. Men den fornemme husfrue unngikk dem like mye som sin mann. Innen det bondearistokratiet Snorre beskriver holdt husets herre og frue seg vesentlig til de to første typer arbeid, mens de hadde tjenere til å utføre resten. Arbeid av tredje kategori kunne også utføres av yngre familiemedlemmer.

Husfruens administrative ansvar og disponering av husholdets ressurser ga henne en betydelig maktposisjon. Særlig viktig var det at det var hennes oppgave å ta imot gjester og gjøre i stand til gjestebud. Slik kunne hun knytte forbindelser med andre hushold, og slik kunne hun påta seg

Vakker, fornem kvinne. Madonna fra Enebakk kirke, Akershus. Universitetets Oldsaksamling.

forpliktelser, som også berørte mannen. I *Heimskringla* gir Ragnhild Erlingsdatter husly til islendingen Stein Skaptason, som har drept kong Olavs årmann (HkrOH kap. 138). Hennes mann Torberg frykter kongens vrede og forlanger at Stein skal vekk, men Ragnhild truer med å forlate ham hvis det skjer. Torberg blir nødt til å bøye seg og ta en konflikt med kongen.

Dette eksemplet antyder også betydningen av kvinners spesielle sosiale nettverk. Ragnhild var nemlig datter av Erling Skjalgsson på Sola og bindeleddet mellom sin mann og denne mektige stormannen. En gift kvinne tilhørte to forskjellige slektssammenhenger, sin egen og mannens. Overgangen fra den ene til den

Den mannlige hersker: St. Olav fra Fresvik, Sogn, midten av 1200-tallet.

andre ved ekteskapet var ofte et problem: hun hadde ingen naturlige allierte i den nye familien og kunne bli betraktet som et fremmedelement. Både fra Europa og fra andre kulturer er det mange eksempler på det. Men den dobbelte tilhørigheten ga også manøvreringsmuligheter. I tillegg kommer at hun ved å få barn – særlig sønner – blir integrert i den nye familien. Dels er det, som i vår kultur, en sterk følelsesmessig tilknytning mellom mor og sønn – til tross for at forholdet ikke behøver å ha vært spesielt nært mens sønnen var barn. Dels knytter sønnen seg sterkere til moren, fordi han gjerne står i et konkurranseforhold til faren. Så lenge faren lever, er han nemlig henvist til å spille en underordnet rolle. Det er derfor naturlig at sønnen vil ta morens parti i konflikter med faren. Dette skjer da faktisk også i konflikten mellom Ragnhild og Torberg. Og når Sigrid Storråde smir alliansen mot Olav Tryggvason, mobiliserer hun både sin sønn og sin ektemann. Snorre beskriver utførlig hvordan hun klarer å overtale sin ektemann, kong Svein av Danmark (OT kap. 98). Om sønnen, kong Olav av Sverige, som ikke har noe å hevne på Olav Tryggvason, heter det bare at han kommer når Svein sender bud på ham. Betyr det at Sigrid allerede hadde ham i sin hule hånd?

Kvinner og krigsmenn

I det norrøne samfunnet er det altså en grovinndeling mellom en «offentlig» sfære på den ene siden og husholdet på den andre, der menn dominerer i den første. Nøkkelen til denne fordelingen ligger trolig i det faktum at bare menn bar våpen. Så lenge det ikke eksisterte noen offentlig rettshåndhevelse, kunne nemlig enhver transaksjon i «den offentlige sfæren», handel, rettssak e.l., føre til væpnet

konflikt og ende med døden for den ene eller begge partene. Den som ikke kunne bære våpen, kunne dermed heller ikke opptre selvstendig i den «offentlige» sfæren. På den annen side skulle heller ikke kvinner kunne rammes av våpenbruk. I praksis forekom det at kvinner ble drept eller såret i kamper, men de var ikke objekter for hevn på linje med menn. På godt og vondt sto de utenfor konkurransen.

På den annen side var makt- og funksjonsfordelingen mellom «privatsfæren» og «den offentlige sfære» en annen enn det vi kjenner fra senere tiders mer spesialiserte samfunn. Mennene var ikke integrert i et hierarkisk eller byråkratisk system, som fjernet de politiske beslutningene fra husholdet. Husholdet var et politisk maktsentrum i et samfunn der politikken i vesentlig grad ble ført ved hjelp av gaver og gjestebud. Nettopp ved ikke å være direkte deltakere i de væpnede konfliktene, hadde kvinner videre en formell posisjon som gjorde at de med stor moralsk tyngde kunne tre frem på slektens vegne og kreve hevn for krenkelser mot dem selv eller mot døde slektninger. Rollefordelingen mellom de to kjønn blir dermed bestemt av at de begge har viktige, men forskjellige, funksjoner å ivareta. «Mannssjåvinismen» og de sterke kvinnene lar seg dermed langt på vei forene. Mer generelt blir det norrøne samfunnet et eksempel på den vanlige teorien om at kvinner har større ansvar og myndighet i «primitive» samfunn, med svakt utbygget «offentlig sfære», enn i mer avanserte samfunn, der skillet mellom privat og offentlig er skarpere (Whyte, 1978: 153 ff.; Bagge, 1989).

Sverre Bagge
professor

Historisk institutt
Universitet i Bergen

Litteratur

Amorsdóttir, A.S. *Kvinner og krigsmenn. Kjønnenes stilling i det islandske samfunnet på 1100- og 1200-tallet*. Hovedoppgave, Historisk institutt, U i B 1990.

Bagge, S. Kvinner i politikken. I: Øye (red.). *Mid-delalderkvinner – liv og virke* (Onsdagskvelder i Bryggens Museum IV), s.5-30. Bergen 1989.

Bagge, S. Det primitive middelaldermenneske? Kropp, vold og seksualitet. I: Øye (red.). *Mid-delalderens mentalitet* (Onsdagskvelder i Bryggens Museum V), s. 41-68. Bergen 1990.

Bagge, S. *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*. Berkeley, Los Angeles, Oxford 1991.

Clover, C. Hildigunnr's lament. I: Lindow, Lönnroth & Weber (red.). *Structure and meaning in Old Norse literature*, s.141-83. Odense 1986.

Gulatingsslovi. Umsett av Knut Robberstad. Oslo 1969.

Heimskringla. (Hkr.) Utg. F. Jónsson bd. 1-4, København 1893-1901. (HHard. = Harald Hardrådes saga; OH = Olav den helliges saga).

[*Heimskringla*] *Snorres kongesagaer* (ovs.). Oslo 1942.

Jochens, J. The Medieval Icelandic Heroine: Fact or Fiction? *Viator* 17: s. 35-50. 1986a.

Jochens, J. Consent in Marriage: Old Norse Law, Life and Literature. *Scandinavian Studies* 58: s. 142-76. 1986b.

Jochens, J. The Female Inciter in the Kings' Sagas. *Arkiv for nordisk filologi* 102, s.100-119. 1987.

Meulengracht Sørensen, P. *The unmanly man. Concepts of sexual defamation in early Northern society*. Odense 1983.

Whyte, M.D. *The Status of Women in Preindustrial Societies*. Princeton 1978.

Kalkmålningar som källa till kvinnohistoria

Av *Margareta Kempff*

«Målningar må icke finnas på kyrkväggarna utom sådane, som framställa mitt lidande och minnet av mina helgon. Det händer nämligen ofta, att de som komma in i en kyrka mera glädjas åt att se framställningarna på väggarna än åt Kristi välgärningar.»¹

Kan vi lära oss något om medeltidskvinnans situation genom att granska de kalkmålningar som fyller väggar och tak i de nordiska kyrkorna från medeltiden? Ja visst, t.ex. scener ur vardagslivet, men – informationen är klädd i en religiös dräkt.

Vi har i de nordiska länderna ett rikt material av bevarade medeltida kalkmålningar, med undantag av Norge där de är få och dessvärre i dåligt skick.² Från den romanska perioden, d.v.s. mellan 1050–1275 finns det ett stort antal danska kyrkor, det medeltida Skåne inräknat, som har kvar sin målningsskrud. Sverige med det medeltida Finland kan glädja sig åt ett stort antal välbevarade sengotiska kalkmålningssviter, framför allt från 1400- och tidigt 1500-tal. Finskt romanskt måleri kan endast beläggas på Åland. Motiven växlar beroende på tid, plats och placering i kyrkan; det måste betonas att vi här talar om sakralt måleri. Det har naturligtvis också förekommit profant måleri under medeltiden men ett sådant undandrar sig på det hela taget vår bedömning eftersom det inte finns många spår kvar. Vi är därmed hänvisade till kyrkornas valv och väggar när det gäller studiet av kalkmåleri.

Ett problem med detta material är att det under århundradenas lopp i många fall förstörts eller förvanskats genom till- och påmålningar så att det nu lever kvar i ett bitvis ytterst fragmentariskt skick. På så vis blir tolkningen allt som oftast ganska osäker, och dessemellan resulterar den i rena gissningar. Det är alltså viktigt att hålla i minnet att den ursprungliga målningen kan ha sett mycket annorlunda ut än dagens bilder.

I ett försök att strukturera kalkmålningens materialet har jag delat in det grovt i fem grupper som jag hoppas kan illustrera frågorna kring kvinnors historia under medeltiden. Grupperna har jag i tur och ordning kallat:

- *Eva*
- *Jungfru Maria*
- *Kvinnliga helgon*
- *Kvinnan i förbund med djävulen eller som synderska*
- *Kvinnliga stiftarbilder*

Eva

är urmodern som figurerar redan i tidiga nordiska framställningar av skapelseberättelsen. Hon utvisades tillsammans med Adam ur Edens lustgård, Adam skulle bruka jorden, medan Eva skulle föda sina barn med smärta, enligt 1 Mos 3:16, 23. I 1 Mos 3:21 står det: «Och Herren Gud gjorde åt Adam och hans hustru kläder av skinn och satte på dem.» I Todbjergs kyrka på Jylland, från ca. 1150, är Eva trots detta naken medan Adam är klädd i ett knälångt skyнке. Men Evas nakenhet är sannolikt inte resultatet av någon speciell avsikt från målarens sida, eller snarare den som bestämt bildprogrammet, utan detta följde en förlagetradition som utvecklats flera hundra år tidigare.³

Något som däremot inte står omnämnt i 1 Mosebok är vad Eva skall sysselsätta

sig med, utöver att föda barn. På Todbjergmålningen arbetar hon med en slända och detta motiv återkommer genomgående i scener som kan sägas illustrera 1 Mos 3 kap 23 versen. I Kirkerups kyrka, Själland, där målningarna dateras till ca. 1325, använder Eva en teknik som än idag tillämpas vid handspinnande av lin.⁴ Tillverkningen av tyger och/eller garner hörde traditionellt till kvinnans arbetsuppgifter. Konstnären gavs med ett sådant motiv möjlighet att hämta förebilder ur det samtida, dagliga livet och Evas jordiska tillvaro illustreras på ett sätt som varje medeltidskvinna kunde känna igen.

I bildframställningarna kompletterades så småningom spinnandet med barnafödandets mödor. I Nødebo kyrka på Själland, kan man i kyrkans målningar från mitten av 1300-talet, finna den spinnande Eva omgiven av en mängd barn.

På en bild i Rinkaby kyrka hjälper Eva till vid skörden med att räcka kärvarna till Adam som står beredd i skrin-dan. Vardagen var full av arbete för dem på samma vis som för den meeltida människan. Foto: M. Rydbeck. ATA.

En aning om hur bekymmersamt jordelivet måste ha tätt sig i kontrast till den paradisiska tillvaron avspeglas i en scen där Eva ammer ett barn medan sländan är i gång, ytterligare tre barn står omkring, eller klänger på henne. Hon får dock viss hjälp genom att ett av de äldre barnen vaggar några yngre syskon som ser ut att vara åtta till antalet. För kvinnorna i församlingen bör situationen ha varit bekant. Måhända upplevdes motivet som ett syndastraff, särskilt som barnafödandet var förknippat med fara för moderns liv, men det kunde kanske tjäna som viss tröst också.⁵ Trots allt så delade de sitt öde med den bibliska Eva, identifikationen bör ha varit enklare än med den himmelska jungfrun, Maria. Raderna «När Adam grävde och Eva spann, vem var väl då en adelsmann» i William Langlands dikt «Piers the Plowman» från 1300-talet, illustrerar sådana bilder av det hårt arbetande paret, Adam och Eva, som bonderna och deras hustrur kunde känna igen från sin egen tillvaro.

Vid senare framställningar av den arbetande Eva är hon klädd som en medeltida gift kvinna med huvudduk och halslin, hon bär kläder som är av samtida snitt, som t.ex. i Kirkerups kyrka, Sjöland, från ca. 1325, men sällan av riktigt påkostat slag. Målningarna i Rinkaby, Skåne, från slutet av 1400-talet, redogör utförligt för några av Evas olika sysslor. Klädd som en gift bondkvinna hjälper hon till vid skörden med att binda kärvarna, sedan lastar hon dem på en skrinna med hjälp av en högaffel. Sådana inslag ger ytterligare upplysning om medeltidskvinnans villkor och tillvaro.

Motivet där Eva spinner, ibland omgiven av sina barn, är vanligt. Förutom i Danmark, förekommer det någorlunda frekvent i Mälardalen under gotiken.⁶

Jungfru Maria

som helig person, kvinna och som mor blir alltmer betydelsefull, vilket återspeglas i den ökade mängden framställningar med olika Mariamotiv. I anslutning till Mariaaltaret, som alltid fanns vid nordöst-ra väggen mot koret, målades ofta hela sviter som berättade om hennes liv eller scener därur. Maria är ett språkrör mellan Gud och människa och det goda föredömet för varje kvinna. Hennes förböner kunde leda till medeltidskvinnans frälsning men kalkmålningarna säger oss inte så mycket om kvinnornas situation, snarare återger de hur kyrkan önskade att de skulle vara. Kyskheten, som Maria representerade, var ett mål som eftersträvades i princip, i praktiken förväntades kvinnan föda sina barn inom äktenskapet, vars instiftande kom under kyrkans jurisdiktion under tidig medeltid.

Mest innehållsrika ur vår synpunkt är de scener som beskriver Maria i olika situationer i samband med Jesusbarnets födelse och barndom. Dessa har också paralleller i Marias egen födelse. Där finns information om hur det medeltida hemmet såg ut och därmed kvinnans arbetssuppgifter samt hur olika seder och riter tillämpades. 1979 framtoogs en serie målningar i den skånska kyrkan Brönnestad. En av bilderna visar en betagande interiör där Maria sitter och syr på en kjortel till Jesusbarnet som övar sig att ta några steg med hjälp av en gångstol. Scenen går tillbaka på de apokryfiska berättelserna som fogats till Bibeln och är väl främst avsedd att beskriva vad Maria ägnade sig åt under de landsflyktiga åren i Egypten. Men i dessa berättelser står ingenting om gångstolen, det tillägget får nog skrivas på målarens konto. När målningarna kom till, under 1440-talet, fanns just sådana här hjälpmedel

som bör ha avlastat småbarnsmamman. Sömmandet är trots sin alldagliga prägel och det realistiska återgivandet en symbolisk handling. Klädnaden är densamma som soldaterna kastade tärning om under korsets fot. Den hade mirakulöst växt i takt med Jesus och smutsades heller aldrig.⁷

Josef som rör i grytan medan Maria ligger nyförlöst i sin bädd, en scen som t.ex. finns i Hästveda kyrka, Skåne, från ca. 1500, kan tyckas vara ett framsynt exempel på jämställdhet. Men den visar på en sed som sannolikt tillämpades vid barnafödandet. Innan kvinnan kyrktagits betraktades hon som oren och fick inte handskas med några matvaror. Maria i barnsäng som uppvaktas med gröt av en besökande kvinna, som i Askeryd, Småland, ca. 1520, är ett annat inslag i sederna kring barnafödelsen.

Kyrktagningsriten, där kvinnan 40 dagar efter ett barns födelse skulle återtagas i kyrkan, illustreras av en scen i Norra Strö kyrka i Skåne från omkring 1450–75. Det är Marias kyrktagning som återges, men motivet är förmodligen ett exempel på hur denna tradition tillämpades under senmedeltiden. Det var ett privilegierat tillfälle, en festdag, för den gifta kvinnan. I landskapslagarna kan vi läsa om hur de ekonomiska formerna reglerade avgifter och offergåvor som t.ex. vaxljus. På målningen följer ett stort antal kvinnor Maria. I Visby stadslag från förra hälften av 1300-talet såg man sig tvungen att begränsa antalet följekvinnor till 24 stycken. Detta visar vilket betydelsefullt och festligt inslag kyrktagningen innebar.⁸ Dock endast för den gifta kvinnan. En isländsk och en norsk förordning fastslår att kyrktagningen var förbehållen gifta kvinnor, en ogift mor kunde inte kyrktas. Det får förutsättas att samme förhållande gällde i de övriga nordiska länderna.⁹

Kvinnliga helgon

karaktäriseras av sina dygder och skulle tjäna som moraliska föredömen liksom jungfru Maria. De avstod från den jordiska kärleken och gick dessutom ofta martyrdöden till mötes på grund av sin tro. Näst efter jungfruståndet var änkan ett föredöme.

Variationerna på temat kvinnliga helgon är likartade, legender har gett upphov till bildsviter som sällan förändrades och de kvinnliga helgonen framställdes oftast med attribut för sitt martyrskap. Medeltidskvinnan kunde åberopa ett kvinnligt helgon för specifikt kvinnliga ändamål. St. Margareta var t.ex. skyddshelgon för de som skulle föda, St. Barbara för barnsängskvinnor och St. Anna, Marias mor, för änkor och de som ville försäkra sig om fruktsamhet. Men vid sidan av dessa egenskaper besatt de också andra som innebar att de kunde åkallas av bl.a. olika yrkesgrupper. De mångfaldiga funktionerna gör det svårt att urskilja det kvinnliga helgonets betydelse för kvinnan.

En svit målningar som beskriver heliga Birgittas liv finns i Tensta kyrka, Uppland. De kan genom en inskrift dateras till 1437 och målaren hette Johannes Rosenrod. Uppslaget att skildra händelser ur helgonets liv i en serie bilder har kanske hämtats från skildringen av helgon- och martyrlegender. Men här återges i traditionell form en historisk persons upplevelser. Hon hade inte varit död mer än drygt sextio år, när målningarna utfördes, och när äktheten i hennes uppenbarelser diskuteras som bäst vid kyrkomötet i Basel 1431–1438, kan tillkomsten av dessa tolkas som ett inlägg för uppenbarelserna och Birgitta i debatten. Den som ansvarade för bildprogrammet, som bekostades av riddaren Bengt Jönsson, kan ha varit kyrkans präst.¹⁰ Bildsviten, som är unik bland bevarade medeltida kalkmålningar, vittnar om hennes betydelse som or-

denshelgon men framför allt som nationalhelgon. Som historisk person representerar hon det medeltida Sverige på ett, även med internationella mått, enastående vis. Hon är ofta avbildad, i allmänhet som gift kvinna och med skrivdon som attribut, ett förtydligande av uppenbarelsernas värde, men hennes anseende som helgon förstärktes säkert för kvinnornas del av det faktum att hon var en av dem.

Kvinnan i förbund med djävulen eller som synderska

är ett motiv som blomstrar under senmedeltiden. Kvinnor som tillsammans med djävlar tjuvmjölkar kor eller kärnar smör placerades i kyrkan så att de kunde ses av menigheten, i långhus eller vapenhus. Ämnet kan närmast rubriceras som varnande, dess moraliska karaktär är otvetydig. Mjölkning och smörframställning var av hävd kvinnliga sysslor och Mette Brandt menar sig se kyrkans kvinnoförakt i sådana här scener, men att det också finns ett sexuellt inslag i motivvalet med t.ex. smörkärningen. Och eftersom kvinnan är ett sexuellt väsen är hon ond.¹¹ Det var utan tvivel effektfullt att varna för samröre med djävulen i denna form, allmogen kunde begrunda denna handfasta uppmaning att hålla sig borta från den ondes frestelser. I t.ex. Färentuna, Täby och Dannemora kyrkor i Uppland, från sent 1400-tal, finns just sådana drastiska bilder, i den senare rids kvinnan in i helvetet av en djävul, så kan det alltså gå. Men, de kunde genom sin folkliga anknytning kanske också roa betraktaren.

Sången om Sko-Ella som var listigare än till och med djävulen själv, går tillbaka på gamla sagomotiv. Som belöning för sina illgärningar ville Sko-Ella ha ett par skor, men till och med djävulen fruktade henne och överräckte paret på en stång.

Den berättas framför allt i kyrkor som tycks vara knutna till en viss krets och tid, nämligen i Mälardalen och Finland mellan 1480 och 1515. Motivet hade samma varnande funktion som olika djävulsframställningar men blev alltså mycket populärt i ett visst område.

I en ytterstadomsframställning i Birkeröd, Danmark, från ca. 1350, plågas en naken kvinna, dock med den gifta kvinnans huvudlin och dok kvar, av två diande drakar som hänger sig fast vid hennes bröst. En tolkning av denna bild kan vara att detta är straffet för den äktenskapsbryterska som fått barn med någon annan än sin make.¹² Yttersta domen i danska kyrkan Mörklöv från 1460–80, dröjer särskilt vid pinandet av kvinnor men också av heliga eller högt uppsatta personer. Dessas vandel bekymrade tydligen kyrkan, ty de återfinns ofta bland synderna på väg till helvetet. Mot slutet av medeltiden ser det för övrigt ut att vara en dominans av män i ytterstadomsscener. Vid skildringen av dygder och laster personifieras de förra oftast av kvinnor medan lasterna ofta även företräds av män.¹³

Kvinnliga stiftarbilder

Bilden av en stiftare eller donator har gammalt ursprung. Redan i romersk konst och senare i bysantinska framställningar förekommer donatorer som exempelvis Justinianus och Teodora i San Vitale i Ravenna från 500-talet. Framför allt i Danmark finns flera tidiga kvinnliga stiftarbilder, som dock nästan alltid åtföljs av en manlig motsvarighet, så att de utgör ett äkta par. De är elegant klädda och ger intryck av att höra till miljöer som tyder på hög börd, som stormannaätter eller kungliga familjer. Donationerna har i de här fallen sannolikt inneburit att de beställt och bekostat den målade utsmyckningen i kyrkan, eller kanske byggandet av den.

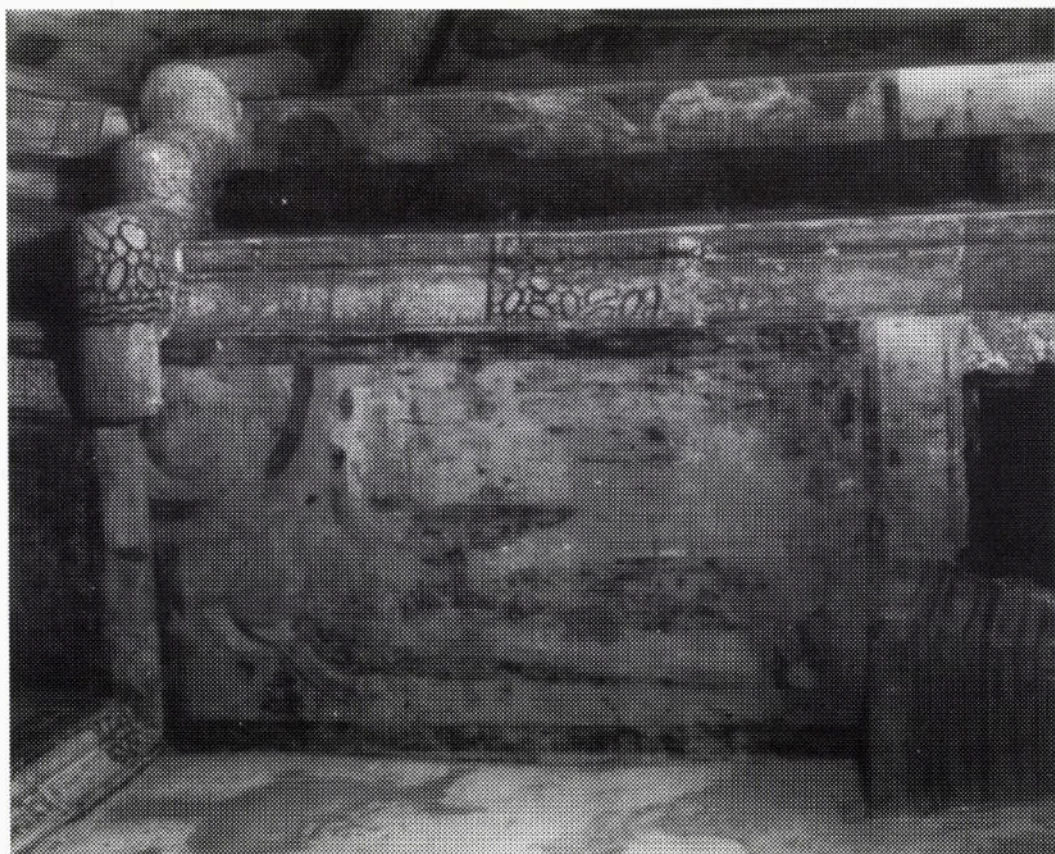
Skälet till att de avbildats, inte porträttligt utan som en personifikation av givaren, är i första hand tydligen att de vädjar om själens frälsning. Inte som man skulle kunna tro, på grund av den självmedvetna placeringen i kyrkorummet, att manifesteras sin makt eller betydelse. Frälsningen förväntades säkert underlättas av utförandet av goda gärningar, av vilka en kunde vara en gåva till kyrkan.¹⁴

Den stolta hållningen som kännetecknar de stående stiftarpersonerna uttrycker inte något särskilt ödmjukt förhållande till omgivningen, men det skall betonas att de sällan ses tillsammans med Kristus eller jungfru Maria. Närheten till dessa krävde en acceptans av det allra heligaste, som

värdslig person måste man knäböja inför dem. Kyrkorna i bl.a. Slaglille och Målöv i Danmark och Vä samt Gualöv i Skåne har kvinnliga stiftarbilder vilka kan dateras till 1100-talet. I Vä håller stiftarinnan fram en kyrkobyggnad, denna gåva är oftast förbehållen mannen, kanske rör det sig därför här om en drottning, Margrethe Fredkulla, maka till Nils.¹⁵ Gualövs stiftarinna är namngiven i en inskrift, men kan tyvärr inte återfinnas i de historiska urkunderna.¹⁶

Dessa tidiga stiftarbilder är enligt min mening intressantast som historiska källor. De återger verkliga personer och belyser äktenskapet som en ekonomisk transaktion. Egendomar är till för att utvidgas

Stiftarinnan i Vä kyrka, Skåne, håller fram en modell av en kyrka. Eftersom det oftast är en manlig donator som överräcker en sådan gåva, är kanske kvinnan i Vä av kunglig börd. Målningen som är från 1100-talet är ett bra exempel på hur skadade många av medeltidens kalkmålningar är i dag. Foto: S: Hallgren. ATA.

Birgitta Olafsdotter Tott knäböjer i Ösmo kyrkas kor alldeles bredvid en framställning av den s.k. Nådastolen. Gud Fader håller sin korsfäste son framför sig. Den framskjutna placeringen i kyrkan tyder på hennes medvetenhet om sin egen betydelse. Målningen har daterats till ca. 1470. Foto: H..Faith-Ell. ATA.

och makt till för att konsolideras. Behovet av den kyrkliga nåden förnekas inte, inskriften i Gualöv slutar t.ex. med orden «och i hopp om det eviga livet», men den världsliga makten existerar vid kyrkans sida. I några fall kan man ana den politiska bakgrunden, som i den imposanta bilden av drottning Agnes i Ringsteds kyrka, St. Bendt på Själland från slutet av 1200-talet. Hon tronar på en framskjuten plats, vilket förmodas betona hennes roll som egentlig ledare av landet, till dess hennes son, Erik, Menved, blivit myndig.¹⁷

I Danmark förändras bilden av stiftaren i början av 1300-talet. Den knäböjande ställningen blir allt vanligare och i Brarups kyrka målad kring 1300, medför inte stiftarparet någon gåva. De återfinns dessutom i koret till skillnad från de romanska stiftarna som kunde ses av menigheten i långhuset. I Ösmo kyrka, Södermanland, knäböjer den kvinnliga stiftaren Birgitta Olofsdotter Tott tillsammans med en man som kan vara hennes make Erengisle Nilsson, en av Karl Knutssons tromän. Birgitta benådades från en dödsdom som fällts efter hennes samröre med den danska fienden 1452 och det var troligen denna benådning som gav upphov till målningarnas tillkomst runt 1470.¹⁸

Även om den knäböjande ställningen är vördnadsfull, talar placeringen i koret om den självmedvetenhet som en bakgrund i samhällets övre klasser kunde berättiga till. Också Birgitta kunde vända sig direkt till Maria med sina böner likt den kvinnliga stiftare i Norra Alslev, Skåne, som vänder sig till den tronande Gud Fader med sina böner. Men fortfarande är den kvinnliga stiftarbilden kopplad till en manlig sådan. Hennes roll i sammanhanget skall ses i förhållande till mannen, d.v.s. som mor, maka, änka eller dotter.

Frågan om donators möjlighet att ingripa i bildprogrammet är osäker, framför

allt vad gäller kvinnliga donatorer. Det förutsätter goda insikter i den religiösa terminologin och även om kvinnor kunde läsa sig till den är det svårt att föreställa sig att de tilläts utnyttja sina kunskaper i detta fall.

Kyrkornas kalkmålningar ger, inte överraskande, föga upplysning om den medeltida kvinnans liv. Det har heller inte varit avsikten hos dem som formulerade bildernas program. Budskapet skulle tjäna kyrkan på olika sätt. Väggar och valv var förmodligen effektiva spridare i den mån målningarna kunde ses. I de medeltida kyrkorna var ljusförhållandena ofta dåliga och de fladdrande ljuslågorna kunde knappast lysa upp valvens målningar på ett tillfredställande sätt.¹⁹ Vad beträffar koret var dess målningar mer eller mindre oåtkomliga för lekmannen. Någon kunskap får vi ändå om kvinnans tillvaro. Det dagliga livets bestyr som det återges när händelser i Bibeln eller helgonens liv skulle beskrivas speglar ofta samtiden. Detta förhållande får antas bero på målarens val av förlagor och/eller egna uppslag. Han kunde uppenbarligen tillåta sig en viss konstnärlig frihet.

Kvinnan deltog i vardagens sysslor, både inomhus och utomhus. Hon spann och sydde, födde barn, hjälpte till vid skörden osv. Där sådana scener finns är de nog att betrakta som dokument över framför allt bondkvinnans liv. Men den hemtrevliga interiören hos t.ex. Maria och Josef är inte en tillfällighet utan skall ses som en moralisk betraktelse. Familjen och äktenskapet är den ideala formen till vilken människan skall uppmuntras och uppmanas.

De kvinnliga stiftarbilderna uppfattar jag däremot som mer präglade av skillnaderna mellan samhällsklasserna än skillnaderna mellan könen. Stort sett alla kvinnliga stiftarbilder är hämtade från samhällets högsta klasser.

I övrigt framställs kvinnan som god och kysk eller som symbol för ondskan. Fortfarande är det dock kyrkans syn på kvinnan som tycks avgöra utformningen av bildmaterialet, fastän det är svårt att tolka det teologiska innehållet som oavhängigt av den faktiska situationen i samhället. Möjligen skulle vi våga gissa att kvinnans situation påverkades av den propaganda som kalkmålningarna utgjorde. Vad man emellertid kan konstatera är att kvinnan är representerad i de medeltida kalkmålningarna, även om formerna inte alltid var tilltalande, något som för övrigt också gäller det manliga släktet. Kvinnan är synliggjord och kan därmed ge upphov till debatt, den enklaste metoden att neutralisera det faktum att kvinnor utgör hälften av mänskligheten vore väl annars att osynliggöra henne.

«En fattig och gammal kvinna är jag som intet vet och aldrig en rad har läst, i kyrkan jag varje dag ser harpor och ljus i himlens höjd och helvetets bild där man stekes hett det ena ger skräck och det andra fröjd.»²⁰

Margareta Kempff
forskarstuderande i konstvetenskap
Universitetet i Stockholm

Noter

1. Citatet som är hämtat från Nilsén 1986, s. 511, går tillbaka på de av heliga Birgittas efterlämnade skrifter som brukar benämnas «Relevations extravagantes» kap. 31.
2. Wickström 1981, s. 270.
3. Kaspersen 1986, s. 94.
4. Plathe 1989, 149.
5. Ibid., s. 151.
6. Nilsén a.a., s. 284.
7. Eriksson, 1985, artikel 29.
8. Ullén 1979, s. 18, 23.
9. Gustavsson 1972, s. 292.
10. Nilsén a.a., s. 467.
11. Brandt 1976, s. 62 not 10.

12. Haastrup 1986, s. 192.
13. Kilström 1989, s. 127.
14. Haastrup 1986, s. 192.
15. Kaspersen a.a., s. 101.
16. Ahlstedt Yrliid 1986, s. 186.
17. Kaspersen 1989, s. 87.
18. Nilsén a.a., s. 21.
19. Ibid. s. 511.
20. Citatet är hämtat från Söderberg 1970 och är en översättning av en dikt, skriven av den franske 1400-talspoeten Francois Villon.

Litteratur

- Ahlstedt Yrliid, I. Kalkmalerier som själegaver. I U. Haastrup & R. Egevang (red.). *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175*. København 1986.
- Brandt, M. Mulier mala. Smørkærningsfremstillinger i dansk sengotisk kalkmalerie. L. Lillie & M. Tøgersen (red.) *Bild och betydelse*. Åbo 1976.
- Eriksson, T. To usædvanlige motiver. I U. Haastrup & R. Egevang (red.). *Danske kalkmalerier. Gotik 1375-1475*. København 1985.
- Gustavsson, A. *Kyrktagningsseden i Sverige*. Lund 1972.
- Haastrup, U. Stifterbilleder. *Danske kalkmalerier*. I U. Haastrup & R. Egevang (red.). *Romansk tid 1080-1175*. København 1986.
- Haastrup, U. Dommen over gode og onde. I U. Haastrup (red.). *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. København 1989.
- Kaspersen, S. Skabelsehistorie. I U. Haastrup & R. Egevang (red.). *Dansk kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175*. København 1986.
- Kaspersen, S. Dynastipolitik. I U. Haastrup (red.). *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. København 1989.
- Kilström, B. I. Evas barn. Om syndafall och syndastraff i senmedeltida ikonografi. I S. Kaspersen & L. Lillie & K. Kryger (red.). *Kvindebilleder*. København 1989.
- Nilsén, A. *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri*. Stockholm 1986.
- Plathe, S. Eva spinder. I U. Haastrup (red.). *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. København 1989.
- Söderberg, B. & Hallgren, S. *Mellan himmel och helvete*. Stockholm 1970.
- Ullén, M. Målat till den heliga Jungfruns ära. *Iconografisk Post*, 1979, nr. 1, Stockholm 1979.
- Wichström, A. *Maleriet i høymiddelalderen. Norges kunsthistorie 2*. Oslo 1981.

Gjennom diktinga til røyndomen bakanfor

Av Else Mundal

Artikkelen drøfter korleis norrøn litteratur kan brukast som kjelde til nordisk kvinnehistorie, og kva slags metodiske problem som knyter seg til ymse typar norrøn litteratur, og som forskarane må ta omsyn til når dei brukar denne litteraturen som historisk kjelde.

All litteratur er å sjå som produkt av og for det samfunnet som skapte litteraturen. Dette gjer litteraturen til ei interessant historisk kjelde,¹ men ei kjelde som av fleire grunnar er vanskeleg å bruke, for litteraturen gjenspeglar ikkje samfunnet direkte og uendra. Endringane kan vere små der forfattaren pretenderer å gje eit historisk rett bilete av hendingar og forhold, og der vilkåra ligg til rette for det. Men det finst også tilfelle der forfattaren i det heile ikkje pretenderer å seie noko som helst om eit norrønt samfunn. Også denne litteraturen vert ei historisk kjelde til det samfunnet som skapte han fordi han er eit produkt av dette samfunnet.

Dei faktorar som verkar formande på litteraturen og avgjer kva slags historisk kjelde ei tekst vert, varierer frå genre til genre. Desse faktorene kan vere knytte til forfattarens person, holdningane hans/hennes, evner, kunnskaper osv. Dei kan vere knytte til det stoffet han/hun arbeider med, dvs. til den munnlege tradisjonen eller eldre skriftlege verk, og til forhold som avstand i tid eller rom. Dei formande faktorene kan vidare vere knytte til funksjonen eller bruksområdet til litteraturen,

til genrekrav som både kan gå på framstillingsform og stoffutval, og også omsynet til publikum kan verke formande på verket.

Ein kan fastslå med relativt stor visse kva slags faktorar som har verka formande på dei ulike genrane, men ein kan ikkje fastslå effekten av dei ulike faktorene i kvart ulikt tilfelle. Om ein ser litteraturen som ein transformasjon av ein røyndom bakanfor, kan ein difor likevel ikkje transformere tilbake. Men ved å gjere klart for seg kva slags faktorar som verkar på litteraturen i ulike genrar, og korleis dei verkar, er det mogeleg i det minste å gjere litteraturen noko meir tilgjengeleg som historisk kjelde.

Ulike typar norrøn litteratur som historisk kjelde

Eit hovudskilje innanfor den norrøne litteraturen går mellom realistisk og ikkje-realistisk dikting. I dei realistiske sagagenrane underkastar forfattaren seg det kravet at det biletet hun/han gjev, må vere i så stor grad i samsvar med røyndomen at biletet

verkar sant. Eit tilsvarande krav vert ikkje stilt til den ikkje-realistiske diktinga. Dei realistiske sagagenrane er samstundes dei som fortel om hendingar i såkalla historisk tid, og som gjev seg ut for å fortelje historie. Dei ikkje-realistiske genrane legg handlinga til ei diffus fjernare fortid, og forma signaliserer ikkje at forfattaren ventar å verte trudd på same måte som i den realistiske diktinga.

Men at forfattarene kan pretendere å gje ei rett historisk framstilling, er ei sak, i kva grad dei kunne klare det, er ei anna sak. Her seier det seg sjølv at avstanden til hendingane det vert fortalt om, er avgjerande. Innanfor den realistiske sagalitteraturen fortel islendingesogene, dei fleste av tåttane og delar av kongesogelitteraturen om hendingar som fann sted eit par hundre år og meir før forfattaren levde. Dei verdslege samtidssogene, bispesogene og andre delar av kongesogelitteraturen derimot fortel om den relativt nære fortida og samtida til forfattarane. Vurdert som kjelder til historiske hendingar slik som dei verkeleg fann stad, er det opplagt at samtidslitteraturen er ei langt betre kjelde, både til kvinnehistorie og til andre sider ved historia, enn den litteraturen som fortel om den fjernare fortida. Desse litteraturtypane må difor behandlast ulikt.

Ein litteratur som islendingesogene kan aldri verte ei god historisk kjelde til dei hendingane soma sjølv presenterer som historie. Men det vil ikkje seie at denne litteraturen ikkje er ei interessant historisk kjelde om ein stiller dei rette spørsmåla. Ein spesiell vanske ved å bruke litteraturen frå 1200-talet som fortel om 900-talet som historisk kjelde, er at ein ikkje kan vere sikker på kva slags samfunn litteraturen skal relaterast til. Forfattarane gjev den framstillinga at dei gjev eit bilete av 900-talet. Det seier det seg sjølv at dei ikkje kan ha klart det fullt ut. Forskarane har i dei siste generasjonane hatt ei vek-

sande interesse for islendingesogene som kjelde til forfattarane si samtid. Men også som kjelde til forfattarane si samtid er islendingesogene vanskelege å bruke, for det vi har i denne litteraturen, er 1200-talet sitt bilete av 900-talet.

Litteraturen frå 1200-talet som fortel om 900-talet, vil alle forskarar rekne med byggjer på tradisjon, sjølv om det kan vere uklart korleis denne tradisjonen såg ut og kor bundne forfattarane kjende seg av han. Tradisjonsbakgrunnen fører med seg fleire kompliserande faktorar som påverkar vurderinga av litteraturen som historisk kjelde. Tradisjon endrar seg sjølvsagt over tid, og endringane kan følgje spesielle mønstre. Tradisjonen vil også bere merke av tradisjonsberarane sine interessar, holdningar osv. - og mellom tradisjonsberarane kunne det også finnast kvinner.² I den grad tradisjonen slår gjennom i det skriftlege verket, vil vi også i den skriftlege litteraturen finne noko som primært ikkje skriv seg frå forfattaren eller frå forfattaren si samtid, men frå ein tidlegare periode då tradisjonen vart forma og omforma. Også av den grunn kan det vere uklart kva samfunn den skriftlege litteraturen skal relaterast til.

Når det gjeld samtidslitteraturen, kjem det nok færre omformande faktorar inn mellom samfunnet og det litterære samfunnsbiletet enn i litteraturen med lang avstand til hendingane det vert fortalt om. Men for begge desse typane realistisk litteratur, som for den ikkje-realistiske litteraturen, vil dei omformande faktorene som knyter seg til genrereglar og forfattarpersonlegdomen vere der. Reglar for litterær framstilling er noko ein må ta omsyn til i alle slags tekster, men genreglane er ulike for dei ulike genrane. Når ein brukar litteratur som historisk kjelde, er det difor viktig å kjenne genreglane slik at ein kan prøve å justere for dei

endringar ein har grunn til å tru skriv seg frå tilpassing til genren.

I norrøn dikting kan det verke som generereglane er relativt faste innanfor kvar genre sidan vi for dei fleste genrar finn betydelege likskapstrekk i komposisjon, stil, stoffutval osv. Ser ein generereglane som ein faktor som er med på å transformere historia til eit litterært bilete av historia, er desse faktorane altså relativt konstante innanfor kvar genre. Annleis er det truleg med dei omformande faktorane som knyter seg til forfattarpersonlegdomen. Her kan dei meir variable faktorar som holdningar, evner, kunnskaper osv. vere med på å forklare individuelle variasjonar innanfor genrane, også i kvinnesynet.

I den ikkje-realistiske diktinga er relasjonane til ein historisk røyndom annleis enn i den realistiske diktinga. Men om denne diktinga ikkje gjenspeglar eit historisk samfunn på same måten som den realistiske diktinga, kan diktinga reflektere holdningar, idear, interesser, draumar osv. som vert ei kjelde til det samfunnet som skapte litteraturen. Også ikkje-realistisk dikting som fornaldarsogene vil normalt byggje på tradisjon, og eddadikta er munnleg dikting. Nokre av dei kompliserande faktorane som knytte seg til tradisjonsgrunnlaget for dei realistiske sagagenrane, gjeld også for den ikkje-realistiske litteraturen, t.d. at det er vanskeleg å vite kva samfunn litteraturen skal relaterast til, men også det interessante perspektivet at kvinner kan ha vore med på å forme den munnlege tradisjonen bak det skriftlege verket, er til stades.

Tolking av kvinnebiletet i litterære motiv

Når ein vil bruke norrøn litteratur som kjelde til nordisk kvinnehistorie, er det

sjølvstøtt interessant i kva grad litteraturen fortel om kvinner, kva slags kvinnebiletet som vert gjeve, kva slags holdningar til kvinnene som kjem fram og i kva grad kvinnene sjølve kjem til orde i litteraturen, og så må ein tolke det kvinnebiletet litteraturen gjev, i lys av dei faktorar som har verka formande på litteraturen. Dette skal eg no prøve å gjere for to litterære motiv; kvinna som eggjar til hemn i den realistiske sagalitteraturen, og kvinna som sjølv hemner i den ikkje-realistiske norrøne litteraturen.

Eggingsscenene

Scenene der ei kvinne eggjar ein eller fleire nære mannlege slektningar til å hemne overgrep mot ætta, har i svært høg grad vore med på å forme oppfatninga av den norrøne kvinna som stolt og strid og som eit individ med betydeleg makt. Scener der kvinnene eggjar mennene til død ved å skjelle dei ut som udugelege mannfolk, seier at ein skulle tru dei var døtre og ikkje søner, vise fram dei blodige kleda til den drepne, og ved anna provoserande oppførsel tvinge mennene til handling, er relativt talrike i den realistiske genren islendingesoger,³ men motivet finst nesten ikkje i samtidslitteraturen som også er realistisk dikting. Her møter vi tvert imot kvinna som manar til fred og som kastar seg mellom dei kampivrige mennene. Korleis skal denne skilnaden mellom dei to realistiske sagagenrane forklarast?

Forklaringa kunne teoretisk sett vere at dei to genrane gav eit bilete av ulike periodar. Men blodhemnen var framleis ein levande institusjon på Island i den perioden då både islendingesogene og samtidssogene vart skrivne, så det historiske grunnlaget for eggingsscenene skulle også vere til stades for samtidssogene, om kanskje ikkje i same grad som for islendingesogene, sidan kyrkja motarbeidde blodhemnen. Blodhemnen var eit moralsk problem

i det kristne samfunnet, det kunne også påvirke biletet av den eggjande kvinna i negativ retning i sagalitteratur med ein kristen tendens. At dei to genrane gav eit bilete av ulike tidsepokar, kan likevel ikkje gje ei tilfredsstillande forklaring på det ulike kvinnebiletet, og vi må då sjå på om nokon av dei faktorane som kan påvirke det litterære biletet, kan gje ei forklaring på ulikskapane.

Ulikskapane mellom genrane i kvinnebiletet kan i dette tilfellet truleg i det vesentlege forklarast ved at islendingesogene og samtidssogene følgjer ulike genre-reglar. Forfattarane av islendingesogene vil ikkje berre fortelje kva som hende, dei vil også gje bakgrunnen for det som skjer, og dei førebur det som skal kome. Motivet med dei eggjande kvinnene brukar forfattarane av islendingesogene til å knyte hendingane saman, gje den direkte bakgrunnen for at ein hemn vert fyllbyrda, og aksellerere handlinga mot ein ny handlingstopp. Samtidssogene vert også rekna til sagalitteraturen, men dei har sterke element av krønika i seg. Skilnaden mellom saga og krønike er ikkje lett å definere, men ein vesensskilnad er at dei kausale samanhengane kjem meir i bakgrunnen. Vi har heller ikkje den førebudde oppbygginga mot dei store handlingstoppane som i islendingesogene, men ei jamnare episk framstilling. Det vil seie at forfattarane av samtidssogene har ikkje bruk for dei eggjande kvinnene i si litterære framstilling. I den eine genren vil genrereglane altså føre til at eggingsmotivet vert fokusert og truleg overrepresentert, i den andre genren vil genrereglane føre til at eggingsmotivet vert ekskludert. Det rettaste biletet av i kva grad kvinnene blanda seg i hemnen, får ein difor når ein held biletet frå islendingesogene og samtidssogene saman.

Men kva med biletet av dei eggjande kvinnene i og for seg, er det rett? Dei eg-

gjande kvinnene i islendingesogene er ofte overlaga veltalande, og motiva er heller stereotype. Veltalande kan dei sjølv sagt ha vore, men vi skal samstundes vere klar over at islendingesogene gjev eit idealisert bilete av sagatida og menneska som levde den gongen. Det idealiserte biletet av fortida, som er typisk for genren islendingesoger i motsetning til genren samtidssoger, kan ha gjort dei eggjande kvinnene noko meir heroiske enn dei var i det verkelege livet. Idealiseringa kan også til ei viss grad ha påverka frekvensen av motivet, for den eggjande kvinna høver utan tvil betre inn i ei idealisert helte- dyrkande framstilling enn den meklende kvinna som er vanlegare i samtidssogene med meir normal realisme.

Stereotypien i eggingsmotiva kunne normalt tyde på ei sterk litterær omforming av det bakanforliggjande historiske fenomenet egginga. Men det treng ikkje vere slik. Dersom egginga var eit rituale som følgde visse mønster, og mangt talar for det,⁴ då kan stereotypien i det litterære motivet gjenspegle eit rituelt og stereotypt kvinneleg handlingsmønster, der kvinner i ei bestemt rolle kunne tillate seg å oppføre seg svært så provoserande mot mennene.

Den kvinnelege hemnaren

Hemn motivet står sentralt også i den ikkje-realistiske diktninga. Her møter ein kvinner som ikkje nøyer seg med å stå bak mennene og eggje, men som sjølve utfører hemnen. Dei kan hemne overgrep mot seg sjølve med våpen i hand, og dei kan hemne overgrep mot ætta.⁵ I denne litteraturen står kvinna dessutan ofte i ein hemnsituasjon der ho sjølv må hemne fordi der ikkje er nære mannlege slektningar ho kan lite på, og hemnen må råke hennar eigne. I ein slik situasjon er t.d. Gudrun Gjukadotter som er kjend frå eddadiktninga og frå *Volsunga saga*. Ho drap

sine eigne søner med Atle fordi Atle hadde teke livet av brørne hennar.

Skildringa av kvinner som utfører slike brutale handlingar, skulle ein kanskje tru var forma av ein overvegande mennleg tradisjon som gav uttrykk for kvinnefiendslege holdningar. Men slik kan det neppe vere, for slike kvinner er ikkje skildra som berre vonde, dei er også menneske med ein tragisk lagnad og skildra med forståing.

Som nemnt vart eddadikta skapte av ein munnleg tradisjon, og det finst også ein munnleg tradisjon bak genren fornaldarsoger. Der det er ein munnleg tradisjon bak den skriftlege litteraturen, er det rimeleg å rekne med at også kvinner var med på å forme tradisjonen, og truleg er det sannsynleg at kvinner kunne setje eit sterkare preg på tradisjonen bak den ikkje-realistiske litteraturen enn på tradisjonen bak dei realistiske islendingesogene. Islendingesogene var bygde opp kring feiden, og her var kvinnene handicappa i utgangspunktet fordi dei sjølv – med unntak av dei omtala eggingscenene – ikkje tok del i dei hendingar det vart fortalt om. Som tradisjonsberarar for ein tradisjon som den bak fornaldarsogene, som ikkje hadde utgangspunkt i historiske hendingar, var kvinnene meir jamstelte med mennene. Det er også grunn til å tru at avstanden mellom den munnlege tradisjonen og det skriftlege verket ikkje alltid var særleg stor innanfor den ikkje-realistiske diktninga. Eddadikta må vi rekne med hadde tilnærma den same forma på det munnlege stadiet som på det skriftlege, og det kan også sjå ut som forfattaren si omarbeiding av tradisjonen gjennomgåande var mindre for fornaldarsogene enn for dei kunstnarleg gjennomarbeidde islendingesogene. Dette vil seie at dersom kvinner var med på å setje sitt preg på tradisjonen bak den ikkje-realistiske norrøne litteraturen, så vil dei kvinnelege kjenne-

merka i tradisjonen ha ein betre sjanse til å kome til syne her enn t.d. i islendingesogene.

Når norrøn litteratur fokuserer kvinner både ved at kvinnene talmessig vert mind-re underrepresenterte, ved at den einskilde kvinna får større plass i fortellinga, og ved at ho vert skildra med interesse og forståing, indikerer det høgst sannsynleg at dette er litteratur som kvinner har vore med på å forme gjennom ein bakanforliggjande tradisjon. I den realistiske som i den ikkje-realistiske norrøne litteraturen er kvinner gjennomgåande sterkt underrepresenterte samanlikna med mennene, sjølv om dette kan variere noko frå verk til verk. Det er også mennene som er dei formelle hovudpersonar og berarar av den ytre handlingsgangen i den norrøne litteraturen, men medan denne regelen er absolutt innanfor den realistiske litteraturen, finst det unntak innanfor den ikkje-realistiske litteraturen der kvinner kan vere skildra som aktive og handlande og vere berarar av den ytre handlingsgangen gjennom lange handlingsssekvensar.

Når kvinner går inn i den typiske mannsrolla som hemnar, og når slike kvinner framleis er skildra med forståing sjølv om dei utfører så grufulle handlingar som å drepe sine eigne born, så er det grunn til å tru at dette er litterære motiv som er forma i ein tradisjon som kvinner i høg grad har vore med på å skape. Korleis skal ein så tolke motiv som fortel om kvinner som sjølv grip til våpen og utfører hemn? I tilfelle der kvinna hemner seg på menn for personlege overgrep, kan ein nok tolke dette som uttrykk for kvinneleg aggresjon mot eit undertrykkjande mannssamfunn. I tilfelle der kvinner sjølv hemnar overgrep mot ætta, er dette ikkje naudsynleg uttrykk for at kvinner ynskjer å kunne gripe til våpen på same måten som menn, men kanskje

vi her ser meir eller mindre medvetne uttrykk for ein handlingstrang som den passive kvinnerolla ikkje gav kvinnene i det norrøne samfunnet. Dei ekstreme hemnmotiva der kvinna må la hemnen gå ut over sine aller nærmaste, er derimot neppe uttrykk korkje for ynske eller draum frå kvinnene si side, dette er snarare kvinnene sitt mareritt. Kvinnene i det norrøne samfunnet var eigentleg medlemer av to ætter, si eiga ætt og ætta til mannen. Om dei to ættene tørna saman, kom kvinna i skotlina mellom dei to ættene, og ho kunne kome i den situasjonen at ei av dei ættene ho hørde til, kravde blodhemn over den andre ætta. Hemnmotivet med vinklinga mot den kvinnelege hemnaren som tek livet av sine nærmaste, kan vere den kunstnarlege utløysinga av dette marerittet, og viser for så vidt den same ambivalente holdninga til hemnen frå kvinnene si side som den vi finn i den realistiske diktinga når vi held islendingesogene og samtids-sogene saman. Motiva som fortel om kvinnene sin del i hemnen, er svært så ulike frå genre til genre, men det er dermed ikkje sagt at dei er motstridande. Motiva kan vere ulike dels fordi dei får fram ulike sider av ein historisk røyndom, og dels fordi dei faktorane som har verka formande på litteraturen, varierer frå genre til genre.

Else Mundal
professor
Institutt for nordistikk og
litteraturvitenskap
Universitetet i Oslo

Noter

1. Om å bruke norrøn litteratur som historisk kjelde, sjå også Mundal 1987 og 1991.
2. Om diskusjonen kring kvinnelege tradisjonsberarar, sjå også Mundal 1982:368 ff, 1983, 1985 og 1991.
3. Eit oversyn over eggingscenene i islendingesogene finst i Heller 1958:98 ff.
4. Sjå Clover 1986.
5. Døme på slik hemn kan ein finne i Mundal 1982:352 ff.

Litteratur

- Clover, C.J. Hildigunnr's lament. I J. Lindow et.al. (red.) *Structure and Meaning in Old Norse Literature: New Approaches to Textual Analysis and Literary Criticism*. Odense University Press, Odense 1986.
- Heller, R. *Die Literarische Darstellung der Frau in den Isländersagas* (Saga: Untersuchungen zur nordischen Literatur- und Sprachgeschichte, Heft 2). Veb Max Niemeyer Verlag, Halle 1958.
- Mundal, E. Kvinnebiletet i nokre mellomaldergenerar: Eit opposisjonelt kvinnesyn? I *Edda*, 1982, hefte 6, s. 341–371.
- Mundal, E. Kvinner og dikting: Overgangen frå munnleg til skriftleg kultur – ei ulukke for kvinnene? I Silja A. alsteinsdóttir & Helgi Þorláksson (red.). *Förändringar i kvinnors villkor under medeltiden* (Ritsafn Sagnfræ istofnunar 9). Sagnfræ istofnun Háskóla Íslands, Reykjavík, 1983.
- Mundal, E. Tradisjonsberarar og utøvarar av munnleg dikting. I K. Vogt et. al. (red.). *Kvinnernes kulturhistorie*. Universitetsforlaget, Oslo 1985.
- Mundal, E. Refleksjonar kring historie, sanning og dikting: Metodiske problem ved å bruke sagalitteraturen som historiske kjelder. I K. Hastrup og P. Meulengracht Sørensen (red.). *Tradition og historieskrivning: Kilderne til Nordens ældste historie* (Acta Jutlandica LXIII:2, Humanistisk Serie 61). Aarhus universitetsforlag, Århus 1987.
- Mundal, E. Norrøn litteratur som kjelde til nordisk kvinnehistorie. I I. Lövkrona (red.). *Kvinnospår i medeltiden* (Kvinnovitenenskapliga studier 1). Lund University Press, Lund 1991.

Vad runstenar kan berätta

Av Birgit Sawyer

Studerat som *helhet* kan vårt runstensmateriale bli en rik källa till kunskap om senvikingatida förhållanden i Skandinavien. En preliminär genomgång har visat materialets potential; vi får t.ex. ett minimi-mått på kvinnors ägande, dispositionsrätt och aktivitet som brobyggare. Dessa resultat har i sig givit upphov till nya frågor, framför allt hur en rad regionala skillnader skall förklaras, och försöken att besvara dem har lett till en hypotes om stenresandets orsaker, vilken kastar nytt ljus över sociala, ekonomiska, religiösa och politiska förhållanden.

Om skandinaviska kvinnors ekonomiska och sociala ställning före landskapslagarnas tid har mycket gissande förekommit, och mitt pågående arbete hade sitt ursprung i en önskan att veta vad de samtida dokument, som ju runstenarna utgör, kunde säga. Från början var jag endast på jakt efter explicita omnämnanden av arv och egendom, men eftersom det snart framgick hur sällsynta sådana är, utsträcktes undersökningen till en kartläggning av alla inskrifter, som initierats av kvinnor. Utifrån förutsättningen att stenresande var ett kostsamt åtagande, som fordrade viss förmögenhet, ger ett fastställande av proportionen kvinnliga stenresare svar på frågan hur vanligt det var att kvinnor under denna tid ägt – och disponerat – över egna förmögenheter. Något överraskande fann jag kvinnliga egendomsinnehavare i inte mindre än var fjärde stenresar-familj (vilket är ett minimi-mått), men detta är ett genomsnitt; skillnaderna är stora mellan olika delar av Skandinavien.¹ Hur dessa

skillnader skall förklaras återkommer jag till; först några ord om själva materialet.

Runstensmodet under senvikingatiden

Själva bruket att resa minnessten och förse den med en runinskrift är känt sedan folkvandringstiden, men det var under en period från och med slutet av 900-talet fram till ca. 1100 som det hade sin verkliga blomstringsperiod. Från danskt, norskt och svenskt område känner vi till över 2000 av dessa inskrifter (på resta stenar och fasta hållar), vilka så markant skiljer sig från äldre och yngre att man kan tala om ett speciellt (sen)vikingatida runstensmode. Medan äldre inskrifter (ända in på 800-talet) är mer varierande till sitt innehåll, ofta har magiska inslag och inte sällan är dunkla och svåra att tolka, är de vikingatida inskrifterna överallt anmärkningsvärt lika till såväl språk som formulering, och deras

innehåll är genomgående mycket likartat. I samtliga fall får vi reda på inte bara till vems minne stenen är rest utan också vem (eller vilka) som ombesörjt minnesmärket och dessutom oftast (i 90% av fallen) hur stenresaren och avlidna var relaterade till varandra. Ibland nämns även andra (redan avlidna) släktingar, och efter denna «minnesformel» kan följa ytterligare upplysningar om den avlidne (social ställning, ev. utlandsfärd eller stridsinsats, dödssätt, dödsplats etc.) Totalt sett är det ovanligt med magiska besvärjelser och åkallan av hedniska gudar; sådant förekommer i Danmark men är sällsynt på svenskt område, där i stället kristna kors och böner är vanliga, framför allt i Uppland. I många fall avslutas inskriften med namnet på själva runmästaren.

Utbredning och datering

Även om många stenar har försvunnit, och en del nyfynd fortfarande görs, talar ändå mycket för att den bild vi idag har av runstensresandet rätt väl stämmer med ursprungliga förhållanden. Mycket omdis-kuterade är därför frågorna om runstenarnas ytterst ojämna distribution och tidsmässiga koncentration. Från norskt område är endast ca. 50 kända, från danskt (inkl. Halland, Skåne och Blekinge) ca. 200 och från svenskt ca. 1750, varav mer än 1000 enbart i Uppland. Den närmare dateringen är högst osäker, men man brukar i vart fall räkna med att de flesta danska (utom de bornholmska) är från slutet av 900-talet och början av 1000-talet. Västgötska och östgötska inskrifter anses vara *i stort sett* samtida med de danska, medan övriga svenska är nogot yngre; i Uppland (och på Bornholm) tar runstensresandet fart först vid mitten av 1000-talet; på vissa håll pågår det ända in på 1100-talet.

Runforskningen

Forskning om runstenarna har bedrivits länge (alltsedan 1600-talet, då viktiga insatser gjordes med början till inventering och avbildningar), till övervägande del inom språk- och litteraturvetenskaperna samt arkeologin. Mycket återstår dock att göra, framför allt inom ramen för ett samlat och tvärvetenskapligt grepp om hela det skandinaviska materialet. Hittills har nämligen runforskningen i hög grad bestämts av moderna stats- och disciplingränser, vilket medfört *dels* att otillräcklig uppmärksamhet ägnats likheter och skillnader mellan dansk, norsk och svensk material, *dels* att olika faktorer som stenarnas spridningsbild, placering i förhållande till andra fornfynd, deras storlek och konstnärliga utsmyckning samt inskrifternas utformning, innehåll och språkliga karaktäristika aldrig relaterats till varandra på ett systematiskt sätt. Av denna anledning är materialet i många viktiga avseenden fortfarande en outnyttjad källa, åtminstone för historiska frågeställningar.

Många forskare, speciellt historiker, har tenderat att ägna störst uppmärksamhet åt de runstenar, som är resta över män som dog utomlands, vilket kan ge intrycket att de var typiska, fastän de faktiskt endast utgör mindre än 10% av hela materialet. De flesta runstenar är alltså resta över människor som levde, verkade och dog här hemma, och även om vi endast sällan får upplysningar om speciella händelser eller identifierbara personer, är materialet *som helhet* en synnerligen rik källa till kunskap om såväl sociala och ekonomiska som politiska och religiösa förhållanden i 900- och 1000-talens Skandinavien. Till att börja med skall visas vilken kvinnohistorisk kunskap som kan utvinnas ur det.

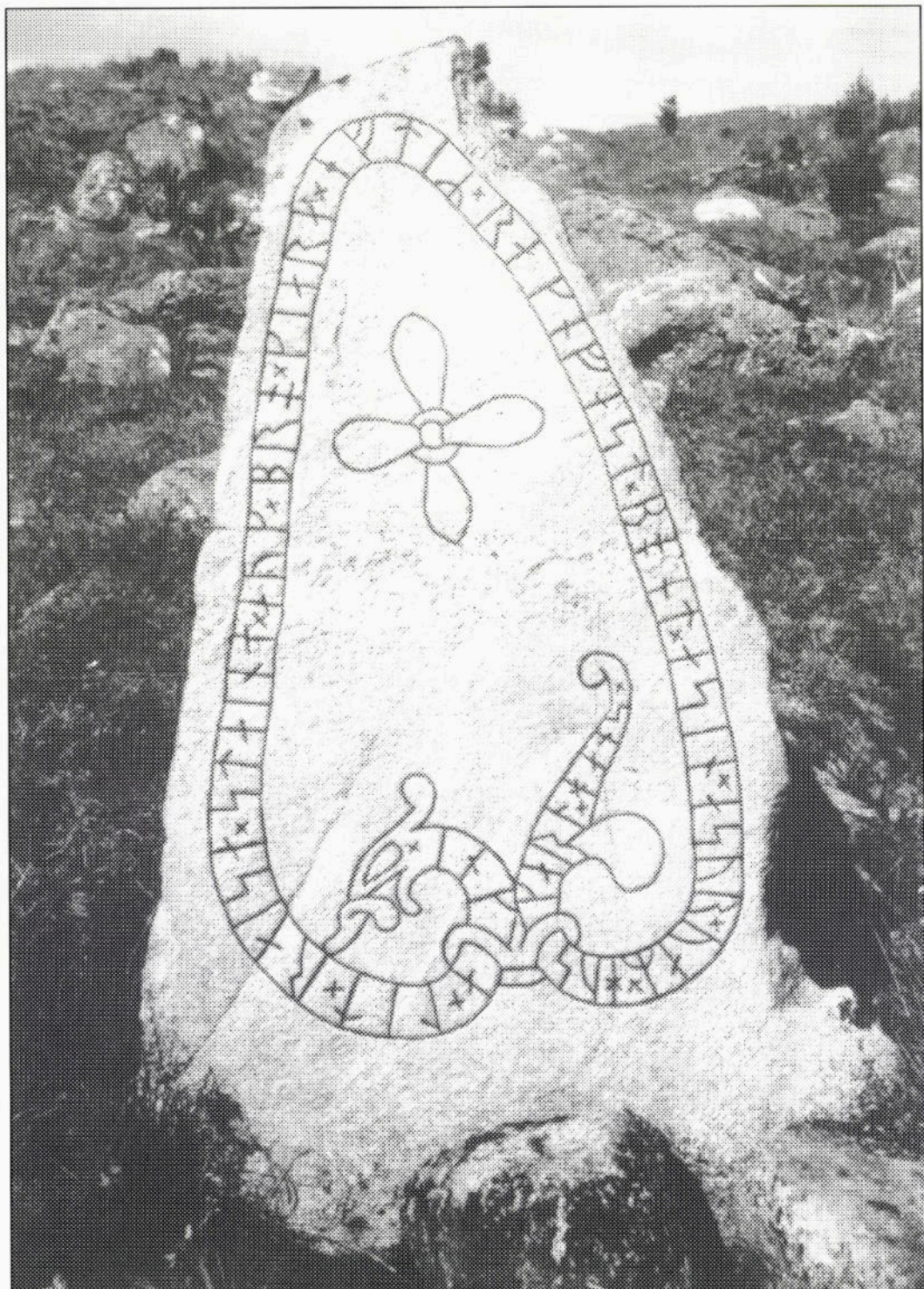

Fig 1
Runstein i Snottsta, Uppland.
Foto: ATA, Stockholm.

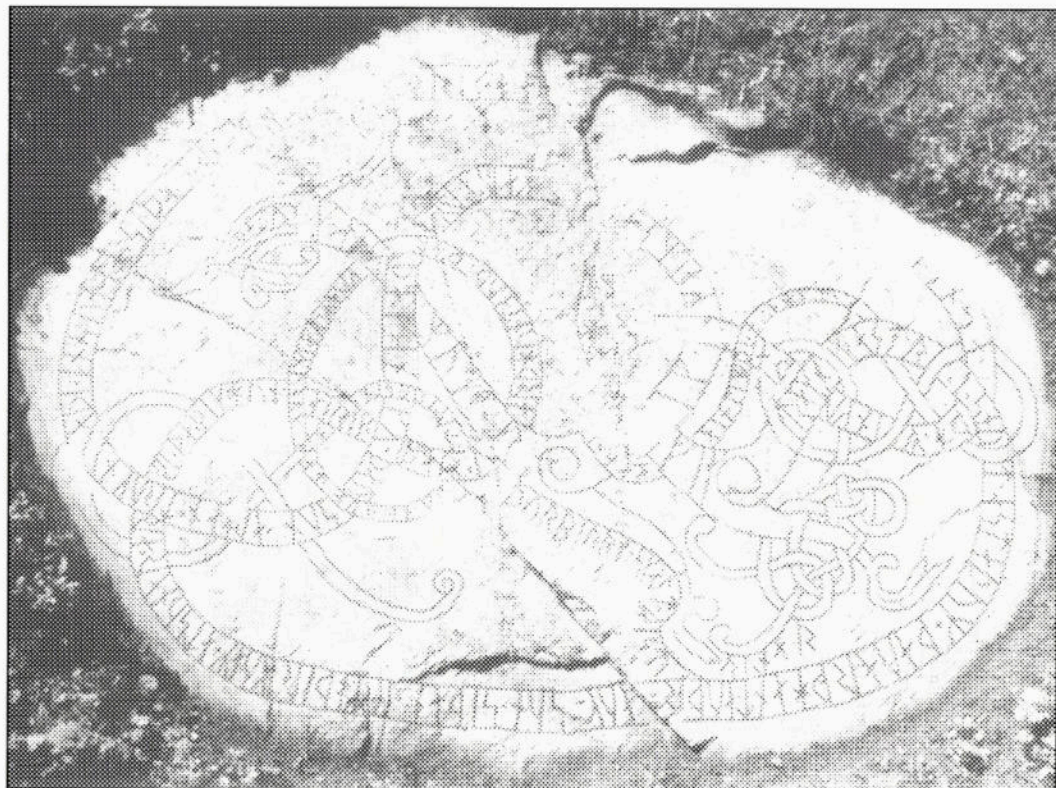

Fig. 2.
Runinskrift på en häll i Hillersjö.
Foto: Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

Med inte mindre än fyra runstenar hedrade den uppländska änkan Inga sin döde make Ragnfast i Snottsta: På en av dem (fig 1) omtalas att hon också låtit bygga en bro till hans minne. För att bekosta dessa företag måste Inga ha disponerat över en ansenlig förmögenhet, och frågan hur hon kommit i åtnjutande därav besvarar hon delvis själv; på en av stenarna uppges att hon kommit till arv efter sitt barn. Resten av svaret får vi i en mycket utförlig runinskrift på en häll i Hillersjö (på Svartsjölandet i Mälaren. (fig. 2), av vilken det framgår att Inga också ärvt sin far. Ännu förmögnare blev Ingas mor Gerlög, Hillersjöinskriftens huvudperson:

Tyd! Germund fick till hustru Gerlög som ungmö. Sedan fick de en son, innan han drunknade. Och sonen dog sedan. Därpå fick hon Gudrik till man. Han...(skadat ställe, där det sannolikt uppges att Gudrik ägde Hillersjö). Sedan fick de barn. Men en enda flicka levde kvar; hon hette Inga. Henne fick Ragnfast i Snottsta till hustru. Därpå dog han och sonen sedan. Och modern kom till arv efter sin son. Sedan fick hon Erik till man. Därpå dog hon. Då kom Gerlög till arv efter Inga, sin dotter. Torbjörn skald ristde runorna.

Kvinnligt ägande under senvikingatiden

Även om de flesta vikingatida runstenar har rests *av män efter män* (endast ytterst sällan efter kvinnor), finns dock kvinnliga stenresare överallt, ibland ensamma (12,5%), ibland tillsammans med män (15%), oftast i kombinationen änkor och söner, men även andra kombinationer förekommer (t.ex. döttrar och söner, systrar och bröder). Att kvinnor reser sten tillsammans med manliga släktingar är dock ett bruk som huvudsakligen är koncentrerat till Uppland, Öland och Södermanland; i övriga Sverige och Danmark förekommer det endast sällan, i Norge aldrig. Andelen *ensamma kvinnliga stenresare* är däremot i stort sett densamma i de flesta svenska regioner (där den varierar mellan 13,5 och 15,5%). I Danmark och Norge är andelen lägre (11,5 resp. 10,5%), och i Småland nås bottennoteringen (4%). Då ju denna bild knappast kan antas avspegla demografiska förhållanden, kan vi dra slutsatsen att kvinnor normalt inte reste sten ensamma, så länge män fanns tillhands att göra det, samt att situationer, när det ankom på kvinnor att agera, mera sällan uppkom i Danmark, Norge och speciellt i Småland än i övriga regioner.

Ensamma kvinnliga stenresare

Det är till att börja med de fall där kvinnor rest sten utan manlig inblandning som tilldrar sig intresse, eftersom de vittnar om kvinnliga egendomsinnehavare, som handlat helt på eget initiativ (se fig. 1). Hur hade dessa kvinnor kommit i åtnjutande av sin egedom? I ogifta kvinnors fall måste vi förutsätta *arv*, men när det gäller gifta kvinnor kan det – förutom eventuella arv – röra sig om hemgift och/eller morgongåva samt eventuell bos-

lott, som de såsom änkor disponerade själva. Dessutom kan många änkor ha förvaltat och disponerat över mindreåriga barns arv och med inskriften markerat sin rätt till framtida «bakarv» (om de kom att överleva barnen, se fig. 2). Att majoriteten av de kvinnor som ensamma rest sten varit *änkor* framgår direkt (inskriften anger att hustru rest sten efter make) eller indirekt (en mor reser sten efter sin son). Huruvida även övriga kvinnor, som rest sten på egen hand (döttrar och systrar efter sina fäder resp. bröder) varit änkor kan inte avgöras; sin egendom och självständighet kan de naturligtvis ha uppnått även som ogifta, om nämligen manliga släktingar saknades.

Kvinnor som reste sten tillsammans med män

Andelen kvinnliga stenresare, som agerat på egen hand, ger alltså ett säkert minimum på kvinnors ägande och dispositionsrätt, men möjlighet finns att komma vidare; av de kvinnor som rest sten tillsammans med män, kan naturligtvis många ha stått under mäns förmyndarskap, medan andra i kraft av sin ålder själva kan ha varit förmyndare – för omyndiga söner eller bröder. En systematisk undersökning av den ordningsföljd i vilken de efterlevande står nämnda skulle kasta mer ljus över ansvarsfördelningen (och därmed dispositionsrätten) bland de efterlevande, men redan det faktum att inskrifterna fäster lika stor vikt vid kvinnors som vid mäns relationer till den döde indicerar att kvinnorna var viktiga i sammanhanget, om det sedan var som socialt och ekonomiskt medansvariga eller rentav huvudansvariga.

När det gäller *änkorna* (ca. hälften av kvinnorna i denna blandkategori = 7,5% av hela materialet) är det åtminstone sannolikt att vi har med självständiga egendomsinnehavare att göra, varför minimi-

Fig 3

Runstein från Vickeby, Uppland: "Finnvid lät göra minnesmärket och bron efter Fastlög, sin moder."

Foto: ATA, Stockholm.

måttet på kvinnligt ägande skulle kunna höjas med motsvarande andel. Om vi något förenklat räknar med att varje sten i stort sett representerar en familj (undantag finns, där en och samma familj rest flera stenar), möter vi i så fall ekonomiskt självständiga kvinnor i ca. 20% av stenresar-familjerna. Andelen kan höjas ännu mer, om vi räknar med alla de änkor som utanför Uppsala, Öland och Södermanland oftast döljs bakom sina stenresande manliga släktingar. Om den uppländska proportionen (mellan änkor som agerar ensamma och änkor som agerar ihop med manliga släktingar) är representativ, bör dessa «dolda änkor» ha varit minst lika många som de synliga, vilket skulle innebära att kvinnliga egendomsinnehavare fanns i ytterligare 3,5% av fallen, totalt

alltså i nästen en fjärdedel av alla stenresande familjer.

Kvinnlig företagsamhet

Det är naturligtvis omöjligt att veta vilken rörelsefrihet dessa kvinnor haft i verkligheten och vilka garantierna varit att deras äganderätt respekterades. Att många av dem gjorde viktiga samhällsinsatser framgår dock av inskriftsmaterialet; intressant är att kvinnor faktiskt är överrepresenterade bland de inskrifter som vittnar om brobyggande. Att bygga bro, dvs. att förbättra kommunikationerna, var i sig en nyttig handling, under missionstiden uppmuntrad av kyrkans representanter som en Gudi behaglig gärning. Vikingatidens brobyggande kan ses som en tidig form av själågävor; ofta

sägs det i inskrifterna att de efterlevande byggt bro för de dödas själar. Omkring 120 sådana företag är kända från periodens runstenar, och i detta material figurerar alltså kvinnor – som stenresare eller avlidna – mycket oftare än i materialet som helhet (t.ex. fig. 1), och mest markant är skillnaden när det gäller andelen avlidna kvinnor. Att kvinnor (ensamma eller tillsammans med män) hedrats med en runsten hör närmast till undantagen om vi ser till materialet som helhet (7%) men förekommer tre gånger så ofta i brobyggarfallen (t.ex. fig. 3). Kvinnornas starka representation i detta sammanhang pekar i samma riktning som de många andra tecken vi har på kvinnors intresse för den kristna läran och deras beredvilighet att hörsamma uppmaningen att ge såväl för sin egen som för anhörigas själ till olika kyrkliga ändamål.

Nya frågor

Den kunskap om kvinnor, som runstensmaterialet kan bjuda, visar sig dock genast ge upphov till nya frågor, t.ex. 1) Varför hedrades inte kvinnor i samma utsträckning som män? 2) Varför är andelen kvinnor som reser sten ensamma så lika nästan överallt, medan kategorin kvinnor som agerar tillsammans med män är koncentrerad till några regioner i östra Sverige – och så hög som 24% i Uppland? 3) Hur skall över huvud taget de regionala skillnader som upptäckts i stenresarmönster och andra karaktäristika (ornamentik, förekomst av titlar, kristna kors och böner etc.) förklaras? Dessa frågor aktualiserar det metodiska kravet att vi för att använda ett material måste bilda oss en uppfattning om vad för slags källa det är och varför den tillkommit; den gängse uppfattningen om runstenarna som blott och bart «minnestenar efter döda» ger ju ingen som helst ledning i sökandet efter svaren.

Varför restes runstenar?

En gemensam utgångspunkt för alla försök att finna orsaken till det senvikingatida runstensresandet är att det bör ha svarat emot vissa bestämda behov, och de vanligaste förklaringarna sätter bruket i samband med vikingatågen eller trosskiftet. Det ligger något i båda, men ingen av dem är tillräcklig; visserligen restes många runstenar för att hedra släktingar som dött utomlands, men, som ovan framhållits, utgör de överallt en försvinnande minoritet, och eftersom dessutom den stora massan av runstenar rests *efter* vikingafärdernas upphörande, är det uppenbart att stenresandet till största delen svarat mot helt andra behov. Högre förklaringsvärde har då trosskiftet, i det att modet tolkas som ett fenomen, typiskt för övergången från hedniskt till kristet begravningsskick. Gravskicket genom tiderna vittnar ju inte bara om omsorgen om de avlidna, utan också om de efterlevandes sträven att på ett synligt sätt demonstrera sin egen status och rikedom. Det nya kristna – enkla – begravningssättet måste ha upplevts som ett oerhört brott mot gamla sedvanor, och under en övergångstid, innan kyrkor och kyrkogårdar med plats för påkostade kristna gravhåller blev självklara centra, kan runstenar på väl synliga platser ha tjänat syftet att demonstrera familjens status och kompensera avsaknaden av gravgåvor.

Tolkat på detta sätt skulle runstensmaterialet med hänsyn till relativ storlek och inbördes sammansättning i stort kunna avspegla trosskiftet, det sätt på vilket kristnandet genomfördes, och den tid processen tog i anspråk. I Danmark, där vi vet att kristendomen infördes centralt av kungamakten, och där byggandet av kyrkor snabbt kom igång, blev själva övergången relativt kort, vilket avspeglas i ett relativt lågt antal runstenar och en begränsad stenresarperiod. I Väster- och Östergötland kan situationen ha varit en liknande, medan däremot i övriga

Sverige, speciellt i Uppland, kristnandet tycks ha varit en betydligt mer utdragen process. Mängden av östsvenska runstenar liksom deras karaktär av kristna trosdeklarationer tyder i sig på att beslut om omvändelse inte var resultatet av ett centralt påbud utan under hela 1000-talet varit individuellt fattade.

Även om runstensresandet alltså kan ha svarat mot religiöst – och socialt – dikterade behov i ett övergångsskede, kan dock troskiftet inte ensamt förklara modets uppkomst, spridning och likformighet. Jämfört med det hedniska gravskicket under järnåldern, som ju visar att omsorgen om och hedrandet av de döda gällt *båda* könen, tyder redan den mycket låga andelen avlidna kvinnor i runstensmaterialet på att stenresandet endast delvis hörde hemma i grav- och kultsammanhang. Vidare tyder den ytterst ojämna distributionen på att runstensresandet fyllt även andra funktioner, vilka i runstensfattiga områden varit onödiga eller fyllts på andra sätt. Vilka var dessa andra funktioner?

Runstenarna som monument över de efterlevande

Alla försök att besvara den frågan måste utgå från det faktum att periodens runstenar samtliga är något *mer* än minnesmärken efter avlidna. Att de samtidigt och kanske framför allt är monument över stenresarna själva framgår av dessas framträdande placering – först av allt – i inskriften. Ett annat framträdande drag är deras noggranna angivande av i vilken relation de stod till de avlidna, något som tyder på att just denna relation var av betydelse i sammanhanget. En systematisk genomgång av hela materialet har visat att det inte var slumpen som avgjorde vem av de efterlevande som skulle resa sten utan att vissa principer fanns, somliga med generell, andra med utpräglad regional (eller t.o.m. lokalt begränsad) giltighet.

Generellt gäller att runstenar restes av de avlidnas närmaste släktingar eller partner

(vapenbröder, handelskompanjoner eller makar), dvs. av *personer som måste antas ha haft intresse av och anspråk på hela eller delar av kvarlåtenskapen*. Anspråken kan ha gällt arv – för egen eller omyndigs del (av jord, lösöre, titlar, status), dispositi-onsrätt till egendom som förvaltas av den döde eller rätt till andel av något som stenresare och avliden ägt gemensamt (t.ex. makar med bogemenskap eller handelskompanjoner med gemensamt skepp). I de fall makar hedrat varandra kan inga direkta arvsanspråk förutsättas (i ingen germansk lag ärver makar varandra), men väl anspråk på rätten till eventuella bakarv. Vilka syftena med runstensresandet än har varit, innebär detta att stenresarmönstret åtminstone delvis kan förväntas *avspegla* rådande arvs- och egendomsmonster, och mycket talar för att det varit just de nya ansvars- och ägandeförhållanden som följde på en anhörigs död, som avgjort inte bare vem/vilka som skulle resa sten, utan också hur själva inskriften skulle formuleras, t.ex. den ordning i vilken de efterlevande står nämnda och det noggranna specificerandet av deras respektiva relation till den avlidne.

Stenresarmönster

I materialet kan två huvudmönster urskiljas, det ena mest renodlat i Uppland, det andra i Danmark. Övriga regioner företer drag av båda, men i varierande grad; götalandskapen har t.ex. störst likheter med det danska mönstret. Det uppländska mönstret domineras av *kollektivt* resta stenar, antingen kollektivet består av flera män (vilket oftast är fallet) eller av flera män tillsammans med en eller flera kvinnor. Då till skillnad härifrån det danska mönstret domineras av *individuellt* resta stenar, väcks därmed frågan om vi (bland stenresarna) har att göra med två olika arvsordningar, företrädesvis delbar arvrätt i Uppland resp. odelbar i Danmark.

Visserligen förekommer inte odelbar arvsrätt (unigenitur) i någon av de skandinaviske landskapslagarna, men principen kan ändå ha använts i praktiken under vikingatiden likaväl som vi vet var fallet senare, nämligen av familjer som stod i ett speciellt förhållande till kungamakten, i vilkens intresse det låg att hålla samman jord och till denna knutna tjänsteplikter och avgifter. Möjligheten finns också att det framför allt rör sig om olika slag av anspråk, de individuella gällande endast sådan typ eller del av kvarlåtenskap, som inte kunde – eller borde – delas (viss jord, titel eller ansvarsställning), de kollektiva däremot gällande hela kvarlåtenskapen, till vilken var och en av de i inskriften nämnda efterlevande hade sin speciella rätt.²

Vad som än ligger bakom de konstaterade olikheterna är dock själva huvudfrågan hur det kommer sig att vi just under 900- och 1000-talen får den mängd av information om rådande ansvars-, arvs- och egendomsförhållanden, som runinskrifterna bär på. Vad var det som hade framkallat behov av att offentliggöra dessa förhållanden, och varför tog sig själva offentliggörandet överallt ett så uniformt uttryck?

Runstensresandet som kris-symptom – en hypotes

Modets enhetlighet tyder på ett och samma ursprung, och allt talar för att det spridits från Danmark, där kung Harald Blåtands stora sten efter föräldrarna i Jelling varit impulsgivare. Detta monument var inflytelserikt av många skäl; Harald själv åtnjöt stor prestige i hela Skandinavien, och hans sten symboliserar inte bare övergången från hedendom till kristendom utan även övergången från ett politiskt system till ett annat. Före Harald hade danska kungar nöjt sig med indirekt kontroll (genom överhöghet över lokala makthavare), men med Harald och sonen

Sven lades stora områden under direkt kunglig kontroll. Denna politiska nyordning – tillsammans med den religiösa – måste ha medfört stora sociala och ekonomiska förändringar, och det är sannolikt dessa som har utlöst explosionen av runstensresande från och med 900-talets sista decennier. I de områden, som starkast berördes, uppstod behov av att hävda motstånd emot resp. anslutning till nyordningen, och att hävda gamla eller nya rättigheter, till jord, titlar och maktställning. Mot dessa behov svarade resandet av runstenar, genom vilka diverse anspråk och ställningstaganden kunde offentliggöras, varvid Haralds egen sten tjänt som förebild.

Mot liknande behov kan stenresandet ha svarat i Götalandskapen, där en svensk kungamakt (säkerligen stödd av den danska) var på stark frammarsch. I Uppland, där kungamakten var mindre effektiv, tycks stenresandet i mycket hög grad ha föranletts av enskilda individers och familjers övergång till den kristna tron; med sina runstenar deklarerade de sitt aktiva stöd till den nya religionen *och därmed till de lokala makthavare om stod bakom dess införande*. Då detta stöd var av ekonomisk natur (typ själågävor), bör det ha legat i alla parterers intresse att arvs- och egendomsförhållanden klarades ut, vilket kan förklara de uppländska inskrifternas noggranna specificering av de efterlevandes olika relationer till de avlidna. Religiösa – och ekonomiska – motiv utesluter dock inte politiska, nämligen att runstensresandet kan ha varit en respons på kungamaktens expansionsförsök i Mälardalen. Ledande upplänningarars övergång och stöd till kristendomen kan i vissa fall ha varit ett tecken på lojalitet mot kungamakten, i andra en reaktion emot kungliga anspråk på monopolställning som den nya religionens beskyddare. Mycket talar för att den uppländska explosionen av runstensresande utlösts just av spänningen mellan dem

som välkomnade en kunglig maktexpansion och dem som motsatte sig en sådan, en spänning som skapat behov av att offentliggöra lojaliteter och rättigheter, vare sig detta skedde genom återopande av härkomst och förbindelser i själva inskriften, anlitande av någon speciell runristare eller användande av speciella symboler i stenens ornamentik.

Om runstensresandet ses som ett kris-symptom, kan vi vänta oss flest där förändringarna var som störst eller upplevdes som mest hotande, och det är därför signifikativt att Upplands runstenstätaste område ligger i en krans runt Sigtuna, en stad som (mot slutet av 900-talet) grundades av kungamakten, säkerligen för att fungera som stödjepunkt i ett område, som behärskades av ett flertal självständiga hövdingar och stormän.³

Kvinnohistorisk kunskap

Om hypotesen i sina hovuddrag är riktiga, beror den låga andelen av kvinnor, som hedrats med egen runsten, på det politiska och socioekonomiska sammanhang, där modet hör hemma, i vilket (inte oväntat) i första hand män, som spelat för samhället – och de efterlevandes samhällsställning – betydelsesfulla roller, får stenar resta efter sig. Att andelen kvinnor, som reser sten ensamma, är så lika nästan överallt tyder på att det (med vissa variationer) varit en och samma princip som reglerade när det ankom på en kvinna att träda i mäns ställe, nämligen avsaknad av närstående manliga anhöriga i kombination med kravet på individuellt (socialt och ekonomiskt) ansvar. Generellt tycks gälla att kvinnor inte ensamma övertog sådant ansvar, så länge vuxna söner, bröder eller fäder till den avlidne var i livet, men utmärkande för Danmark, Norge och Småland är dessutom att kvinnor här verkar stå tillbaka

även för mer avlägsna manliga släktingar till den döde (svågrar, svärsöner, brorsöner etc.). Att vi framför allt i Uppland möter kvinnor, som reser sten tillsammans med män, dvs. kvinnor som på andra håll dolts bakom manliga anhöriga, kan bero dels på de uppländska runstenarnas karaktär av individuella trosdeklarationer, dels på annorlunda slag av anspråk eller helt enkelt annorlunda arvsprinciper.

Kvinnor – kungamakt – kyrka

Eftersom det endast var i områden med svag kungamakt, som kvinnor med manliga släktingar i livet tilläts representera sig själva (social ställning, egendomsanspråk och trostillhörighet), skulle man kunna dra slutsatsen att en stark kungamakt tycks ha inskränkt kvinnors möjligheter till ett eget, aktivt deltagande i det offentliga livet. En sådan slutsats ligger ju också helt på linje med resultaten av utomnordisk forskning, som talar om försämringar i kvinnors rörelsefrihet, vilka i Väst Europa skall ha börjat göra sig märkbara efter 1000-talets mitt. Slutsatsen är dock inte invändningsfri, eftersom ju kyrka och kungamakt också erbjöd nya möjligheter och säkerhetsgarantier för kvinnorna; som appellinstanser och egendomsгарanter kunde dessa institutioner vara till stort stöd för kvinnor som annars skulle ha varit utsatta för sina släktingars godtycke och maktanspråk. Vi får också hålla i minnet att runstensmaterialet endast avspeglar ansvars-, arvs- och egendomsförhållanden inom de högre skikten, förhållanden som inte alls behöver motsvara äldre tiders utan snarare utmärker ett samhälle i «kris», varför det alltså huvudsakligen ger oss kunskap om dessa skikts reaktioner och strategier under en dramatisk övergångsperiod.

Kvinnor som brobyggare

När det gäller kvinnorna i dette samhälle illustrerar runstensmaterialet framför allt

deras «brobyggande» roll, alltså inte bara i konkret mening utan även i överförd bemärkelse. Det framgår att många kvinnor kom att överleva både män och barn och i sådana situationer fungerat som förmedlare av stora arv, vilka alltså genom bakarv gick ut en släkt till en annan (och ibland en tredje! Se fig. 2). Mycket tyder också på att många kvinnor verksamt bidragit till att slå bro mellan hedendom och kristendom, inte minst genom att de såsom självständiga egendomsinnehavare kunde visa generositet mot kyrkans representanter. Framför allt skall framhållas den brobyggande funktion som kvinnorna visat sig ha ur rent forskningsmetodisk synpunkt; den ursprungliga frågan – om kvinnors ekonomiska villkor – framtvingade en genomgång av det samlade runstensmaterialet, vilket i sig har lett till upptäckten av regionala likheter och skillnader, som kräver förklaringar. I denna artikel har jag försökt visa hur sökandet efter dessa förklaringar kan öka vår kunskap, inte bara om kvinnors villkor, utan även om samhället i övrigt – inte minst om de stora politiska förändringar som ägde rum i Skandinavien just under denna tid.

Birgit Sawyer
docent

Historiska institutionen
Göteborgs Universitet

Noter

1. Understrykas skall att det som här presenteras är resultat av en preliminärundersökning, och mycket återstår att göra; för det första ingick i denna undersökning bara de inskrifter, som finns utgivna i Sveriges, Danmark och Norges Runingskrifter... (se under referenser), och för, det andra användes endast (mer eller mindre) fullständiga inskrifter, d.v.s. de fall der såvälstenresares som avlidnas könstillhörighet kunde bestämmas, (Könstbestämningen var inte helt oproblematisk; det visade sig inte sällan att utgivarna i tveksamma fall helt enkelt utgått ifrån att det rört sig om män.)
2. För övriga skillnader mellan de olika mönstren hänvisas till min artikel "Det vikingatida runstensresandet i Skandinavien", *Scandia* 55, spec. s. 190-193.
3. Intressant sammanhanget är att stenrensarmönstret i ett område omedelbart väster om Sigtuna

(i de tre hundarena Håbo, Trögd och Åsunda) markant skiljer sig från övriga Upplands och i stället mer liknar det vi finner i Danmark och Götaland. Kanske var detta det "brohuvud" kungamakten använde för sina expansionsförsök in i Övriga Uppland. SE artiklar nr. 9 och 10 nedan.

Litteratur

- Jacobsen, L. & E. Moltke (red.). *Danmarks Runeindskrifter*. København 1942.
- Olsen, M. & A. Liestøl (red.). *Norges Innskrifter med de Yngre Runer*. Oslo 1941-60.
- Sawyer, B. Property and inheritance in Viking Scandinavia; the runic evidence. (Occasional Papers on Medieval Topics, 2) Alingsås 1988.
- Sawyer, B. Kvinnor som brobyggare; vad runinskrifter kan berätta. I *Häften för kritiska studier*. 1989, nr. 2, s. 30-46.
- Sawyer, B. Vikingatida runstenar i Sigtuna och övriga Skandinavien. I S. Tesch (red.). *Avstamp för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna...* Sigtuna Museer 1989, s. 80-87.
- Sawyer, B. «...och modern kom till arv efter sin son...»; runstenarnas vittnesbörd om arv och ägande i det vikingatida Skandinavien. I *K.A.N. (Kvinner i arkeologi i Norge)*. 1989, nr. 8, s. 3-12.
- Sawyer, B. Women as landholders and alienators of property in early medieval Scandinavia. I K. Glente & L. Winther-Jensen (red.). *Female Power in the Middle Ages; Proceedings from the 2. St. Gertrud Symposium, Copenhagen, August 1986*. København 1989, s. 156-171.
- Sawyer, B. Det vikingatida runstensresandet i Skandinavien. I *Scandia*. 1989, nr. 2, s. 185-202.
- Sawyer, B. Women and the Conversion of Scandinavia. I W. Affeldt (hrsg.). *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter; Lebensbedingungen, Lebensnormen, Lebensformen*. Sigmaringen 1990, s. 263-281.
- Sawyer, B. Women as bridge-builders. The role of women in Viking-age Scandinavia. I I. Wood & N. Lund (red.). *People and places in Northern Europe 500-1600*. Woodbridge 1991, s. 221-224.
- Sawyer, B. Sigtuna och dess omland: runstenarnas vittnesbörd. Kommande rapport från Den XVIII Nordiska Arkeologkongress, Trondheim 28.08.-01.09. 1989, Universitetet i Trondheim 1991.
- Sawyer, B. Sigtuna - a border town. I J. Knirk (red.). *Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions, Valdres 8-12/8 1990, Runrön*, Oslo 1991.
- Sawyer, B. Viking Age Rune-stones as a Crisis Symptom. I *Norwegian Archaeological Review*. 1991.
- Sveriges Runeinskrifter (SR)*. Publ. av Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Stockholm 1911.

Gutter og kroppsøving – hvordan begynner rusmisbruket?

Av Toril Jenssen

I gymfaget er det kroppen og kroppslige prestasjoner som vurderes. Noen ungdommer finner seg ikke til rette i gymtimene. Blir dette faget for noen en utløsende faktor for skoleskulk og for å oppsøke ungdomskulturer som er i opposisjon mot det konvensjonelle samfunnet?

Idrett blir betraktet som en viktig del av rusforebyggende arbeid. Det er en aktivitet som utfordrer kroppen til selvkontroll og ytelser og tilbyr samvær, sunnhet og velvære.

I konkurranseidretten, som er toneangivende i all idrett, blir kroppen et nyttig instrument for å gi tilfredsstillelse ved måloppnåelse og erfaringer av mestring. Idretten gir trening i instrumentell handling. Gymfaget kan ses på som idrettens forlengede arm inn i allmennopplæringa.

Mange forskere har gjort undersøkelser som ga grunnlag for å beskrive gutter som instrumentelt orienterte, til forskjell fra jentene, som først og fremst er beskrevet som relasjonelle. (Berentzen 1989, Bjerum 1981, Solberg 1982) Guttene synes mer opptatt av å realisere sine mål enn av å bry seg om andre.

Resultater fra et mindre forskningsprosjekt i et alternativt skoletilbud har gitt grunnlag for å problematisere antakelsen om gutters generelt manglende re-

lasjonsorientering. Samtidig inspirerte prosjektet til spørsmålet om idretten, stikk i strid med sitt gode rykte, kan fungere utstøtende og fremme ungdomskulturer hvor rekruttering til illegalt rusmisbruk er en fare. Rusmisbruksmønstrene ser ut til å bli definert i hovedsak av gutter. Jeg vil argumentere for at rusforebyggende arbeid bør ha et kritisk kjønnsperspektiv med oppmerksomhet på de utfordringer gutter står overfor i pubertetens møte med den maskuline verden.

Problemfelt

Ungdomstida er tida hvor identiteten blir tydelig kjønnsdefinert og prøvd ut overfor andre ungdommer. I utviklinga av kjønnsidentitet spiller kroppen en viktig rolle. Mestring av kjønnsatferd er på «pensum» og retter seg både mot eget og motsatt kjønn.

Gymfaget er skolens formelle arena for denne delen av identitetsutviklinga. Faget blir av lærere gjerne betraktet som et spesielt fag når det gjelder skulk. Det er alltid noen som skulker gym, hevdes det. Vi vet lite om hvilken betydning erfaringer fra gymtimene har for den enkelte elevs generelle skoletrivsel. En tidligere undersøkelse av gutters kommunikasjon og samværsformer i fritidsklubb, viste at begrepsparet styrke/svakhet var sentralt i guttenes oppfatning av maskulint og feminint. Kroppsstyrke var en høyt verdsatt attributt ved maskuliniteten. Å være liten og svak var svært lite attraktivt for en gutt. Feminint blant gutter ble straks forbundet med homofili. (Jenssen 1985) På guttenes rangskala ble homofile plassert aller nederst. Sørhaug antyder at det å «banke opp homser» i visse miljøer kan tolkes i retning av en symbolsk handling som bekrefter mannlighet. (Sørhaug 1984) Dersom idrettsprestasjoner og idrettstilslutning er symbolske uttrykk for maskuline verdier som kroppsstyrke, kontroll og instrumentalitet, kan det tenkes at gutter som kommer til kort i kroppøvingfaget vil trenge andre typer bekræftelser på maskulin kjønnsidentitet.

Mange av de som skulker skolen, vil søke til bysentrum i skoletida. Det er rimelig å frykte at skoleskulk i et visst omfang kan være startfasen på en tilværelse som kan føre til rusmisbruk, avhengig bl.a. av hvilke miljøer elevene oppsøker, og knytter seg til, og hvilke aktiviteter de samles rundt. Miljøtilhørighet er viktig som bekreftelse på personlig identitet og en forebygging av tilbaketrekning eller andre former for utmelding. Manglende tilhørighet i skolemiljøet og opplevelse av nederlag, gir lett opposisjon mot alt det skolen representerer. Skolen får «fiendestatus» sammen med alle etablerte, konvensjonelle verdier som de tilsynelatende uproblematisk elevene og de fleste lærer-

ne står for. Det blir flertallet mot mindretallet, samfunnet mot subkulturen.

Et alternativt skoleprosjekt og lokale ungdomskulturer

De som trekker seg ut av skolen, kan fortelle noe om hva de oppsøker, men også noe om hva de *forlater*. Elever som fanges opp av alternative skoleprosjekt og slutter å skulke, har gjort erfaringer med hva som skiller to ulike skolesituasjoner. Gjennom disse forskjeller erfaringene har de et klarere bilde av hva de ikke trivdes med tidligere. De kan si noe mer enn at skolen var kjedelig og at lærerne var «teite».

Skoleprosjektet Læring Gjennom Arbeid (LGA) er et av den aktuelle kommunens tre alternative undervisningstilbud til elever i ungdomsskolen som har problemer med å nyttiggjøre seg sin rett til 9-årig skolegang, og som har begynt å vise aktivitet i forhold til kriminalitet og/eller rus. De tre ulike gruppene har forskjellige praktiske aktiviteter som basis for undervisninga i de ordinære fagene.

På mediagruppa er de 4 elevplassene for første gang besatt av bare gutter. Gruppa er lokalisert til Ungdommens Hus som ble etablert på 70-tallet i et opppusset bryggehuis på havna midt i byen. «Huset» var et resultat av en langvarig kamp ført av ungdommen i byen for å få et sted å være. Det fikk altså fra starten tilknytning til ungdomsopprør og samfunnsprotest. I årenes løp har ledere skiftet og miljøet har hatt problemer med rus og kriminalitet, selv om det også hele tiden har hatt organiserte aktivitetstilbud, drevet kafé og vært et kulturelt samlingssted for ungdom.

Betegnelsen «Soss» og «Freak» blir ofte brukt om to forskjellige ungdomskulturer i byen. «Sossen» var tidligere de som kledte seg moteriktig i dyre merkeklær.

Opprinnelsen til den lokale identitetstilskrivelsen «Soss» knytter seg til at sportsredaksjonen i lokalavisa skulle ha seg felles vinterbekledning. Valget falt på ei varm, polstret og ekstremt dyr dunjakke av merket Fjellreven. Denne jakka ble raskt populær blant den sportsinteresserte byungdommen, og var med på å bestemme hvem som fikk merkelappen «Soss». (Waage 1990) «Freakerne» la vekt på å se annerledes ut. Deres stil representerte opprør og protest. Sossene ble ansett for å være apolitiske, mest opptatt av idrett, moter og bilkjøring. Blant freakerne er en negativ innstilling til sport ganske vanlig.

Kategoriene Soss og Freak blir også brukt i Pedersens materiale om ruskulturer. (Pedersen 1990) Soss er de som ruser seg «Just for fun». Freakernes rusmiddelbruk er del av et subkulturelt mønster, mettet av symbol- og stiluttrykk med *deklarative funksjoner*. (Krogstad 1986) Stilen forteller om marginalitet. Eksperimentell hasjbruk er ofte innvevd i en slik livsstil.

Resultat av feltarbeid

Guttene på mediagruppa kjente miljøet på «Huset» før de søkte seg til LGA. Det er to temaer som peker seg ut i deres beskrivelse av sine skole-erfaringer. Det ene er knyttet til *sosiale relasjoner*: Guttene forteller at de føler seg stigmatisert som freakere. De har opplevd å bli plaget for sin stil, assosiert med «Blitz»-miljøet i Oslo og sjikanert fordi de er freakere. Generelt i byen blir de sett på som pøbel. Folk liker dem ikke. De hevder at de ikke kan gå gjennom hovedgata en lørdag kveld uten å få juling. Guttene er opptatt av hvordan andre oppfatter dem. Prosjektet rommet video-opptak av guttene. Deres ønske var at filmen om dem skulle vise hvilke aktiviteter de holder på med på prosjektet, at

de jobber med vanlige fag, at dette «ikke er en pøbelskole».

På spørsmål om hvordan det er å være på LGA, nevner de straks at her er færre elever. Derfor får de et nærmere forhold til læreren og hverandre, og de kan snakke med læreren om forskjellige ting. Om morgenen får alle tid til å prate litt sammen før undervisninga starter, om løst og fast som har skjedd. Dermed slipper de å forstyrre i timene. Alle elevene er kamerater. De «mobber» hverandre, men er aldri ordentlige uvenner. Kommunikasjonsformen mellom guttene er lett og munter.

Mest interessant for denne undersøkelsen var det å få vite hvordan det var på skolen de forlot. Også på dette temaet var svarene knyttet til det sosiale miljøet. Flere av guttene sa de hadde hatt problemer med å være sammen med så *mange* elever. En oppga at han greide ikke å konsentrere seg når det var så mye folk rundt ham. Han hadde hatet å lese høyt i klassen. Felles for dem er at de hadde ingen ordentlige kamerater blant de andre elevene. De var aldri sammen med dem på fritida. I friminuttene sto man bare ute og røkte, sier de.

Det andre temaet som peker seg ut, kom som svar på en oppfordring om å fortelle om den aller første gangen de skulket. En av guttene sa han begynte å skulke fordi han ikke likte gym. Han hadde fått med seg en av de andre guttene som visstnok ikke hadde hatt en eneste gymtime. Læreren ble sur når de ikke greide å gjøre øvelsene. Alle disse guttene hadde vært gymskulkere. De hadde unnskyldt seg lenge med at de hadde glemt gymtøyet, men etter hvert hadde de vært nødt til å skaffe seg legerklæring på dårlige rygger etc. Guttene sier at de avskyr sport. De kan ikke spille fotball, de har tilbragt atskillig tid på «reservebenken», de vil ikke «være fotballhelter for små gutter».

Relasjonsorientering og idrettsforakt

Guttenes vektlegging av sosiale mangler ved skolen de forlot og sosiale kvaliteter på mediaprojektet, synes å avvike fra beskrivelser av gutter som generelt lite relasjonsorienterte, mer ego-sentrerte og individuelle.

Deres idrettsavvisning/idrettsforakt kan også synes å avvike fra antakelsen om gutters instrumentelle orientering. De sier eksplisitt at de ikke liker konkurranseidrett. De harsellerer med andre gutter som fyller veggene med plakater av sine fotballhelter. Store muskler er «ekkel» og «latterlig». Gymlæreren og medelever fikk betegnelsen «sportsidioter».

Denne iakttagelsen sammenfaller noe med Bjerrums og Rudbergs refleksjoner i en fersk rapport om jenters vei til rusmisbruk. (Bjerrum & Rudberg 1990) De reiser tvil om at guttene er så «uavhengige» når det gjelder bruk av rusmidler, som de framstår i endel forskningsresultater. Andre undersøkelser viser nemlig at en gutt drikker mer, jo flere venner han har. (Ensminger et al 1982, Pulkkinen 1983) Venners påvirkning er betydningsfull for begge kjønn, men for jenter er det *nære* venner som betyr noe, for gutter er det *gjengens normer*. Begge kjønn er relasjonsorienterte, men på ulike måter.

Skulk fra kroppsøving

Kroppsøvingsfaget i barneskolen er for de fleste gutter og jenter det første møtet med idretten: «Gjennom kroppsøvingsfaget får hele den oppvoksende generasjon muligheten til en idrettslig dannelse», heter det i *Utkast til Langtidsprogram for idrettsforskningen i Norge, 1979*. «Kroppsøvingsprosjektet», igangsatt i 1978 ved Norges Idrettshøgskole, tar bl.a. for seg

«Illegitimt fravær fra kroppsøvingsundervisningen». (Kjørmo m.fl. 1986) Data, hentet inn fra en videregående skole i Oslo gjennom spørreskjema, skjelettmålinger og funksjonstester, viser at blant fraværselevne hadde særlig guttene en markert negativ innstilling til kroppøving. En hovedkonklusjon var at aktivitetsutfoldelsen ikke hadde vært utslagsgivende for fraværselevnes negative innstilling til faget, men den sosiale vurderingsprosessen de hadde vært gjenstand for. Dette peker i retning av at meningsaspektet ved kroppsøving for den enkelte er knyttet til identitet og gruppetilhørighet.

Gymfaget kan altså tenkes å bidra til subkulturell differensiering blant de unge. Det er ikke usannsynlig at ulike type rusbruk blir en måte å markere subkulturelle grenser på. Oppslutning om idrett eller avvisning av idrett kan være del av den differensieringen som ungdommen selv utvikler og som resulterer i antagonistiske ungdomskulturer med tilhørende motsetning i legal og illegal rusmiddelbruk.

Idrett-rus-maskulinitet

Kvikstad utførte i 1987 en spørreskjemaundersøkelse blant rusmisbrukere (alder 20-30 år) ved rehabiliseringsinstitusjoner, der det kom fram at 84 prosent av klientene hadde deltatt i organisert idrett i barne- og ungdomsår, men at frafallsprosenten var betraktelig høyere og at frafallet skjedde tidligere enn blant annen ungdom. Hele 90 prosent av klientene sluttet, mens vanlig frafallsprosent er 50-60 prosent. (Kvikstad 1989, Øiem 1988)

En undersøkelse om fysisk aktivitet og kjønnsroller viste at guttene trente mer enn jentene og deltok i større grad enn jentene i konkurranser. (Wold & Aarø 1985) Guttenes motivasjon for konkurransedeltakelse var i større grad preget av

selvhevdelses- og prestasjonsbehov. «Jentene ga større tilslutning på sosialt grunnlag». Forfatterne konkluderer: «Tradisjonelt er idrett en aktivitet som har vært betraktet som typisk maskulin, og for gutter har deltakelse i idrett og konkurranser vært god trening i å mestre de krav om prestasjoner og selvhevdelse som er del av den voksne mannlige kjønnsrollen.» Denne undersøkelsen viste også at de som likte seg på skolen, hadde høyest gjennomsnitt på fysisk aktivitetsmengde.

Vil gutter som ikke finner seg til rette i kroppsøvingsfaget på skolen, eller i fotballklubben, oppleve at mannskulturen og samfunnet lukker seg for dem? Får den maskuline selvfølelsen en knekk som motiverer til annen type selvhevdelse, f.eks. eksperimentering med illegale rusmidler, dersom mestringsnivået i andre fag også er lavt? Eller vil prestasjons- og konkurransekravet gjøre noen gutter kritiske til en mannsrolle de ikke aksepterer, slik at de søker alternative rolleutforminger som symboliserer forakt for et undertrykkende mannssamfunn? Vil ukonvensjonell rus-middelbruk være et integrerende og styrkende symbol i et maskulinitetsopprør?

Kulturelle prosesser og subjektive opplevelser

Når idrettsforakten knyttes til subkultur, kan den gå inn som del av en generell forakt for det etablerte samfunnet, de vellykkete, som lever et «kjedelig», velordnet liv. Idrettsforakt, sammen med andre subkulturelle symboler, inneholder en markering av distanse til det «normale» livet. Den enkelte freaker har tilhørighet i et miljø som definerer seg ved å være annerledes, og ved å bryte med det konvensjonelle samfunnet, som «sossen» er en del

av, med sin «sunne» idrettsinteresse og sine idrettsprestasjoner. Ungdomskulturene avgrenser seg mot hverandre, og bygger opp gjensidig motvilje i en schismogenetisk prosess (Paulgaard 1990), som kan få ganske alvorlige følger. En gruppes identitet er i høy grad avhengig av «negative» reaksjoner overfor andre grupper, begivenheter, idéer etc, hevder Clarke. (Clarke 1984)

Kan det tenkes at gruppene «Soss» og «Freak» fungerer som hverandres begrensning i forhold til å skifte spor, slik at de gjensidig kontinuerlig forsterker hverandres utvikling mot henholdsvis konvensjonalitet og opprør? Skinningsruds funn i en undersøkelse av byungdom og bygdeungdom tydet på at holdningen til rusmidler var noe av det som definerte skiller mellom ulike grupperinger blant de unge. Forholdet var «preget av polarisering og en stadig sterkere identifikasjon med sin egen gruppes mønster og normverk». (Skinningsrud 1989)

I kroppsøvingsfaget vil kropp og kroppsmestring være i sentrum for alles oppmerksomhet. Kjønnsideidentiteten er sårbar i puberteten. Sanksjoner fra medelever og lærere på prestasjoner har muligens stor innvirkning på den enkelte gutts opplevelse av tilhørighet i skolemiljøet og deres begynnende motivasjon for å søke alternativ gruppetilhørighet og alternativ bekreftelse på mannlighet. Det er nettopp gutters relasjonsorientering som gjør det interessant å undersøke idrettens og kroppslige prestasjoners kulturelle og subjektive betydning i deres maskulinitetsutvikling. Kunnskap om dette kan være et nyttig grunnlag for rusforebyggende arbeid overfor ungdomsmiljøer i skolen.

*Toril Jenssen
cand. polit.*

*Institutt for samfunnsvitenskap
Universitetet i Tromsø*

Litteratur:

- Berentzen, S. Kjønnskontrasten i barns lek. I *Skriftserie* 1980, nr. 3, Sosialantrop. Institutt, Universitetet i Bergen.
- Bjerrum, H. Små piger, søde piger, stille piger. I *Sosiologi i dag*, 1981, nr. 3-4.
- Bjerrum, H. & M. Rudberg. *Jenters vei til rusmisbruk*. Rapport NORAS, Oslo, juni 1990.
- Clarke, J. Stil. I Joi Bay, Kirsten Drotner (red.). *Ungdom, en stil, et liv*. Tidene skifter 1984.
- Ensminger, M.E., C.H. Brown, & S.G. Kellam. Sex differences in Antecedents of Substance Use among Adolescents. I *Journal of Social Issues*, 1982, vol. 38, no. 2, s. 25-42.
- Jenssen, T. *Læring Gjennom Arbeid som rusforebyggende tiltak*. Rapport forprosjekt NORAS, 1990, nov-des.
- Jenssen, T. Normale gutta dainnse ikkje. I Birgit Broch Utne og Bjørnar Sarnes (red.). *Når gutter blir menn*. Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø 1987.
- Kjørmo O., H. A. Dahl, F. Ingjer, T. Sandli, E. Ljunggren & O. Wærhaug. *Illegitimt fravær fra kroppsøvingundervisningen*. Notater og rapporter fra Norges Idrettshøgskole, 1986, nr. 81.
- Krogstad, A. Pønkere og symbolendring. I *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 1986, nr. 27.
- Kvikstad, I. Fysisk aktivitet og stoffmisbrukere. I *Stoffmisbruk*, 1989, nr. 2.
- Paulgaard, G. *Skole, stil og ungdomskultur. Om produksjon av ulikhet mellom ungdomsskoleelever*. Hovedoppgave i samfunnsvitenskap, Institutt for Samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø 1990.
- Pedersen, W. Bak korrelasjonene: Tre koder for bruk av rusmidler. I *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 1990, Årg. 31.
- Pulkkinen, L. Youthful Smoking and Drinking in a Longitudinal Perspective. I *Journal of Youth and Adolescence*, 1983, vol. 12, nr. 4, s. 253-283.
- Skinningrud, T. *Rusforebygging og kulturforståelse*, Stensil, ISV, Universitetet i Tromsø, 1989.
- Solberg, A. Guttene får lønn og jentene får hverandre. I Harriet Holter (red.). *Kvinner i fellesskap*. Univiversitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø 1982.
- Sørhaug, H.C. *Ungdom, ungdomskultur og ungdomsarbeid*. Arbeidspsykologisk Institutt, dok 21, 1984.
- Waage, T. *Arenaer og symboler – en analyse av Tromsø-ungdoms identitetskonstruksjon*. Eksamensoppgave ved Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø, 1990.
- Wold, B & L.E. Aarø. Fysisk aktivitet, kjønnsroller og indikatorer på sosial ulikhet. I *Psykologisk rapportserie 6*, 1985, nr. 6, Universitetet i Bergen.
- Øiern, T. Idrett og rehabilitering. I *Stoffmisbruk*, 1988, nr. 3.

Storvask

Av Karin Hausen

Denne artikkelen er skrevet av den tyske historikeren Karin Hausen. Den er en videreføring av et foredrag hun holdt under Soziologentag i Hamburg i 1986. Den handler om tekniske fremskritt og sosial adferd i Tyskland fra tidlig på 1800-tallet til ut i vårt århundre. Karin Hausen er professor ved Institut für Geschichtswissenschaft, Technische Universität, Berlin.

Storvask, – levende står minnene for meg om mors vaskearbeid for en husholdning på syv personer: Om ettermiddagen var det ned i kjelleren, sortere skittentøyet og legge det i bløt. Tidlig neste morgen fyrte hun opp under bryggepannen og så, når tøyet var kokt og vaskekjelleren full av damp, skulle den kokvarme vasken flyttes plagg for plagg over i vaskemaskinen med det motordrevne skovlhjulet. Etterpå var det ny flytting over i de støpte skyllekummene. Var det spesielt hårdnakket smuss, måtte vasken først få en ekstra omgang med stokk, vaskebrett, skrubb og såpe. Så var det å få alle plagg gjennom vrirmaskinen og bære kurven med vått tøy opp kjellertappen. Om sommeren skulle det ut i friluft og henges på snoren i sirlig orden, håndkle ved håndkle, undertrøye ved undertrøye. Om vinteren måtte det helt opp på det mugne tørkeloftet. Etterpå var det strekking og bretteing av sengetøy før veien gikk til varmrullen. Resten av tøyet ble dynket og strøket, – ikke engang håndklærne ble utelatt.

Fra tungarbeid til «ikke-arbeid»

Storvasken fant sted hver fjerde uke, eller til og med hver fjortende dag. Den kom i tillegg til den mindre klesvasken som ble foretatt inne i leiligheten hver eneste uke. Ennå i 1950-årene var storvasken et tungarbeid som det ikke var mulig å gjennomføre alene. Vanligvis ble et av de større barna i barneflokket trukket inn. Det synlige utbyttet av arbeidet var berg av jevnt ordnet, rent tøy. Disse storvaskene tilhører fortiden. I stedet har vi fått de utallige klesvaskene i den helautomatiske vaskemaskinens, de syntetiske vaskemidlenes, de lettstelte tekstilenes og de små familiehusholdningens navn. De gjentas med korte mellomrom. Når vaskemaskinen står på badet eller i kjøkkenet, besørger de ved siden av annet arbeid «som ingenting», som husmødre sier. De utallige klesvaskene er angivelig en lek og et ikke-arbeid, etter hva reklamen suggererer oss til å tro. Den kjemotekniske omveltningen på klesvaskområdet har gått sin

raske seiersgang i Forbundsrepublikken. Siden slutten av 1950-årene har den erobret private husholdninger på alle inntektsnivåer.

(Hus-)holdningsendringer

Det ville være en interessant oppgave å finne ut hvordan vaskemiddel- og husgerådsindustriene har forandret sine markedsstrategier i løpet av de siste førti årene. Kunde grunnlaget består av familie-husholdninger og, trolig stadig vekk, vesentlig av husmødre. Slagord som «Blendavasker hvitere» («das weisseste Weiss meins Lebens»), er idag blitt suspekter. Selv som del av vanlig sunnhetspleie er storvasken kommet ut av fokus. Energisparing, miljøvern og kroppslig intoleranse overfor syntetiske stoffer, går inn i nye normbegreper som allerede er så godt forankret i befolkningens bevissthet at industrien har begynt å innrette seg etter dem. Oppmerksomhet fortjener også det tette samarbeidet som kom istand mellom kjemisk industri og regjering etter at de første alarmerende skumbergene oppsto på vassdrag og renseanlegg. Først ga dette samarbeidet seg uttrykk i «Detergentloven» av 1961, senere i «Lov om vaske- og rengjøringsmidlers miljøvennlighet» av 1975. Etterpå har man satset utelukkende på biologisk optimale, om enn ikke fullstendig nedbrytbare, vaskeaktive tensider. Det er blitt helt uakseptabelt å ta sjanser på å overbelaste vassdragene med fosfater (1).

Det er imidlertid ikke den aller siste utviklingen innenfor temaet storvask jeg vil ta opp i denne sammenhengen, – tvert imot vil jeg konsentrere interessen om adferden innenfor denne nødvendige delen av husarbeidet, som fra begynnelsen av det forrige århundre har fått stadig større betydning (2). De tekniske fremskrittene

og deres følgevirkninger kommer i kjølvannet av industrialiseringen. De nådde inn i hjemmene i alle befolkningslag i byene og på landet. Allerede på 1800-tallet forårsaket de gjennomgripende forandringer i det som gjerne kalles *tradisjonelt husarbeid*. Jeg vil ta for meg storvasken som eksempel og holde fast ved det den kan fortelle. Jeg vil også ha husarbeidets historie for øye og se nærmere på den teknikkens befriende kraft som så ofte er blitt understreket når det gjelder kvinner.

Emansipasjon?

På samme måte som *kvinnen* skal ha blitt emansipert ved hjelp av symaskinen, sykkel og skrivemaskinen, skal hun også ha blitt emansipert ved hjelp av vaskemaskinen. Eksempelvis syntes det rimelig for dem som redigerte festskriftet til hundreårsjubileet for vaskemiddelprodusenten *Henkel & Cie*, å sitere historikeren *Golo Mann*. Ved et annet jubileum hadde han formulert følgende: «Den som med lidenskap går inn for menneskenes, og spesielt kvinnes, frigjøring, burde virkelig ikke ha noe å innvende mot vaskemaskinen og det dertil hørende vaskepulver.» Dermed må det nok være både sant og visst at «vaskemaskinen rett og slett har befri kvinnen for en av hennes hardeste plikter, å vaske klær i stamp» (3). Det er lenge siden det var god tone å tale så lett-vint om frigjøring og emansipasjon når en håndverker eller industriarbeider får seg tildelt en maskin å arbeide med.

Det ville nå være fristende å gi seg inn i spekulasjoner om hva det er som gang på gang forleder fortolkere til å bruke formelen «frigjøring gjennom teknikk». Inne i denne formelen ligger en karakterisering av kvinnene som den passive og teknikken som den aktive part. Slike spekulasjoner ville imidlertid neppe føre særlig

langt. Derfor velger jeg i fortsettelsen en mer omstendelig vei. Den går ut på å utforske kompleksiteten i historisk adferd også når det gjelder storvask. Dermed retter jeg oppmerksomheten først og fremst mot spørsmålet om hvordan storvaskens mål, mening og omkostninger endret seg sammen med normene for sosial adferd. Deretter spør jeg hvem de var, alle de kvinnene som hadde til oppgave å vaske husets tøy. Til slutt går jeg inn i vasketeknologienes og -teknikkens historie.

Sosiale normer

Rent, flekkfritt, hvitt og duftende – slik skulle nyvasket tøy helst være før også, både for ett og for to hundre år siden. Men for hundre år siden var det ennå ingen som snakket om *mykt og luftig*. Hundre år før det igjen, var nok heller ikke tøyets hygieneegenskaper noe man la vekt på.

Men en kan la seg lure, selv av en historisk linje som det finnes god dekning for. Vaskeredskapene og -midlene har riktignok endret seg i løpet av tiårene, men det har også målestokkene som anlegges på resultatet av vasken. Idag regnes tøyets for skittent når det har kroppslukt etter én dags bruk. Bakover i tiden finner man andre forestillinger om rent tøy, som f.eks. når det i *Zedlers leksikon (Grosses vollständiges Universal-Lexion*, bd 53, Leipzig 1747 (4)) er snakk om «smudset Tøi» og «tilsmudset Tøi» som må «koges og vadskes». Også det etterstrebellesverdige hvite er en relativ størrelse. Allerede på 1800-tallet brukte kvinnene både blekemidler og optiske lysnemidler i tillegg til den tradisjonelle solblekingen. Hensikten var å få inntrykket lyst. Hvitt skulle bli hvitere. Egentlig er det legenes interesse for vaskingen vi kan takke for at tøyets ikke lenger bare skal være rent, men også

hygienisk. Leger har helt siden begynnelsen av 1800-tallet anbefalt kroppsspleie som et middel for alle til å bevare helsen. Etter de forferdelige opplevelsene under koleraepidemiene i 1830-årene begynte de for alvor å interessere seg for selve vaskearbeidet, og utvidet budet om renslighet til å gjelde klær, alle hjemmets tekstiler og hele miljøet der mennesker levde. Tekstilhygiene ble skrevet med enda større bokstaver etter at det ble oppdaget at mikroorganismer kunne fremkalle forskjellige sykdommer og bl.a. Robert Koch systematisk hadde drevet forskning på mikroorganismenes overlevelsesvilkår. Fra 1880-årene av kan man nok si at en generell mikrobefrykt bredte seg i befolkningen, men sammen med den spredte det seg også et håp om at man ved å koke tøyets og stryke det med varmt jern, kunne ødelegge de snikende sykdomskimene. Så sent som i 1927 lovet en Persil-reklame følgende: «Persil er alle andre vaskemetoder langt overlegen når det gjelder desinfeksjon.» (5).

Velstandssymbol

Lenge var det imidlertid slik at all vaskingen og interessen for rent tøy slett ikke bare dreide seg om arbeidet for bedre helse. På 1700- og tidlig på 1800-tallet besto det store flertall av fattige familier, til dels på tiggerstadiet. Da var det å tilsmusse undertøy, skjorter, sengetøy og bordduker, noe som bare de få kunne tillate seg. Dermed var begivenheter som storvask noe som bare forekom i hjem med så stort forråd av lintøy at det med nøysom bruk kunne holde for i 4–6 måneder. Ofte å legge hvit duk på bordet, å bruke blende hvite skjorter og å holde mange vaskekoner i sving, det var tegn på rikdom og luksus.

Etter hvert som levestandarden steg i annen halvpart av forrige århundre, fikk stadig flere anledning til å vise dette

tegnet. I 1868 noterte statistikeren *Georg Viebahn*: «Med Velstanden og Dannelsen vokser også Sindet for Renlighed og Elegance, og Mulighederne og Midlerne slaaer Følge» (6). Vi vet hvor raskt tekstilene allerede på 1800-tallet kunne erobre stadig større markeder i kraft av at de stadig ble billigere masseartikler. Ut fra denne kunnskapen er det nærliggende å slutte følgende: Den luksus som ligger i å tilskitne mer tøy for hvert eneste år, må ha blitt betraktelig mer utbredt i de midlere samfunnslag. Ved slutten av århundret må det samme ha skjedd også i de lavere lag av befolkningen. Denne delen av kunnskapen kommer sjelden til uttrykk. Et slikt utslag av velstandsøkning i brede samfunnslag måtte bringe omkostningene for vaskearbeid raskt i været. Dette kommenteres enda sjeldnere.

Vaskemiddelindustrien ser mulighetene

Bortsett fra dette, er det enda en utvikling som har utvidet omfanget av nødvendig vaskearbeid. Dette har skjedd i høyt, og til dags dato aksellererende, tempo. Ett er at det brukes mer av vaskbare tekstiler. Nyskapningen vaskbart yttertøy er et godt eksempel på det. Noe annet er at også renslighetsnormene er blitt betraktelig mer rigide og forpliktende siden siste tredjedel av forrige århundre, og at disse normene forutsetter både bruk og stell av tøy. Når det etter hvert ble slik at hvert eneste familiemedlem brukte lommestørkle, undertøy og nattøy, når sedeligheten tilsa at bare én person skulle sove i hver seng, når sengene skulle være utstyrt med skiftbart sengetøy og når det til og med ble uforenlig med hygienekravene å bruke et felles familiehåndkle, da ble det også betydelig større mengder skittentøy som krevde rengjøring (7). Og enda er tøyforbruket og vaskearbeidet ytterligere blitt mangedoblet i vår tid, da tøyet skiftes

med kortere og kortere mellomrom og det ikke lenger er god tone å refse barn om de skitner seg til.

Det var hygienikerne blant legene om i det 19. århundre først var ute med denne siste nevnte siden av utviklingen. Men i vårt århundre oppdaget såpe- og vaskemiddelindustrien at hygienekampanjen var en lønnsom vei til omsetningsvekst. Industriherrene i USAs mektige såpeindustri gjorde et pionerarbeid også på reklamesiden. Fra 1899 til 1929 skal det ha lyktes dem å øke såpeforbruket med 350% pr. hode i den generelle befolkningen. Store befolkningsgrupper hadde allerede i 1930 vent seg til å skifte undertøy, skjorte og lommestørkle hver eller hver annen dag, og til å skifte sengetøy en gang i uken. Denne bemerkelsesverdige utviklingen ble kommentert av en tysk vaskerispesialist i 1934: «En slik økning av tøyforbruket har bare vært mulig ved hjelp av spesielle propagandatiltak. Såpeindustrien anvendte f.eks. begrepet hygiene... høyere såpeforbruk betyr mer hygiene» (8). I mellomkrigstidens Tyskland orienterte firmaet Henkel seg i retning av hygiene som arbeidsområde. Dette firmaet produserte bl.a. *Persil* og *Henko*. I 1926 presenterte det seg med egen Henkel-paviljong på den store *Gesolei*-utstillingen (*Gesundheit, Soziale Fürsorge, Leibesübungen*) i Düsseldorf. Inntil 1939 produserte firmaet omkring ti reklamefilmer og sto selv for fremvisningen. Firmaet sto også bak produksjonen av en helafstens film, «Tøy, vask og velbefinnende». Den skal ha vært sett av innpå 30 millioner mennesker i løpet av seks år (9).

«Tøyelig» begrep

Det nødvendige arbeid med husets tøy viser seg ved nærmere ettersyn å være et elastisk begrep. Normene for bruk og stell av tøy skrudde seg stadig høyere i løpet av 1930-årene. Dette skjedde i alle

sosiale lag og førte til at klesvaskarbeidet ynglet med stor fart, lenge før det fantes funksjonsdyktige husholdningsvaskemaskiner som merkbart kunne lette dette arbeidet.

De vaskende kvinnene

Mengden av skittentøy har altså økt pr. hode pr. år i løpet av de siste 150 årene. Men hvem var det som var pålagt plikten til å utføre det nødvendige renholdet? I private husholdninger har det fra gammelt av tilhørt husmorens kompetanseområde. Det stemmer, men like riktig er det å si at det slett ikke alltid har vært en selvfølge at husmoren skulle arbeide som vaskekone.

Idag er det husmoren selv om nesten uten unntak fungerer som vaskekone. Det regnes som et fremskritt å ha vaskeplassen inne i egen bolig og å disponere et vaskemaskineri i hjemmet. Dette betegner det foreløpige endepunktet på en utvikling som først begynte i vårt eget århundre. I Tyskland begynte konturene av denne utviklingen å tegne seg etter den første verdenskrig, da den ensomt kjempende husmors månedlige slit i vaskekjelleren ble en selvfølge i stadig bredere befolkningslag. Dengang ble det ennå ansett for å være et fremskritt at åstedet for vaskingen var flyttet ut av kjøkkenet eller andre provisorier, til egnede vaskerom eller vaskehus. Omsider hadde man i slutten av det forrige århundre begynt å innrede egne rom for klesvask også i forbindelse med leiegårder og boligområder. En slik sentralisering og spesialisering av vaskeplassen skulle fylle to funksjoner, – både skulle den skåne boligene og befri de øvrige familiemedlemmer for vaskedagenes ubehag, og den skulle legge forholdene bedre til rette for teknifisering og mekanisering av vaskearbeidet. Til og med ble det etter

hvert, utover i 1920-årene, laget selvbetjeningsvaskerom med redskaper og enkle vaskemaskiner (10).

Klasseskillene utvaskes

Frembringelsen av *Den sosiale enhetshusmor* er kjernen i det som senere er blitt kalt *Det nivellerte middelklassesamfunn* (H. Schelsky), og som vokste frem etter den første verdenskrig. I forhold til nåtidens klesvask, har hun, som prosjekt betraktet, vært minst like vellykket som den tekniske utviklingen. Før århundreskiftet hadde storklesvasken, som spesielt tungarbeid i hjemmet, begrenset seg selv for husmødrene i de lavere lag av befolkningen. Det var mangel på tøy, på vann, på såpe, og fremfor alt, på tid og krefter. Middel- og overklassens husmødre derimot, hadde hjelp til dette arbeidet. Slik var det og slik hadde det også vært både i det 17. og i det 18. århundre. De hadde tjenestepiker og, ikke minst, vaskekoner.

Først i mellomkrigstiden ble det mer sjelden med vaskekoner som gikk i huse- ne. De ble for kostbare for snaut tilmålte husholdningsbudsjetter. Det ble mer vanlig at husmødre sendte storvaksen på vaske- riet, så sant de på noen måte kunne klare det økonomisk. Men det ser ut til at antallet husmødre som alene var nødt til å ta seg av familiens storvask, var stigende i befolkningen sett under ett. Selv om det ennå eksisterte mange tjenestepikeforhold i denne perioden, sank antallet kvinner som hadde tjeneste i andres hus. J. K. Galbraiths forundrede spørsmål (11) om hvordan det var mulig å forvandle borger- skapets husfruer til «en hemmelig tjener- klasse» på en så vellykket måte at de selv begynte å utføre de lavere tjenester i det øyeblikk betalt tjenerskap ikke lenger var tilgjengelig, venter ennå på svar. Reklamen lurte oss i det 20. århundre. Industrien lovet at den motoriserte vaskemaskinen helt og fullt kunne erstatte tjenestepike

og vaskekone. Det samme gjelder for Persil, som helt fra 1907 skal ha arbeidet selvstendig. Det tekniske fremskritt ville i tiden fremover uten vanskelighet mulig gjøre en demonstrasjon av den arbeidsfrie tilværelse for husets Dame, den elskende Hustru og Moder, – også når det ikke lenger var penger til å holde tjenerskap (12). «Husholdningsrasjonalisering» het programmet som skulle lære middelstandens oppvakte kvinne å forvalte yrket som familiens tjener på en problemfri måte. (Jfr. G. Kittler: *Hausarbeit. Zur Geschichte einer «Naturressource»*, Munchen 1980 (13)).

Der det idag er snakk om *husmoren* når det er tale om reformer i vaskeprosessen, visste man helt til slutten av keiserdømmetiden å skille klart mellom arbeiderkoner, husmødre med tjenestepiker, husmødre uten tjenestepiker og – vaskekoner. Vaskekoner kom enten til herskapshjemmene og utførte arbeidet der, eller de hentet skittentøyet og vasket det i egen regi. I tillegg fantes det kvinner som var lønnsarbeidere i private vaskerier. Denne arbeidstakergruppen hadde vært i rask vekst siden slutten av 1850-årene.

«Vaskefesten»

Det tunge vaskearbeidet hvilte under hele 1800-tallet på *vaskekonene*. I Tyskland ser det ut til at det vanligste har vært å la dem komme i huset og ta storvask to–tre ganger i året. Berlinereren *Felix Eberty*, født i 1912, husker «vaskefesten» i sine foreldres storborgerlige hjem: «hvordan... sent en kveld fire eller fem vaskekjerringer kom – inn i huset, fordi arbeidet begynte allerede mellom klokken to og tre om morgenen... Før de kom, var det smurt opp store fat med digre brødiskiver, det ble servert pølse og ost, og det fikk ikke mangle på karve-brennevin. De ble flere dager i huset, alt etter behov. Når de til sist hadde fått sin betaling, ble vasken kjørt avsted til store tørkeplasser. Så var

det avsted til rullen... og når også det var over, dukket strykekonene opp... Etter omtrent åtte dager var det hele fullført». (I: I. Weber-Kellermann: *Die Familie*, Frankfurt 1976 (14)). I mindre velstående hus kom det bare 1–2 vaskekoner, utgifter til strykekoner sparte man, tjenestepikene ble satt til storvask og i tillegg arbeidet av og til husets døtre og husmoren selv med. Dette for at selve vaskearbeidet fra bløtlegging til opphenging skulle kunne gjøres unna på to og en halv dag.

De robuste var etterspurt

Vaskekoner som kom i huset og arbeidet mot kost og vaskerlønn, bodde i sine egne hjem og var avhengige av fortjenesten. Mang en enke og forlatt hustru tjente dårlig, men dog til livets opphold for seg og sine barn, på dette arbeidet. Arbeidsdagen var på 14–16 timer. Med den daglønnen de hadde, kunne de på topp tjene like mye som håndarbeiderskene, enda de hadde fire «stille» måneder uten inntekter. Storvask var noe som foregikk bare få ganger i året helt til langt over midten av 1800-tallet, så vaskekonene måtte selv sørge for å få de opptjente midlene til å rekke til neste sesong (15). De var altså ikke av de elendigst stilte blant kvinner med arbeid utenfor hjemmet, men det var ikke hvem som helst som kunne holde på i dette yrket. Bare robuste kvinner klarte dette tunge arbeidet år etter år i dampende vaskekjellere og trekkfulle gårdsrom. De som gjorde det, var til gjengjeld etterspurt, for dyktighet hadde de oppnådd gjennom erfaring. De nøt en høy grad av selvstendighet. Mer virkningsfullt enn de fleste, kunne de forsvare seg mot urettmessig behandling, knuslete forpleining eller dårlig betaling. De både så og opplevde mangt og mye på sin gang i de ansatte familienes hjem i byene eller hos storbøndene på landet. De la seg til makt

og sosiale kontrollmuligheter som de kunne spille ut når de traff sammen med de andre vaskekonene på steder som egnet seg for skittetøyvask.

Skittentøyvask og sosial kontroll

Hvilken familie med respekt for seg selv ville risikere at forargede vaskekoner begynte å vaske herskapets skittentøy i all offentlighet, også i overført betydning? Det var, er og blir en temmelig tvilsom virkning av eventuelle forsøk på å gjøre det av med rykter ved å kalle dem «dum skittentøyvask» eller forsøke å heve seg over dem med overlegne uttrykk som «av vaskekjerringers munn kommer bare tullprat» (16). I protestbevegelsene under *Vormärz*-perioden* nøyde for øvrig ikke disse kvinnene seg med å snakke, de handlet også som «opprørske kvinfolk» (Jfr. C. Lipp: *Schimpfende Weiber und patriotische Jungfrauen. Frauen im Vormärz und in der Revolution 1848/49*. Buhl-Moos 1986. (17)).

Selvstendige næringsdrivende

Utenom disse vaskekonene som kom i huset og arbeidet under husmorens overoppsyn, fantes de som arbeidet i egen regi. De hentet tøyet og vasket det hjemme, i elven, bekken eller i offentlige vaskehus (18). Noen av dem opptrådte som selvstendige næringsdrivende og arbeidsgivere. De lot sine egne døtre og andre unge piker arbeide hos seg, og leverte vasken ferdig til å legges i skap i herskapets hjem. Med sine småbedrifter dannet disse kvinnene grunnstammen i det private vaskerisystemet som blomstret opp i løpet av 1860-årene, især i de store og middelstore byene. Mange av dem klarte helt til etter den annen verdenskrig å holde stand mot den voksende konkurranse fra de store, effektive dampvaskerierne. Det skyldtes bl.a. at de spesialiserte seg – noen på finere vask, andre på rulling

og stryking (19). Gifte koner og enker, ja også ugifte, kom i flokk og følge til vaske- og strykerlandsbyene for å begynne i bransjen og bygge opp egne bedrifter. Helt fra begynnelsen av 1800-tallet til et stykke ut i mellomkrigstiden, har tallrike familier drevet med håndvasking av tøy i det små. De dro fordel dels av at de holdt til nær store byer der kundekretsene befant seg, dels av en utbredt mistillit overfor fabrikkmessig vask, dels av rikelige forekomster av bløtt bekkevann og dels av vidstrakte blekeplasser (20).

Menn inn i bransjen

Fra midten av 1800-tallet var det også mange menn som bygget opp vaskeribedrifter. I disse bedriftene var arbeidstakerne så godt som utelukkende kvinner. De fleste kom rett fra skolebenken inn i vaskeri- og strykeribedriftene. Tilstrekkelig opplæring hadde de med seg hjemmefra. De utgjorde billig arbeidskraft ved vask- og strykemaskinene. Bare noen få rykket opp og ble utlærte strykersker. De aller minste bedriftene – overslag tyder på at det før 1914 dreide seg om ca. 10% – fikk automatisk dispensasjon fra arbeidervernreglene som var utstedt for bedrifter med mer enn ti ansatte og/eller motordrift.

Ennå rett før den første verdenskrig var en stor del av de tallrike små og middelstore vaskeribedriftene organisert som hjemmeindustri. De 2–3, i sjeldne tilfeller opptil 10 arbeiderskene, hørte med til vaskerifamiliens husholdning. De hadde kost, ofte også losji der. Arbeidsdager på 12–14 timer, med overtid også 16 timer, var inn-til 1914 vanlig overalt (21). Det er knapt mulig å si noe generelt om lønnsforholdene ut over det som var vanlig grunnlønn i bransjen. Lønnen varierte fra sted til sted, med kvinnens alder og etter hvilken andel kost og losji ble beregnet til. I München kunne unge piker i 1911 tjene opptil 15 Mark uken som spesialstrykersker for

stivetøy, men flertallet av de vanlige vaskeriarbeiderne begynte med en daglønn på 1 Mark, og kom aldri lenger enn til 1,80 Mark på topp (22).

Kvinner i streik for første gang

Den fjorten dager lange streiken som vaskeriarbeiderne i Neu-Isenburg satte igang i april 1897, oppnådde berømmelse som den første kvinnestreik. Den var endatil vellykket (23). De var 208 arbeidere fra 76 vaskerier som vesentlig betjente kunder i Frankfurt. Gjennom streiken oppnådde de at arbeidsdagen, spisepauser inkludert, skulle vare bare fra klokken 7 om morgenen til klokken 8 om kvelden, at de skulle få betaling for overtid, og at timelønnen gikk litt opp. I året 1900 fikk de godt og vel to tusen vaskeriarbeiderne i Berlin gjennomslag for liknende krav, – til og med uten å gå til streik. De hadde «Vaske- og stivetøybransjens arbeider- og arbeidskeforening» (*Ver eins der Arbeiterinnen und Arbeiter der Wäsche- und Krawattenbranche* (24)) i ryggen.

Belastende arbeidsmiljø

Uansett om arbeidet ble utført i private hjem eller i store vaskerier, medførte yrkene som vaske- og strykearbeiderne store helsemessige påkjenninger. Når vaskeriarbeiderne vanligvis hadde et enkelt, men særdeles kraftig kosthold, så er den rimelige forklaringen at dette ble betraktet som et forebyggende middel. Hovedreglen for dem som var i vaske- og strykeyrkene i årevis, var: Ekstremt lange arbeidsdager. Før 1914 var det ikke uvanlig at arbeidsdagen en gang i uken varte døgnet rundt. Det var langvarig ståing, brå overganger fra fuktige, varme arbeidsrom til kalde ytterrom der skyllebaljene var; det var skader på hender og underarmer etter timers arbeid i varmt såpevann, tung oppvridning og flekkfjerning med di-

verse kjemikalier; det var ensidig belastning og fare for forbrenninger under strykearbeidet og det var innånding av forurenset luft i den tiden da stryke- og pressejernet ble varmet opp med kull eller gass og arbeidsrommene mangler tilstrekkelig ventilasjon (25).

Konjunkturavhengighet

I det store og hele var vasking av tøy en viktig yrkesgren for kvinner. Men statistikerne formådde ikke å kartlegge det virkelige omfanget, verken av dette eller andre kvinneyrker. Vaskeriarbeiderne ble registrert under samlebetegnelsen «Personer som ernærer seg av eget håndarbeid» (26). Viebahn understreket dette i 1868: «...de statistiske Arbejdsinstruxer hvorefter 983 Vaskeri- og Flækfjærningsbedrifter med 633 Hjelpearbejdere er blevene optalte i de preussiske Lande, og 2.540 Vaskeribedrifter med 1914 Hjelpearbejdere i den ganske Toldunion, ikke er egnet dertil, at faa Oversigt over det virkelige Omfang av denne Geskæft... hvori Millioner arbeide» (27). Heller ikke riksstatistikerne har det lyktes å eliminere feilkildene og finne de reelle tallene.

Likevel er ikke dataene fra yrkes- og bedriftstellingene uinteressante (28). Allerede før første verdenskrig synker antallet registrerte bedrifter fra 99.393 i året 1882 til 76.531 i året 1907. Den videre nedgangen skyldes ikke bare at det tyske rikes utstrekning ble redusert ved Versailles-traktaten. Virkningene både av selve krigen, av etterkrigsfattigdommen og likeså av den hemmende sentraliseringstendensen, kan ha vært medvirkende årsaker til at antallet vaskeribedrifter ble ytterligere redusert. Det sank helt ned til 19.739 i året 1925. I 1933 var det igjen steget, til 29.951. Dette hang sammen med at det i denne massearbeidsløshetens tid ble opprettet tallrike småbedrifter som åpenbart skulle skape et nytt eksistensgrunnlag.

Antallet kvinner ansatt i vaskerivirksomhet steg fra yrkestellingen i 1882 = 109.518, til 1907 = 164.541. Kvinnene utgjorde hhv. 96% og 94% av alle som var beskjeftiget i virksomheten. Etterpå sank tallet drastisk. I 1925 lå det på 68.167, i 1933 helt nede på 65.531, til tross for at arbeidsmetodene nå var betraktelig forbedret. Samtidig var andelen menn blant vaskeriansatte i 1925 steget til 22%. I 1933 var den riktignok sunket igjen, ned til 15%. Mennene ble ansatt i storbedriftene. De arbeidet ikke med vasking og stryking, de ble ansatt som fyrbøtere, maskinister, vaskemestere, såpekokere og kusker/sjåfører. Hvilke strukturendringer det er som skjuler seg bak disse tallene, gjenstår ennå å utforske. I all fall ville det være galt å tro at utviklingen innenfor området bare skyldes en økende mekanisering av arbeidet. Når det er tale om den åpenbare innsparingen av arbeidskraft og lønnskostnader innenfor feltet rengjøring av klær, må det også bokføres at etter den første verdenskrig måtte en større andel av vaskearbeidet tas ut av rubrikken for betalt kvinnearbeid og plasseres i rubrikken for ubetalt husmorarbeid.

«Den tvefoldige Hensigt»

Dermed er vi tilbake ved *husmødrenes* vaskearbeid. Vi fester nå vår oppmerksomhet på vaskekonenes, vaskerienes og strykerienes kunder, altså over- og middelstandens husmødre. For de ikke så velhavende blant dem, gjelder fremfor alt «Raad for unge Husmødre» fra 1802, og i den «quindelige Oekonomi» stadig vekk å bruke den «meest veludprøvede og tillige meest fordelagtige Methode». Dette kan man oppnå «naar vi bruge saa liden Tid som muligt paa en Opgave, efterdi vi kunde anvende de saaledes indvundne Timer til et andet nyttebringende Arbejde. Vi skulde videre sydselsætte saa faae Personer som muligt og paa denne Maade

sammen med vaare Husfælder komme i god Stand uden at opsøge fremmed eller leiet Hjælp, hvis Arbejde vi visserligen betale dyrt nok for. – For at naae denne tvefoldige Hensigt, kan det ofte række med at anvende bequemt og hensigtsmæssigt Værktøi, tillige med fordelagtige Haandgreb» (I C. D. Gurnth: *Rath für junge Hausmutter des Mittelstandes bei theuren Zeiten wohlfeil hauszuhalten*, Frankfurt 1802 (29)). Selvsagt skulle såpen til klesvask ennå i 1802 kokes hjemme av husets fettavfall, og brenselet under bryggepannen skulle omgås med den ytterste sparsommelighet. Unge kvinner som fra barndomshjemmet ikke måtte ha fått med seg tilstrekkelig omfattende opplæring for den formuesforvaltning som ville falle på dem når det gjaldt stell av tøy i egen husholdning, de kunne lese seg til hva en god husmor burde vite om ledelse og overvåking av storvask. Det sto skrevet i tallrike håndbøker om husholdning og vask. Det understrekes ettertrykkelig at ved siden av praktiske ferdigheter, er det ledelse og overvåking det virkelig kommer an på. Det må være et mål for husmoren at «Stæl af Tøi ikke gribe forstyrrende ind i Hjemmets almindelige Liv». Dette krever organisasjonstalent. «Ved en fornuftig Tidsberegning og Ivaretagelse av det Hele kan en Husmoder næsten ubemærket afvikle Klædsvasken, medens i det modsatte Tilfælde, Vaskedagerne udarte til sande Dommedage» (30). Slik heter det i 1868. Men allerede i 1854 drøftes husherrens klagemål over vaskedagens trengsler: «De Forstyrrelser den saakaldte Storvask fræmbringe i de Velstaaendes hjemlige Liv, ere betydelige... enhver Husherre kænde en Sang at synge derom» (31). Ennå i 1893 leste den unge husmor følgende formaning i en rådgivningsbok: storvasken må «ikke give Husherrens Behagelighed altfor megen Forstyrrelse» (A. Baisch: *Ins eigene Heim*, Stuttgart 1893 (32)).

«Bequemmelighed»?

Av og til leverte husmødrene vasken til profesjonelle vaskerier. Om dette skrev Viebahn i 1868: «I nyere Tid ledede Storstadsdamernes Bequemmelighed og Forfiinelse, og tillige Boligernes Snæverhed til at man lod mere blive vasked udenfor Hjemmet...navnlig det fiine Tøi der have omhyggelig Strygen og Persen Behov, blive i de større Stæder hyppigt vasked udenfor Hjemmet» (33). Ser vi bort fra *Forfiinelsen*, men føyer til at brønnvannet var særdeles dårlig egnet for klesvask og at det ikke lenger fantes bleke- og tørkeplasser i de store byene, så nærmer vi oss kanskje storbyhusmødrenes beveggrunner for å sende vasken bort. De så seg nødt til å gjøre det til tross for risikoen for sterkere tøyslitasje og til tross for at de måtte betale med rede penger. Da vaskerienes tjenester ble etterspurt i større omfang, var det også blitt vanlig å vaske skittentøy langt hyppigere enn to–tre ganger i året (34).

Kundeforhold gikk i arv

Helt til å begynne med betrodde husmødrene vasken sin til de små hjemmevaske-riene og var trofaste mot dem helt til langt ute i mellomkrigstiden. De hadde nok ikke bare irrasjonelle grunner for dette, slik vaskerifagets representanter kritiserte dem for. Mistilliten til de store bedriftene hang sammen med de skarpe blekemidlene og det lite skånsomme maskineriet. Det ble også betraktet som uhygienisk at tøy fra flere familier ble blandet sammen under vask. Dessuten til-trodde de ikke storbedriftene den nød-vendige omhyggelighet når det gjaldt fin-vasken og det finere stive- og strykearbeidet (*Koban* mente at husmød-rene var altfor konservative og hadde en ubegrunnet fiendtlig holdning mot ma-skinvaske-riene (35)). Der vaskekonen eller hennes familiemedlemmer personlig

tok seg av vasken, kunne det oppstå til-litsforhold som gikk i arv fra mor til dat-ter både på kunde- og på vaskersiden (36). Husmødrene skulle skåne hjemmet for vaskedagenes uro, de skulle vokte tøyet mot slit og samtidig vise seg renslige og sparsommelige. Disse målene skulle de leve opp til, men selv de mer velstående blant dem kunne knapt slå seg sammen og gjøre avtaler med hverandre om hvor-dan de skulle nå dem. Ennå ved slutten av det 19. århundre foretrakk man i fami-liene å løse vaskeproblemet ved å la den pålitelige vaskekonen vaske under husmo-rens oppsikt og så kanskje levere en del av rulle- og strykearbeidet ut av huset. Først i 1920-årene ble det vanligere å levere i alle fall sengetøy, duker og skjorter på vaskeri, og på den måten er-statte vaskekonen som gikk i husene (37).

Industribyene svulmer ut

Arbeiderkvinner i byene og industrilands-byene hadde ganske andre problemer å hanskes med. I tillegg til husets og famili-ens vanlige tøy måtte de vaske tunge, skit-ne arbeidsklær. For å skape blest om pro-blemet og finne utveier ut av situasjonen, skildret en lege hvordan «her i Berlin, og ligeledes i de øvrige større Stæder, hun-dredevis av Familier av lavere, – endog av midlere stand – leve under Forholde der i høieste Grad vanskeliggør Renhold av Tøi saaledes at dette blive et pinefuldt Arbej-de» (38). Jeg vil sitere denne uttrykksfulle teksten utførlig. På en sjeldent fortettet måte får den frem urbanseringen, indust-rialiseringen, utarming og innstram-mingsøkonomien som levde hverdagsliv: «Ved Stadens Begyndelse bliver Elven efter hvert mer og mer anvendt for Indus-triens Formaal og indsnævret, saaledes at Vandet under sit lange Løb genom Staden mere og mere grumses til og bliver ubru-geligt til at vaske i. De nær ved Elven

Boende, kan... med nogen Møde, i alle Fald endnu, derifra skaffe sig de nødvendige Mængder blødt Elvevand, mer for alle dem, der fjærnt fra Elven ere boende, bliver Indhenten af Vand en meget omstændelig Proces. Deres Lod er at tage til Takke med Regnvand, naar de kunde faa dette, thi Brøndernes Vand er overalt for haardt til at vaske i... Rigtignok kunde man vente sig noget av den her i Berlin planerede Vandledning, men denne Hjælp vil komme ikkun de Velhavende og Rige tilgode, eftersom Vandet vil blive indført i Huserne kun i tilmaalede Quantiteter mod Betaling. Foruden rigelige Mængder Vand, kræve Klædvasken tillige Redskaber, Sæbe, Lud, Brænde og Plads for Blødlæggen, Kogen, Skylden, Tørren og Strygen av Tøiet. Hvad Plads betræffer, blive den med Stadens Forstørrelse, stadigt indskrænket... I mange af Byens Huser findes specielle Vaskelokaler (Vaskekjælder eller lille, adskildte Vaskehuser), der afvækslende benyttes af Husernes Beboere. Udelukkende de Velhavende, der raade over saadanne Mængder Tøi, at de kunde tillade sig at foretage Storkvask kun hver 6te–8de Uge, have rigtig Nytte af dette specielle Lokale. Alle dem, der raade over ringere Quantiteter af Tøi, bliver Brug af dette Vaskelokale altfor kostbar, da den nødvendige Opvarmen under de tungt indmurede, omfangsrige Karr, forspilde for megen Brænde. De ubemidlede Familiers Koner lader desformedelst være at bruge dette specielle Lokale; de foretrækker at vaske i sine egne, enge Boliger, at de kunde benytte Brændet saavel til Opvarmen som til Tøikogen samtidigt... (Saaledes) ere de af Dagløn afhængige Familier henvise til Vask i egen Bolig. Nu giver disse enge, nødtørftige, overbefolkede Boliger knapt nok, eller med store Vandskeligheder, Mulighed for Udførelse af dette Arbejde. Det nødvendige Udstyr

maae anskaffes, laanes hos gode Naboer eller indlejes mod Penge; de øvrige Ingredienser for Vasken og Opvarmen falder kostbare, da man betaler dyrt for Indkjøb i smaa Mængder. Vandet maae bæres Spandvis ind i Boligen og ligervis ud igen; Boligen fyldes med Damp og Sæbelugt, Gulvet bliver genomvaadt og genomkoldt. Vinters Tid, i Regnvejr, under Foraar og Høst, foregaar i alle Fald Tørren og Strygen af Tøi inde i Boligens Værelser. Følgerne deraf ere Katarrh, Rheumatisme, og Feber... Kan det saaledes forbavse at de lavere Klassers Familier udsætte sin Klædsvask saa længe som overhovedet muligt? Forraad af Udstyr der kun strække til for 14 Dage, maa holde for i 6–8 Uger. Istedetfor ugentligt at skifte Skjorte, noget som for en Arbejder burde være det mindste Krav, bliver selvsamme Skjorte baaret i 2–3 Uger. Hvad gælder de øvrige Plag og Klædestykker, gaar det dem ligedan.»

Den fattige fikk svi

For husmødrene i de lavere klasser i byene ser det ut til at det må ha vært fullstendig håpløst å forsøke å etterleve de renslighetskravene som var pålagt dem. Men det var nettopp disse kvinnene som kom i søkelyset når det gjaldt renslighet, spesielt etter erfaringene under koleraepidemiene i 1831, under den sosiale uroen i Vormärz-perioden og under revolusjonen i mars 1848. De borgerlige reformistene anså det for mer nødvendig enn noensinne, at kvinnene i de lavere klasser virkelig tok plikten til renslighet på alvor. Vår legekyndige observatør appellerte til en borgerlig samstemthet på dette punktet idet han videre skrev: «Man ved, at Renlighed i Krop og Klæder ere afhængig av Renlighed i Hjemmet; man ved, at derigenom befordres Orden og Sind for Huslighed, og at med Sind og Orden og Huslighed, vokse gode Sæder, Flid, Roe og Fred» (39).

Kateterundervisning i hjemlig lykke?

I de følgende årtiene fulgte man denne strategien videre. Den gikk ut på å knytte løsningen på de sosiale spørsmål til arbeiderklassens husmødre og deres husholdning. I 1882 ble det utgitt en rådgivningsbok som henvendte seg spesielt til arbeiderkvinner. Den het «Den hjemlige Lykke» og inneholdt oppskrifter for rimelig matlaging, anvisninger for rengjøring og for «Tøiets Behandling» (40). Sist nevnt, men ikke minst viktig i denne sammenheng: Omkring århundreskiftet ivret man sterkt for en utvidelse av skoleplikten og så her en mulighet for å hjelpe unge piker som nettopp var ferdige med skolen, til obligatorisk husstellære. Man ville med dette bidra til å motvirke «Familielivets Undergang i de lavere Klasser». Betydningen av Hjertets og det derifra utspringende Arbeides Renhet skulle podes direkte inn i de unge kvinnenes hender, bl.a. gjennom grundig opplæring i hygiene. Slik ble det ført i pennen av en lege i 1908: «Familiens, saavel som Befolkningens Sundhed ligger i høiere Grad end man tænker, i Kvindens Hænder, den største Andel av Hjemmets Arbejde bestaar i praktisk Hygiejne» (*Vorbericht und Verhandlungen der 2. Konferenz der Zentralstelle für Volkswohlfahrt am 11. und 12. Mai 1908 in Berlin*, (41)). Når pikene kom i denne fortsettelsesskolen, burde de derfor i tillegg til søm og matlaging, lære rengjøring og stell av tøy.

Da det så i 1920-årene ble innført obligatorisk, yrkesforberedende undervisning, inneholdt den ikke husstellære for piker allikevel. Men på husmorskolenes, folkehøyskolenes og andre institusjoners husstellkurs manglet det ikke på slik undervisning. Det hendte til og med at husstellundervisningen ble finansiert direkte fra forsorgskasser for arbeidsløse (42). Lenge før den tid var nok bastante renslighetsnormer både titt og ofte bitt håndhevet av

folkeskolens lærere og lærerinner når de avstraffet sine elever for skitne hender, ører eller forklær. Derved hadde de oppnådd å straffe også mødrene (43).

Arbeidsdelingen i hjemmene uendret

I året 1900 ser det ut til at det også i arbeidsmiljøene var blitt så vanlig med hyppige tøyskift, at arbeiderkonene hadde storvask på programmet hver tredje uke, – og småvask hver uke. For de alle fleste utartet denne vaskingen til det rene tyranni, især når det verken var tilgang til rennende vann eller vaskekjeller. Ingen ekte-mann traktet etter å utfri sin kone fra dette tyranniet ved bokstavelig talt å hjelpe til. Men av barna – først og fremst døtrene – kunne husmødrene forvente hjelp. Denne rigide arbeidsdelingen ble ikke endret – ikke engang der arbeiderens hustru selv var lønnstager og dermed måtte holde på med storvasken i fritiden. For henne varte den fra onsdag ettermiddag til søndag kveld (44).

Vasketeknikker

Hittil har jeg med noen inntrykksglimt markert omfanget av det sosiale og forvaltningsmessige området der vasketeknikken og -redskapene har gjennomgått en videreutvikling. I løpet av de to siste hundreårene har utviklingen foregått dels i form av reelle fremskritt, dels som ytterst nødtørftige, ofte også sendrektige, tilpasninger til endrede miljøforhold. Denne tekniske utviklingen skal være emnet for det følgende. Ved siden av skal vi konsentrere oss om vaskeprosessens grunnelementer. Målet er å befri tøyet for forskjellige typer smuss. For å få dette til, utsettes det for flekkfjerner, vann, såpe eller annet vaskemiddel, varme og mekaniske krefter. Etterpå skal det løsnede smuss skylles helt bort med vann. Tørking

og videre stell avslutter prosedyren. Før den ble automatisert, besto klesvasken i hjemmene av følgende enkelttrinn: Sortering, bløtlegging, koking, utvasking, skyl-ling, ev. bleking, blåfarging, eller stiving, oppvridning, tørking, utsortering av lap-petøy, dynking, rulling av allerede struk-ke og sammenlagt tøy, stryking eller pressing, og bortstuing.

Så tidlig som før 1800-tallet og stort sett ennå omkring siste århundreskifte, måtte følgende til når det skulle vaskes klær: Bløtt vann, brensel, aske eller kaus-tisk soda, såpe, flekkmiddel, og ev. bleke-middel, blåfarge eller stivelse. Av utstyr var det nødvendig med en stor panne av kobber eller messing til varmt vann og flere trebutter til bløtlegging, luting og skyl-ling. Var ikke overflatevann tilgjenge-elig i bekk, brønn eller dam, trengtes enda flere trebutter til skyllingen. Den meka-niske bearbeidelsen ble foretatt med tre-stokker til å slå med, – etter året 1900 ble det mer vanlig med vaskebrett og skrub-ber. Til tørkingen trengtes klehjeller eller stati-ver med snorer, og så klesklyper. For å få tøyet glatt, behøvdes mangletre eller rulle og strykejern. Denne grunnutrustningen gjennomgikk ingen forandringer i hjem-mene før siste århundreskifte. Dermed var det heller ikke noen forandringer i meto-dene.

Luting

Fullstendig glemt er nå den århundregam-le vaskingen etter *lutemetoden*. I 1947 var det ennå mulig å gjøre filmopptak av den i en sveitsisk landsby (45), men stort sett ble metoden allerede i forrige århundre forlatt i de fleste husholdninger til fordel for koking. Metoden gikk ut på at tøyet først ble lagt i bløt natten over. Neste dag ble det noen ganger vasket ut med såpe først, men det vanlige var at det ble lagt direkte ned i en trebutt. I bunnen hadde den et spunshull som kunne lukkes side-

lengs. Tøyet måtte omhyggelig legges lagvis. Underst skulle det groveste og svarteste tøyet ligge. Vaskemiddelet var aske av bøk. Den ble pakket inn i egne lu-tekleder og enten lagt innimellom tøyet eller oppå det. Enkelte steder var skikken å koke asken med vann først, for å få lut på den måten.

Ved lutingen skulle tøystabelen med lu-tekledene overrisles av kokende vann. Det måtte skje langsomt og jevnt. Når så but-ten var full av lut, ble spunshullet åpnet. Luten rant ut i et kar, ble varmet opp på nytt og helt over tøyet på nytt med en øse av tre. Dette måtte gjentas minst fem, ofte 10–15 ganger. Etter siste gang skulle tøyet stå i luten natten over. Dette arbeidet be-tydde full innsats av én person i 6–8 timer. For å klare arbeidet i løpet av dagen, begynte vaskekonene å fyre opp under kokepannene i to–tre-tiden om mor-gegen. Lite skittent tøy og det øverste laget i lutestampen kunne allerede neste dag vaskes ut av en annen (eller tredje) vaskekone (46).

Dagen etter lutingen kom den mekanis-ke bearbeidelsen. Tøyet ble nå banket kraftig på vaskebenken eller vaskesteinen med en trestokk. Deretter ble det såpet inn, børstet og skrubbet. Dette foregikk helst nær rennende vann eller en dam hvor tøyet samtidig kunne skylles. Det var vanlig å la den våte vasken dryppe fra seg og så legge den til bleking i solen. Det var viktig med en romslig tørkeplass for å få alt tøyet tørt før solnedgang den tredje dagen. Like viktig var et rent arbeidsrom som kunne lukkes, slik at tøyet kunne ligge der til strykingen og rullingen tok til.

Plassmangel og hardt vann

Denne fremgangsmåten holdt seg uen-dret til inn i vårt århundre, – også i små vaskerier, men disse hadde jo bedre mu-ligheter enn privathjemmene til å ordne

de forskjellige delprosedyrene rasjonelt, utnytte godvær og gjøre seg nytte av de kjemiske og tekniske hjelpemidlene på markedet. Hvilke hjelpemidler fantes så i det forrige århundre, og på hvilke punkter bød den tradisjonelle klesvasken på muligheter for fornyelse? For å stoppe altfor fremskrittsoptimistiske tolkninger av mitt svar på dette spørsmålet, la meg nok en gang peke på hvilke betingelser som måtte være oppfylt for å kunne vaske som beskrevet:

For det første: Storvasken krevde lagerplass for skittentøy, skaplass for ren vask, plass til vaskemidler og -redskap, plass til bleking og tørking og en vaskeplass som tålte fuktighet. Like fort som byene bredte seg utover og boligmassen samtidig ble fortettet på 1800-tallet, avtok den plassen som kunne brukes til storvask. Til slutt ble slik plass helt uopnåelig for mange. Den eldste forvaltningsstrategien gikk ut på å korte storvaskintervallet ned til 4–6 uker. Den andre og nyeste måten å gjøre det på, gikk ut på å levere tøyet til profesjonelle vaskerier.

For det andre: Bløtt vann, som såpen kan utfolde sin vaskekraft i, er en hovedbetingelse for vask. De fleste grunnvannsbrønner i Tyskland inneholder hardt vann. Slik kan det forklares at tidlig på 1800-tallet tjente mange kvinner til livets opphold ved å bære bløtt vann inn i vaskekjellerne i borgerlige hjem. Dette er bakgrunnen for at det kunne oppstå hele vaskerilandsbyer der det var en bekk med bløtt vann, rimelig avstand til byen og kundekretsen, og der vaskerfamiliene hadde eiendomsrett til bekken. Bløtt vann ble jevnt over en mangelvare i og nær byene i det forrige århundre. Både industrien og selve byen som masse-boområde brukte elver og bekker mer og mer hensynsløst til avfallstransport. I tillegg ble de gamle, naturlige vaskekulpene innebygget og utilgjengelige. I nøden samlet

man regnvann, men det strakk aldri til for en hel storvask. I 1880-årene bygget Tyskland opp sin egen kjemiske storproduksjon av soda etter *Solvay*-metoden. Etter århundreskiftet ble det derfor stadig mer vanlig å kjøpe inn store mengder soda. Den var fabrikkfremstilt og billig, og ble tilsatt vannet for å få det mindre hardt (47).

Kjemoteknisk utvikling

Da man i storbyene satte igang bygging av mangeetasjers leiegårder uten vaskekjeller og med trange gårdsrom som ikke var egnet for klesvask, oppsto problemet med å bære rent vann opp alle trappene fra pumpen eller brønnen nede i gården. Etterpå måtte alt det brukte vannet bæres samme vei ned igjen. Først i den siste tredjedelen av forrige århundre ble det gradvis mer alminnelig at bygårder ble utstyrt med innlagt vann og avløpssystem. Det bør også huskes at husmødrene, især i industriarbeiderstrøk og i storbyer, nå måtte slåss med smuss og skitt som den gang var av en ny og uventet type og satt hardt i tøyet (48).

Hvilke markedstilbud var så på 1800-tallet ute med løfter om å lette dette tunge husarbeidet? Helt inn i 1950-årene vedble såpen å være det viktigste middelet til selve vaskingen (49). Ennå i midten av forrige århundre var det vanlig, både på landet og i byhusholdningene, å fremstille såpen hjemme av fettavfall som ble kokt sammen med pottaske og ulesket kalk. I annen halvdel av århundret trengte store såpefabrikker seg inn på markedet med tilbud om flytende såpe, såpespon og såpepulver for klesvask. Produksjonskapasiteten var stigende og prisene synkende. Flere og flere husholdninger gikk over til å kjøpe såpepulver i tillegg til sodaen som de måtte ha til det harde vannet. De kjøpte også blåfargingsmidler for optisk lysning av hvitevarer, og blekemidler (klornatron,

vannstoffperoksyd) for å erstatte solblekingen. I 1878 kom nyskapningen *Henkels blekesoda* på markedet. Den bleket aldeles ikke, men den bløtgjorde vannet og var tilsatt vannglass (natriumsilikat) som forhindret rustflekker. Persil var faktisk det første vaskemiddelet som kombinerte såpe og de virksomme stoffene i blekesodaen. Det inneholdt i tillegg boraks (natriumperborat) og ble markedsført av Henkel (59). Dermed var eksperimenteringen med såpepulverblandinger begynt. Den ble intensivert under begge verdenskrigene da man var på jakt etter erstatningsstoffer. I 1930-årene førte eksperimenteringen til at man kunne fremstille syntetiske vaskemidler uten såpebasis (51). Like intenst som oppfinnerne holdt på med vaskens kjemi, engasjerte de seg i vaskens teknikk. I første rekke var det de gammeldagse, innmurte bryggepannene som ble forbedret for å spare brensel. Dampvasken var en annen, betydelig fornyelse. I Frankrike hadde man eksperimentert med denne fremgangsmåten helt siden 1788, men det ser ut til at den først vakte alminnelig oppmerksomhet i 1837, da baron *Bourgnon de Layre* markedsførte sin avanserte innretning. Brosjyren om den forelå på tysk allerede i 1840. Der slo de Layre til lyd for dampvaskingen som prinsipp og for bruk av fabrikkprodusert soda. Ifølge ham kunne man spare ni tide-ler av brenselen, to tredeler av håndarbeidet, såpe, dyr aske og slitasje på tøyet ved å gå bort fra lutingen og over til dampvasking og soda. Attpåtil skulle tøyet bli hvitere.

Dampvasking

Dampvaskeren ble først fremstilt for storhusholdninger. Den besto av en dampkjele som ble varmet opp nedenfra av en ovn. Oppå kjelen satte man en beholder av tre, som kunne tettes til med et lokk. Bunken av beholderen hadde hull for

loddrette dampkanaler som kom opp fra kjelen. Oppi beholderen la man så skittentøy som på forhånd måtte ha ligget i bløt i soda. Tøyet måtte legges omhyggelig, slik at det ikke tettet igjen dampkanalene. Dampen som kom opp fra kjelen, formådde å rengjøre tøyet ved at den langsomt, men fullstendig, gjennomtrengte skittentøyet og gjorde det klart for skylling. Såpevasking skulle dermed være overflødig. Denne metoden slo åpenbart an i Tyskland, – mye bedre enn en annen nyskapning som ble lansert omtrent samtidig og gikk ut på å bruke damptrykk til å automatisere lutingsmetoden. (Luten ble her ved hjelp av damptrykk presset gjennom et rør, opp over tøystabelen mot et lokk hvorfra det skulle regne ned på tøyet, sive igjennom det og tilbake i pannen (53).)

Stor utbredelse fikk imidlertid dampvaskeren først fra slutten av 1860-årene. I fleretasjers leiegårder hadde lutingen måttet vike for kokingen. Årsaken lå i problemene med å skaffe vann nok til lutemetoden, – dette var lenge før «Sterilisering gjennom vask» var blitt opphøyet til hel-seprogram. Den berømte «Katarakt-vaskekjelen» passet godt inn i de nye forholdene. *E. Cohn* i Berlin hadde overtatt den fra Amerika og ble leverandør for Tyskland. Helt til 1920-årene ble den solgt i store antall. For den minste «katarakten», som var konstruert for én bøtte vann, holdt han prisen nede på 3 Daler og 20 Sølv groschen når den var laget av fortinnet jernblikk; 6 Daler for dem som var laget av kobber. Inne i kjelen fantes et innlegg med en sil. Det nådde akkurat ned til vannet. Oppå denne silen stablet man bløtlagt tøy som så ble gjennomdampet under et fastskrudd lokk (54).

Vaskebrettet ut?

Den mekaniske bearbeidelsen av tøyet ble også forandret. Bankestokken forsvant

først. Den krevde stor plass, laget mye støy og måtte brukes på en måte som etter hvert ble ansett som ukvinnelig. Først forsvant den i byene, og noe senere også fra husholdningene på landet. Den ble erstattet av vaskebrettet (55). Dette «ribbebrettet» skal stamme fra Irland. Allerede i 1850 brukte arbeidernes i Londons vaskerier vasketromler laget av tre og sinkplater. Disse må åpenbart ha funnet veien til tyske hjem. I 1868 gikk de i alle fall for å være de mest pålitelige av alle «vaskemaskiner». Som et tilskudd og alternativ kom vaskestampen i slutten av århundret. Særlig raskt ser det ut til at husmødrene må ha godtatt vrismaskinen. Den ble anbefalt første gang i 1862 og var ikke uoppnåelig dyr (56). Det å presse tøyet mellom to valser som ble dreiet mot hverandre med en sveiv, gikk for å være kraftbesparende og, fremfor alt, skånsomt for tøyet.

Nye vasketeknikker

De uoversiktlige og kompliserte vaskemaskintilbudene ble imidlertid møtt med vedvarende og berettiget skepsis. Alle forsøk på å få vaskestokken, skrubben eller vaskebrettet plassert inn i en mekanisme som kunne betjenes for hånd, hadde, som det i 1846 kortfattet het i et leksikon, «hidintil ikke rigtig lykkedes». Enten ble tøyet ikke rent, eller så ble det revet istykker i maskinen (57). Teknikeren *Habisch* fra Kassel kommenterte oppfinnerbestrebelsene slik i 1856: «Om det ikke havde været for det store Behov for at blive den raae, usunde og tiidkrevende Tøivaskoperationen quit og erstattet med bequemere Fremgangsmaader... saa vilde vi ikke have stiftet Kontakt med den store Mængde af Vaskemaskine.» *Habisch* hadde likevel en optimistisk tro på at den «Schlesiske Vaskemaskine» skulle komme til å bety et gjennombrudd, selv om

også den fristet en tilværelse som unyttig «Curiosum i Pulterkamre». Den skulle være nøysom med brensel og krevde ikke eget vaskerom. «Ethvert nogenlunde rummelig Kjøkken eller Husareal strække til for at lade den lille Maskine begynde sit Spil; ved en Smule Forsigtighed blive Gulvet ikke engang vaadt» (58). Denne maskinen gikk ennå etter ti år for å være «simpel, billig og fuldkomment egned for Husbrug», – det eneste var at den var svært tung å håndtere (59). Den hadde en låsbar halv sylinder av tre som lå på et stativ og på innsiden var utstyrt med trelister. Når den var full av skittentøy og varmt såpevann, måtte den bevegges frem og tilbake med en stang.

Rustflekker et problem

I 1860-årene oppnådde vaskemaskinene klart bedre omtale og skulle til og med ha blitt «fastboende» i noen bygder. Dette må imidlertid ha vært en betydelig overdrivelse, for generelt ble vaskemaskinene fortsatt «bekjempet» (60). Mekanisk arbeidende vaskemaskiner fantes like fullt i mange varianter. Husmødre kunne komme i valgets kval, såfremt ikke høye priser eller manglende plass sparte dem for kvalen. Det var lett gjort å kjøpe uheldig. Ennå i året 1900 ble maskiner av tre foretrukket pga. faren for rustflekker. Lett håndtering og skånsom vask var andre egenskaper å ta hensyn til. De maskinene som imiterte banking og skrubbing, har åpenbart tapt i konkurranse med trommelmaskiner som bearbeidet vasken ved rotering med sveiv eller ved frem-og-tilbakebevegelser med vektstang. Maskiner som var konstruert slik at vasken ble bearbeidet sammen med varmt såpevann i en lukket sylinder, halv sylinder eller en firkantet beholder, ble ansett for å være fordelaktige. Da holdt såpevannet seg lengst mulig varmt og maskinen avga minst mulig fuktighet (61).

Etter århundreskiftet holdt de effektive, mekaniske vaskemaskinene sine inntog i de private vaskekjellerne. Til langt inn i vårt århundre fantes hånddrevne maskiner der selve karet var av tre. Slike tremaskiner kunne også i sjeldne tilfeller være utstyrt med motor. Senere ble karet fremstilt i metall. Tøyet måtte kokes før det ble flyttet over i maskinen, der det så svømte rundt i varmt såpevann som enten ble beveget i ring av en rørestang med skovler, eller frem og tilbake av et eksentrisk montert hjul som vekselvis gikk den ene og den andre veien. Som sine forgjengere, hadde også disse maskinene ulemper, – de hadde liten kapasitet, de var omstendelige å betjene og fremdeles måtte vasken bearbeides for hånd etterpå. Slik var det ennå da elektrifiseringen kom for fullt i slutten av 1920-årene og banet veien inn i privat-hjemmene for maskiner med elektrisk drift (62).

Hvem kjøpte de nye oppfinnelsene?

Det trengs en forklaring på hva det var som fikk oppfinnere til å interessere seg for vaskeredskaper og -metoder allerede på 1700-tallet og finne fabrikanter til å bringe oppfinnelsene på markedet i det forrige århundre. Hva fikk dem til å tro at det fantes, ikke bare et behov for slike innretninger, men også tilstrekkelig mange kunder som kunne og ville betale for nye påfunn i storvassammenheng? (63). Hittil har vi ingen holdepunkter for å si noe om hvilke og hvor mange slike innretninger som kom inn på det tyske markedet. Heller ikke kan vi ut fra priser eller utbud si noe om kjøperne, verken om hvem de mannlige eller de kvinnelige kan ha vært. Det kan bare ha eksistert noen få som var potensielt interessert i å kjøpe innretningene, for den som ikke manglet penger, fikk tjenestene utført av en rimelig vaskekone. (Kanskje like viktig som prisen var motstanden fra vaskekonene.

Buchner (64) klager i 1868 over denne mostanden: «Vaskemaskinen er dem en Torn i Øiet, uagtet den underlætte dem Arbejdet. Det skal have forekommet, at de med Knive have skaaret en ung Dames udstyr itu og givet Brugen av Vaskemaskine Skylden».) Når og for hvem var de teknologiske tilbudene så attraktive at han eller hun ville gi ut penger for dem? Vil man finne svar på disse spørsmålene, må en ikke feste oppmerksomheten for sterkt ved de private husholdningene. Mye taler for at husholdningsvask har spilt en underordnet rolle for at oppfinnernes og fabrikanterens interesse er blitt vakt for vaske-teknologien.

Tekstilindustriens behov

Først og fremst var det i tekstilindustrien at det fantes en økende etterspørsel etter større vaskekapasitet og bedre vasketeknologi. Garn og vevde stoffer måtte vaskes, blekes og innsettes med appretur. I slutten av forrige århundre ble der mer og mer vanlig å samle den slags for- og etterarbeid med produktet i selve fabrikken. Behovet for en kapasitetsøkning på dette området må ha vokst med økningen i tekstilproduksjonens *output*. Man kan trekke en klar forbindelseslinje fra tekstilindustriens mekanisering av sin vaske-, farge- og blekevirkosomhet til de tekniske fornyelsene innen det snevrere feltet storvask. Den samme linjen gjenfinnes innenfor sodaproduksjonen (65).

Anstalthusholdningene øker i omfang

I en historisk betraktning er det enda mer nærliggende å trekke inn alle de andre som betjente vaskemarkedet, alle utenom tekstilindustrien og utenom enkelthusholdningene med sine begrensede kapasitetsbehov og begrensede pekuniære midler. Allerede på 1700-tallet fantes det egne vaskehus både i herskapelige hus og for almenheten, – hvor «Vadskepanden staae

indemured og Alt til Vadsken henhørende saaledes er anordnet, at man der med den største Bequemmelighed, ja, sogar med Fordeel... kunde foretrække at udføre samtlige Vadskens Operationer fra Begyndelse til Slut» (*Zedlers leksikon* (66)). Så fremragende organiserte vaskehus kan især de store anstalthusholdningene ha vist den største interesse for. I slutten av forrige århundre ble kaserner, fengsler, arbeidsanstalter, barnehjem, sinnsykeasyler og sykehus i rask rekkefølge bygget både opp og ut. Alle var forpliktet av de økende renslighetskravene og dermed av normene for tøyforbruk. Dampvaskeren, det aller nyeste, fineste og mest effektive innenfor vasketeknologien, ble da også fortrinnsvis laget for store vaskeanlegg. Adgangen til å kunne forvalte flere hundre kilo skittentøy om dagen, ser ut til å ha bragt helt nye dimensjoner inn i mulighetene for å underbringe mennesker under kasernemessige boforhold (67). Anstaltvaskerienes overbevisende suksesser oppmuntret foretaksomme folk til å opprette profesjonelle dampvaskerier. I Tyskland kom denne utviklingen i gang for fullt i 1860-årene. For de store vaskeriene betydde privathjemmene mindre. Kundene fant de vesentlig blant hoteller, restauranter, bedrifter, myndigheter og skoler. I noen storbyer begynte de også i 1890-årene å betjene slike store, faste kunder gjennom leiekontrakter om hvitevarer (68). Hvitevarekonfeksjonen som en egen, ny industrigren, benyttet seg også av vaskerier med stor kapasitet.

Tysk spesialproduksjon av vaskemaskiner

De store vaskeanleggene var altså knyttet til institusjonshusholdninger, til profesjonelle vaskerier og til bedrifter med så stort kontinuerlig tøyforbruk av de etter hvert gikk over til å bygge opp egne vaskerier. Det var disse som i utgangspunktet gjorde

det mulig å bygge opp en spesialfabrikasjon av vaskemaskiner i Tyskland. De påskyndet dermed mulighetene for en rask videreutvikling av hensiktsmessige maskiner og annen redskap for de store vaskeriene. Et av de første firmaene som grep denne nye markedsmuligheten, var *Oscar Schimmel & Co* i Chemnitz. Det startet alt i 1860 med vaskemaskinproduksjon, gjorde suksess på markedet og fortsatte med det. Firmaet sikret seg mulighet for videre produksjon og markedsandeler ved stadig å utvikle nye patenter. Det produserte et bredt spekter av maskiner og redskaper og spesialiserte seg i tillegg på å bygge opp et system av vaskeanlegg som innbyrdes grep inn i hverandre. I 1883 skal 11 garnisoner, 5 garnisonssykehus, 13 sivile sykehus og pleiehjem, 10 sinnsyke-asyler og 4 straffeanstalter ha blitt utstyrt og innredet av firmaet Schimmel & Co. Foruten dette bygget det opp og drev tallrike private dampvaskerier (69).

Oppfinnelseseksplasjon

Både i USA og i Europa ser det ut til at det i 1860-årene har funnet sted en oppfinnelseseksplasjon i dampvaskeriene. Dampvasking som metode ble først utklekket i 1840-årene. Den vant stadig terreng og ble videreutviklet etter hvert som tøyforbruket steg. Også de øvrige delene av vaskeproseduren kunne man i de større bedriftene utføre med stadig mer effektivt maskineri. Trommel-, dobbelttrommel- og hammervaskemaskiner avløste klesvasking for hånd. Vasken ble skylt i maskiner. Istedenfor å kjøres gjennom vrirmaskiner, ble den sentrifugert før den raskt ble hengt i egne tørkerom. Rulle- og strykemaskiner ble også tatt i bruk (70). Det er ikke vanskelig å se at våre dagers hjemmevaskemaskin er en etterkommer etter disse maskineriene som ble utviklet for store vaskerier fra 1840- og især fra 1860-årene.

For kostbare for privathjem

Denne formen for klesvask var den mest effektive m.h.p. arbeidskraft- og materialforbruk. I årtier gikk den privathjemmene bokstavelig talt hus forbi. Man kan finne mange grunner til det. De mest effektive maskinene var så store og tunge, og så varme- og kraftkrevende at de ikke var egnet for alminnelige hjem. Vaskemaskiner som ble markedsført for privathjem, var temmelig ineffektive i forhold til de store utgavene – selv om de gjorde unna en klesvask raskere enn om man brukte håndkraft. Men selv de enkle maskinene var og ble for dyre for de aller fleste privathusholdninger. I mer velstående familier har nok ektemannens investeringslyst vært avhengig av om husmoren hadde ansvar for arbeidsklær og dermed for svært hyppig vasking, og/eller hvor mye han regnet med å kunne spare inn på lønninger til tjenestefolk og vaskekoner.

«Vaskerimakten» dyr og brutal?

For byhusmødre ble det imidlertid ingen selvfølge å gjøre bruk av tilbudene fra de store vaskeriene. Det er forståelig at borgerlige husmødre som i årevis, med egne hender, hadde sydd og brodert utstyret sitt, nølte både vel og lenge med å utlevere «sine sarte Hænders Værk» til den brutale vaskerimakten (71). For husmødre som selv var lønnstakere, kan det derimot ha vært nærliggende å bruke vaskeriet hvis de hadde økonomisk mulighet. Deres problem var mangel både på tid og på plass til klesvasking.

Det har ikke manglet på forsøk på å la de mest effektive vaskemetoders velsignelser komme husmødrene til gode. Disse forsøkene er etter hundre år kommet til sitt (foreløpige?) endepunkt i Tyskland. Den helautomatiske vaskemaskinen og de syntetiske vaskemidlene gjør det nå mulig å vaske tøyet i egen bolig, på en behagelig måte og uten å belaste ektemannen. En

overveldende seier er vunnet for klesvasking som en privat og intim prosedyre. Denne seieren sikrer også vaskemaskin- og vaskemiddelprodusentene et enormt marked. Men før denne seieren var sikret, gikk fremskrittshåpningene og fremtidsvyene mer i retning av store vaskerienheter som kunne benyttes kollektivt.

Inspirasjon fra andre land og kolleksjon med «Den tyske Smag»

I 1850 hadde tyske sosialreformister allerede i en tiårsperiode vært opptatt av noen forbilligede, offentlige vaske- og badeanstalter som fra 1842 av var blitt opprettet i mange engelske byer. Liknende fantes også i Frankrike og Belgia, om enn ikke fullt så avanserte. Anstaltene var tiltenkt storbyens arbeiderbefolkning og bygget for det offentliges regning. De ferdige anleggene skulle drives til selvkost. Kampanjen som ble satt igang for å få dette systemet gjennomført i Tyskland, var til en viss grad vellykket. Offentlige vaske- og badeanstalter ble opprettet i Hamburg (åpnet 1855), i Berlin (2 anstalter, åpnet 1855), i Fürth og i Magdeburg (åpnet 1860) (72). De skal angivelig ha bestått sin prøve gjennom flere årtier, – dog mest som badeanstalter, i mindre grad som vaskeanstalter. I litteraturen er det ikke mulig å finne noen bedre grunner for denne siste påstanden enn «Den tyske Smag», som visstnok skal ha gått imot bruk av offentlige vaskehus (73). Det hjalp ikke at disse vaskehusene i sin tid var overdådig komfortabelt innredet. Hele anstalten ble forsynt med damp, varmt vann og varme fra en sentral dampkjele. Det var separate vaskekabinetter. Hvert av dem var utstyrt med tre vaskebaljer og kraner for damp, varmt og kaldt vann. For hvert 10.–15. kabinett var det en sentrifuge og et tørkerom med tørr, varm luft. Rulle og strykebrett var også tilgjengelig. Vanlig forvaltningsmessig beregning tilsa at en kvinne

mot en mindre avgift kunne avvikle familiens klesvask for 14 dager på i underkant av to-tre timer, og ta vasken tørr med seg hjem.

Vaskeriene eksperimenterer med driftsformer

I vaskeribedriftene eksperimenterte man også med å leie ut maskineriet til husmødre, tjenestepiker og til og med vaskekoner, som iblant ville stille sitt eget tøy. I Paris hadde dette systemet vært i bruk helt fra tidlig på 1800-tallet. I 1867 ble et slikt vaskeri åpnet i Chemnitz. Ifølge opplysningene som ble gitt, ble tøy i porsjoner på 25 skålpund (1 skålpund = 1/2 kg), vasket og tørket på under to timer. Vask av 1 skålpund hvitevarer kostet 1 pfennig. I løpet av første halvår 1868 gikk 256.018 skålpund hvitevarer og gardiner gjennom dette vaskeriet. (Alt dette ble riktignok ikke vasket på selvbetjeningsbasis.) På dette tidspunkt var allerede fire andre slike bedrifter igang i Chemnitz. Alle hadde anskaffet utstyr fra O. Schimmel & Co (74).

Likevel var det først etter den store inflasjonen at likende husholdningsvaskerier med maskiner og utstyr som husmødrene leide på timebasis, ble vanlige i alle større tyske byer. Stor-Leipzig skal ha fått sitt første i 1926. Allerede i 1929 hadde byen 130 slike vaskerier. Denne utviklingen resulterte i en ny salgsstrategi fra vaskemaskinindustriens side: «By etter by bearbejdes slik at maskinprodusentene søker efter interessenter som så indreder en liten bedrift på det vilkår at produsenten har full eiendomsrett over maskineriet indtil siste avdrag er betalt» (75). Opplært av salgsrepresentanten og utstyrt med to-tre maskiner, hver med kapasitet for 50 skålpund tøy, åpnet så den nyvunne, driftige, alltid mannlige vaskeribestyreren sin forretning. I 1931 kom en tilskuer (76) med følgende formodning om disse hushold-

ningsvaskeriene: De «har vent mange husmødre av med å vaske hjemme og ledet dem til de private vaskeriene». Fagarbeiderne i vaskeriene kunne ikke annet enn profitere på dette reklamefremstøtet fra vaskemaskinprodusentene, for nå endelig kunne kanskje husmødrene bli interessert i at tøyet ble gjort helt ferdig i vaskeriet. I 1950-årene innredet amerikanske vaskemaskinprodusenter myntvaskerier, vaskesalonger og hurtigvaskerier i butikklokaler, eller de leide ut selvbetjente vaskekjøkkener mot timebetaling. På denne måten gjorde de tyske kunder fortrolige med de siste fremskritt innenfor vasketeknologi til husbruk. De tyske vaskerieierne hadde ennå så sent som i 1950-årene håp om å vinne alle husmødre som kunder, ved stadig å yte bedre og billigere tjenester. Dette håpet ble ikke innfridd. (I boken *Wäscherei* fra 1949 står det i forordet, bl.a. i forbindelse med myntvaskeriernes fremvekst: Utviklingen fører til at vaskekoneyrket dør ut i Tyskland. Like-dan går tallet på hushjelpere stadig nedover. Tendensene taler ikke for at samfunnet vil belønne husmødrene for at de må vaske selv. Skal man for fremtiden tilstrebe økning i ytelsene, må vaskerienes betydning vokse (77).)

Vask og visjoner

I årtier hadde man utmalt seg visjoner om fremtiden, hvordan storvask kunne tilbys privathjem som en gratis eller svært billig tjeneste. Glemt ble de ikke. Allerede i 1880-årene holdt *August Bebel* det for å være mulig en gang i fremtiden å kunne lage «Centralvaskeriindretninger» også «for den almindelige Brug». Senere eksperimenterte *Lily Braun* og andre i Tyskland med de såkalte *Einküchenhäuser*. (Jfr. bl.a. A. Bebel: *Die Frau und der Sozialismus*, Berlin 1946 og G. Pirhofer & R. Sieder:

Zur Konstitution der Arbeiterfamilie im Roten Wien i: *Historische Familienforschung*, Frankfurt 1982 (77.) I tyveårene ble det laget sentralvaskerier i modellprosjekter for bomiljøer: En vaktmester regjerte over vaskeanlegg med en maskinpark. Husmødrene kunne besørge sin vask under hans oppsikt. Menn og barn var ikke ønsket i dette anlegget som lå langt unna hjemmet. Selve vaskearbeidet ble utvilsomt betraktelig lettet på denne måten. Til gjengjeld ble organiseringsarbeidet mer krevende. En plan som regulerte adgangen til vaskeriet en gang hver fjerde uke, måtte legges på lang sikt. Det ble tungvint og vanskelig å jenke den til ved familiebegivenheter av forskjellige slag. Dette har den private hjemmevaske-maskinen ingen vansker med.

Men kanskje hadde en mer avansert visjon kunnet hevde seg som alternativ til den fullstendige privatiseringen av maskinvaskingen. Angivelig fantes det allerede før den første verdenskrig, i *Kaiser-Franz-Josef-Jubiläumsstiftungs* folkeboliger i Wien, et dampvaskeri for 1700 familiemedlemmer. Der skal 5 kg tøy pr. familie ha blitt vasket og gjort skapferdig hver måned (80). «Eller hvorledes ville det være med statsdrevne vaskerier, der vaskeprisen trengte å være akkurat så høy at driften ikke gikk med underskudd?» spurte man seg i 1925, og la vekt på at dette spørsmålet fortjente alvorlige overveininger av hensyn til folkehelsen (81). Ingen har hittil kommet på den tanke å ta dette spørsmålet opp på nytt. Helt annerledes er forholdet i trafikkspørsmål. Kollektivtrafikken fremheves stadig på bekostning av individualtrafikken, men hittil har klesvaskens private intimitet bak familiehjemmets vegger unngått å komme

på dagsordenen ved overlegninger om folkehelse og felles husholdning med ressurser.

Karin Hausen
professor

Institut für Geschichtswissenschaft,
Technische Universität,
Berlin

Note

* Anmerkning fra oversetteren på grunnlag av opplysninger fra Goethe-Institut, Tysk Kultursenter: *Vormärz* («før-mars») er navnet på restaurasjons epoken i Tyskland. Den begynte i 1815, da *Deutscher Bund* («Det tyske forbund») ble opprettet under ledelse av Østerrike etter Napoleons endelige nederlag. Forbundet besto av en rekke suverene monarkier der borgerne hadde få forfatningsmessige rettigheter og all produksjon og handel ble hemmet av tollbestemmelser. Adelskapet hadde makten i landdistriktene. Borgerlige grupperinger av handelsmenn, håndverkere og akademisk utdannede tok spredte opposisjonelle initiativ, men disse ble radikalt avfeid gjennom restriktive bestemmelser vedtatt i 1819. I 1830-årene utviklet den borgerlige opposisjonen seg til en nasjonal bevegelse. Den innenrikspolitiske gjæringen førte til at det i slutten av mars 1848, altså bare en drøy måned etter Februar-revolusjonen i Frankrike, brøt ut revolusjon i Wien og Berlin.

Revolusjonen førte til at keiseren av Østerrike og kongen av Preussen ble tvunget til å utnevne liberale regjeringer og love frie forfatninger. Den liberal-reformistiske gjæringsperioden i Tyskland har gått inn i historien under navnet *Vormärz*.

Artikkelen er oversatt av Berit Heløe. Som det fremgår av tekstbildet, har Karin Hausens manuskript til sammen 81 fotnoter. Mange av dem er omfattende. De inneholder dels litteraturhenvisninger, dels sitater og forfatterens kommentarer til tolkninger av det historiske kildematerialet. Noen få er her tatt med i parentes. Interesserte kan henvende seg til *Nytt om kvinneforskning*s redaksjon og få kopi av originalmanuskriptet.

Fornyelse og feministisk semiotikk

Ved Drude von der Fehr

I 1989 feiret det ærverdige Universitetet i Groningen sin 375-årsdag med konferansen «Beyond Limits: women and scientific innovations». Det føles alvorlig og litt høytidsfullt, selv for en utlending, at en ærverdig olding som Universitetet i Groningen skulle feire sin fødselsdag med et arrangement som var dedisert til følgende emne knyttet til kvinneforskning: «the overstepping of boundaries in research in order to expand our knowledge». Blant flere andre ble kvinneforskere invitert til å ta for seg spørsmålet: Har femten år med kvinneforskning skapt den faglige fornyelsen som den lovet?

Det er ikke noe problem, hevder redaksjonen av konferanserapporten, å vise de end-ringer som kvinnefrigjøringen har forårsaket i forholdet mellom kjønnene, i den samfunnsmessige fordeling av rettigheter, lyster og plikter og i de enkeltes liv og lykke. Kvinneforskningen reflekterer de endrede kjønnsrelasjon-

er i samfunnet og søker etter teorier som kan forklare på hvilken måte kjønn skaper forskjeller. Fra gammelt av, sier redaksjonen videre, har universitetet vært mer interessert i kunnskap enn de former for praksis som kunnskapen har muliggjort. Dette til tross for at vi vet i hvilken grad kunnskaper endrer både

materielle livsbetingelser og våre kulturelle omgivelser.

Kvinneforskningens insistering på forholdet mellom kunnskap og praksis har i seg selv virket fornyende. Det å fokusere på kjønnsforskjeller har ofte vært ansett som irrelevant i en universitetskultur der det var regnet for «riktig» og progressivt å benekte kjønnsforskjellenes betydning. Utvikling av ny kunnskap vil imidlertid ofte stå i et motsetningsforhold til det som blir ansett som relevant og dermed «interessant». Det er altså ikke nødvendigvis negativt om kvinneforskningen er blitt ansett som uvesentlig eller uinteressant, men kanskje en nødvendig forutsetning for at den skulle kunne skape en fornyende praksis.

Skillet mellom biologisk og sosialt kjønn har muliggjort en analyse av underliggende samfunnsmessige mekanismer. Synet på identitet som en sosial konstruksjon og på subjektivitet som uttrykk for begjærsforhold har bidratt til å frigjøre psykologien og lingvistikken fra det tradisjonelle dualistiske synet på individet. Kvinneforskningen, sier redaksjonen, og jeg er enig i denne vurderingen, har bidratt til å frigjøre synet på individet fra Descartes påvirkning på den ene siden og fra en regelstyrt determinisme på den andre. Redaksjonen sier ikke hvilken determinisme, men jeg tenker med en gang på den Freudske-Lacanske Ødipale Lov.

Redaksjonen anser åpenbart kvinneforskningens begrepsliggjøring av subjektet som en prosess av interagerende krefter, særlig åpen overfor den ytre verden, for språket og for tegn generelt, som overskridende i forhold til etablert kunnskap. (1990: 11–12) Jeg kunne ikke ha vært mer enig. Det er min absolutte overbevisning at fokuseringen på kjønn og kjønnsforskjeller, har ført oss til et «åpent», sosialt, og jeg vil tilføye i tråd med konferanserapportens redaksjonelle tankegang, et tegnmessig interpreterende subjekt. Dette

subjektet kan ikke begrepsliggjøres ut fra dualistiske forestillinger eller ut fra kategorier basert på statistiske systemer.

Et annet viktig poeng, som forøvrig også kommer frem i «Beyond Limits», er at det ikke dreier seg om et utopisk subjekt, men om et subjekt som hele tiden skapes og gjenskapes i den historiske praksis. Jeg har likevel lyst til å tilføye at det prosessuelle ved subjektet åpner for det muliges og det fremtidiges betydning for hva vi er her og nå: Tar du fremtiden fra et menneske – da er det med en gang mindre enn sitt historiske selv. Vi er hva vi er, ikke minst i kraft av hva vi kan bli. Dette er ikke utopisme, men det kan ligge nokså nær.

Hva er feministisk semiotikk?

Etter den interessante innledningen følger 11 bidrag innen litteraturvitenskap og det redaksjonen kaller «feministisk semiotikk». Innleggene er interessante og varierte. De står på egne ben samtidig som den linje redaksjonen har fulgt, gir sammenheng en helhet som gjør at en leser konferanserapporten både som 11 enkeltbidrag og som en samlet tekst. Det er redaksjonens bruk av og forståelse av det de kaller «feministisk semiotikk» som gjør det mulig å lese de 11 innleggene som deler i en «felles-tekst».

Til å begynne med må jeg innrømme at jeg stusset over den måten begrepet semiotikk var brukt på. Men i praksis viste dette seg å være effektivt og tankevekkende. For å forstå konferanserapporten som en «felles-tekst» som sier noe om hva kvinnelitteraturforskningen har ført med seg av faglig fornyelse, må man se litt nærmere på hva redaksjonen legger i det etter norske forhold uvanlige begrepet «feministisk semiotikk». Introduksjonen gir følgende svar:

«Feminist semiotics, when taking into account the subjects that are treated, is a rather incoherent field of study. Widely different subjects are treated and we find no uniform approach. As is the case with semiotics in general, discussion about what constitutes the field and its object has not yet come to a conclusion. Traditionally literary theory is an important field within semiotics – so too in feminist semiotics. The specificity of feminist semiotics then does not reside in the subjects that are studied. Its common denominator, we should say, is the fact that discourse is treated seriously. Discursivity and textuality are at the heart of feminist semiotics. It should however be noted that discursivity and textuality are never isolated from the practices that are bound up with them. We might say then that feminist semiotics studies reality as mediated by discourse.» (1990:13)

Ved første møte kan denne beskrivelsen av den feministiske semiotikkens objekt og virkefelt synes så generell at den knapt sier noe. Det er klart at redaksjonen har ønsket å finne noen samlende begreper: «feministisk semiotikk» og «litterær teori» som både kan angi et felt, det vi her i landet vanligvis kaller kvinnelitteraturforskning, og de har ønsket å gi disse begrepene en så åpen karakter som mulig. Man kan godt forstå grunnen til dette. Begrepet kvinnelitteraturforskning har vesentlige svakheter og virker ofte unødig begrensende og konservativt.

Den strategien som våre redaktører følger ved å introdusere begrepet feministisk semiotikk, representerer et alternativ. Ved å kombinere feministisk med semiotikk og litterær teori, sier de at det dreier seg om forskning innen litterær teori og semiotikk, ikke ulik annen litteraturvitenskapelig forskning, men at den skiller seg fra denne gjennom en feministisk målsetting. Det er imidlertid et viktig poeng her at man ikke knytter den feministiske målsettingen ensidig til en bestemt fagpolitisk ideologi, men åpner for mange ulike strategier og legitimeringsmuligheter uten at man mister sitt objekt, "reality mediated by discourse", av syne. Vi må se litt nær-

mere på hva som ligger i dette objektet for forskning: Virkeligheten mediert gjennom en diskurs.

I dag, sier redaksjonen, er litteraturforskningen dominert av postmodernistiske og dekonstruksjonistiske tanker, der språk og kulturelle former spiller en helt vesentlig medierende rolle i forholdet mellom oss og det vi kaller virkeligheten. Erkjennelsen av at den ytre verden ikke er direkte tilgjengelig for oss, men formidlet sosialt og kulturelt, vil nødvendigvis påvirke vårt syn på studieobjektet og på våre fortolkningsstrategier. Det er for eksempel i dag vanskelig å tenke seg litteratur eller litteraturforskning som ikke tar hensyn til «den indirekte måte» som virkeligheten kommer til individet på.

Her er det imidlertid to ting jeg gjerne vil kommentere. For det første, hvorfor nevner redaksjonen bare postmodernister og dekonstruksjonister i denne sammenheng, når det dreier seg om en innsikt som er felles for svært mye moderne filosofi og som i særdeleshet er karakteristisk for semiotikken? Det er jo greit og kanskje påkrevet med et så åpent begrep som feministisk semiotikk, men at semiotikken som teori ikke på noe tidspunkt skal trekkes inn i begrunnelsen for å bruke et slikt begrep, det har jeg vanskeligheter med å forstå hensikten med. Den eneste forklaringen jeg har funnet er at man i kongressrapporten har bestrebet seg på å unngå tung teoretisk terminologi, for å gjøre seg så «overbevisende» som mulig. Fagpolitisk er dette erfaringsmessig et klokt valg. Etter mitt skjønn er det likevel konferanserapportens vesentligste svakhet.

En så i og for seg enkel erkjennelse som den at virkeligheten ikke er direkte tilgjengelig for vår forståelse, kan imidlertid føre til en like så stor grad av forskningsmessig naivitet som mangel på det samme. Det finnes en reell uenighet om hvilke

konsekvenser for forskningen og for forskningsobjektet ulike forståelser av virkeligheten kan få. I denne konferanserapporten skyves uenigheten ikke under tepet. Sterke krefter kritiserer fokuseringen på postmodernisme og dekonstruksjon innen kvinneforskningen, og vil i stedet legge tyngden på fundamentale problemer som miljødeleggelser og utryddelse av hele arter av dyr og planter. En slik fokusering involverer etiske problemstillinger og krever en form for bevisstgjørende og handlingsrettet aktivitet som kan synes vanskelig forenlig med et språk- eller symbolorientert syn på verden.

Det er imidlertid ingen grunn til at disse ulike typene orientering ikke skal kunne eksistere side om side. Slik det er i dag er en av de interessante konsekvensene, utviklingen av en sterk ekspansiv metadiskurs innen kvinneforskningen. Denne holder problemer og muligheter levende og under stadig debatt. (1990:14)

Biografi, muntlig diktning, helgenvita og hvit sydafrikansk romanskriving

De fire første innleggene i boken handler om vidt forskjellige emner. Samtidig utnytter de alle både et felles fokuseringspunkt, nemlig hvorledes en enkelt forfatterinne har utnyttet en bestemt genre, og de arbeider med tekstene ut fra en tekst-analytisk målsetting.

Det første innlegget, «Changing the Image. The art of reading a life», er en analyse av to biografier om den tjekkoslovakiske journalisten Milena Jesenská. Biografiene er skrevet av henholdsvis Margaret Buber-Neumann, som satt i den nazistiske konsentrasjonsleiren Ravensbrück sammen med Jesenská, og av Jesenská's datter Cerná. Artikkelforfatterinnen

Buikema hevder at moderne biografiteori er spesielt interessant for feminister fordi den gir viktige bidrag til emner som hvorledes et subjekt etableres i en tekst, hva forholdet er mellom tekst og fakta og til beskrivelsen av identitet sett som en prosess.

I post-moderne inspirert biografiteori legges det stor vekt på selve det språklige mediet. Selv når forfatteren strengt baserer seg på et historisk materiale og forsøker å begrense sin egen fortolkning av dette så meget som mulig, kan vedkommende ikke unngå å henvende seg gjennom sitt språk til en symbolsk leser og dermed etterlate en avsenderssubjektivitet i teksten. I en biografi vil med andre ord det biografiske subjektet og teksts subjektet kunne komme til å stå i et komplisert forhold til hverandre.

Paradoksalt nok, hevder Buikema, er det først når de to biografiene «slipper seg løs» i forhold til fakta og på en direkte måte involverer seg i sin egen tekst, at et mulig «sant» bilde av Jesenská kommer til syne. Buikema er fullt klar over det problematiske ved en slik påstand, men overlater til leseren selv å reflektere over «what... the effect of this is in terms of knowledge.» (1990: 30)

I «Female Heroes in South Slavic Oral Poetry Within the Conventions of the Genre» diskuterer Elka Agoston-Nikolova et annet tilsynelatende paradoks. Hun analyserer kjønnsroller i den syd-slaviske muntlige diktningen ut fra Jurij Lotmans syn på folkloristiske tekster som tekster som inneholder en kulturs kollektive hukommelse. Det ser ut til at kvinner når de ikler seg mannlige attributter og for eksempel opptrer som krigere, ikke gjør dette som en protest mot et patriarkalsk ideal, men tvert om for å støtte opp om den aksepterte kollektive forestilling om familien som et fredelig senter. I en kulturs kollektive hukommelse konnoterer

ikke kvinner ikledd tradisjonelle mannlige attributter hverken en kritisk holdning eller frigjøring fra tradisjonelle verdier. Dette er tankevekkende. Kanskje er det fortsatt slik at maskuliniseringen av kvinner (i vår tid gjennom likestilling) ikke virker så entydig frigjørende for kvinner som vi er vant til å tenke oss, men kanskje like meget styrker en maskulin samfunnsorganisasjon?

I «Speaking Saints, Silent Nuns», behandler Mathilde van Dijk ennå et tilsynelatende paradoks; nemlig det faktum at kvinner i middelalderen var forbudt å tale eller utøve autoritet i kirken, samtidig som de samme kvinnene aktivt dyrket meget taleføre Jomfru-martyrer fra antikken. Det viser seg imidlertid for eksempel i den hellige Katrina av Alexandrias vitae at den autoritet og veltalenhet som hun viser i dispuTT med filosofer og med keiseren, skyldes hennes mystiske forening med Jesus Kristus og den status dette gir henne som en som har del i det hellige. Det som ser ut til å være et paradoks, er det likevel ikke. Sann visdom er mulig å oppnå for kvinner, men bare gjennom underordning og lydighet.

Isabel Hoving tar for seg et helt annet emne i «A Feeling Brutally Shared». Gjennom en analyse av en roman av Nadine Gordimer, «July's People» (1981) viser hun hvorledes kjønn og rase alltid spiller inn i formingen av identitet og subjektivitet. Det er et spørsmål om hvite kvinner i det hele tatt kan opptre som subjekter i en ikke-rasistisk diskurs. Spørsmålet er temmelig provoserende for feminister såvel som for andre. Hva er egentlig forholdet mellom rasisme og feminisme?

Erfaring og kritisk teori

I et av de essayene som jeg fant særlig interessante, tar Maria Lauret opp til diskusjon forholdet mellom erfaring og diskur-

sivitet. Utgangspunktet er både kvinnebevegelsens grunnlag i kvinners erfaringer og enkelte kvinnelige forfatteres insistering på at deres bøker primært har med liv å gjøre og ikke med litteratur. Lauret gjør seg følgende refleksjon:

«Of course "experience" and "reality" are ideological constructs, and of course there is no such thing as direct unmediated access to "female experience" (or life) which one can then write "about".» (1990:73)

Nå er det imidlertid slik, sier hun, at kvinneforskningen kanskje har vært litt vel snar til å snu erfaringsbegrepet ryggen, og det med ganske omfattende konsekvenser. Det er grunn til å ta erfaringsbegrepet opp til fornyet diskusjon og til å lese forfattere som insisterer på erfaringsverdien (litteraturen som liv) i sine bøker ikke bare som naive og filosofisk ustuderte.

Et første poeng i en slik argumentasjon er at kvinneforskningens begrepsliggjøring av erfaring, ofte har vært vilt avvikende fra vanlige forestillinger om hva som er empirisk erfart eller simpelthen fornuftig. Det å postulere en erfaringssammenheng mellom liv og litteratur, kan dessuten være en bevisst polemisk strategi fra enkelte kvinnelige forfatteres side. Det behøver ikke å dreie seg om en naiv oppfatelse av litteraturens referensialitet, men om en retorisk strategi beregnet på å fremme sosial endring. Lauret bruker Marge Peirce som eksempel på dette. Jeg kunne si akkurat det samme om det som skjer i den italienske forfatterinnen Elsa Morantes bok *Historien*.

Videre; kvinnelige forfattere på midten av 70-tallet og mannlige postmodernister i samme periode snakket ut fra svært forskjellige posisjoner:

«he the tormented and fragmented product of a bankrupt intellectual and moral order, she in the ascendancy as the New Historical Subject, who in

writing does not so much deconstruct as create herself over and over again: "I write, therefore I come into being".» (1990: 77)

Det å skrive var i seg selv både en bearbeiding av erfaring og en politisk handling. Dette gjaldt for mange kvinnelige forfattere og det gjaldt for mange kvinnelige kritikere og forskere, vil jeg gjerne tilføye for egen del. Av dette følger at hvis mange kvinnelige forfattere skriver om det å bli et kvinnelig subjekt, da handler denne litteraturen også om kvinner som agenter, som noen som oppfatter seg selv som i stand til å handle i verden og som i stand til å forandre den. Det er med andre ord mulig, postulerer disse tekstene, å erfare seg selv som en sterk og sammenhengende agent i verden, på samme tid som identitet blir oppfattet som sosialt konstruert og, vil jeg tilføye i tråd med innledningens oppfattelse av subjektet, som underlagt konstant, kontekstuell endring. (1990:77)

Til tross for argumenter av denne typen er det ikke til å komme forbi at den postmodernistiske kritikken av det borgerlige subjektet, skaper visse problemer for en teoretisering av det kvinnelige som subjektivitet. Lauret avslutter sitt essay med å understreke «erfaringslitteraturens» betydning når det gjelder å utfordre dagens teoretiske hegemonier. Jeg er enig med Lauret i at fokuseringen på en annen subjektsforståelse enn den psykoanalytiske og en fornyet interesse for erfaring og hva det er, utgjør en viktig utfordring til de rådende etablerte «sannheter» og «sentrale forskningsfelt». Likevel kan jeg ikke annet enn undre meg over at en spørsmålstilling av denne art, innen et felt som omtales som feministisk semiotikk, ikke overhodet ser i retning av den amerikanske peircianske semiotikken for å skape seg et faglig kohe-

rent grunnlag. Selv var det nettopp her i semiotikken at jeg fant mulighet til å reflektere rundt en ikke-freudiansk begrepsliggjøring av subjektet og en fokusering på forholdet mellom erfaring og kunnskap.

Beyond Limits stiller meget interessante og relevante spørsmål, men synes til tider å mangle en vilje til å forfølge sine egne problemstillinger konsekvent teoretisk. Noen vil kanskje hevde at hadde de det gjort – ville de slutte å bedrive litteraturforskning og hadde blitt filosofer. Javel, om så var, ligger det ikke en utfordring til overskridelse også i det at det er vanskelig, om ikke umulig, å arbeide med kjønn som en betydningskonstituerende faktor uten å arbeide tverrfaglig?

Poesi og forførelse

Et annet essay som stiller interessante og til dels provoserende spørsmål ut fra en tradisjonell akademisk hermeneutikk, er Maaïke Meijers essay om hva det vil si å lese på en lesbisk måte. Spørsmålet knytter naturlig nok an til sentrale problemstillinger innen interpretasjonsteori generelt og leser-respons-teori spesielt. I tråd med alminnelige leserorienterte synspunkter hevder hun at det ikke bare er

«the text which is capable of penetrating the reader's mind by means of its images, style, rhythm and so on. The reader herself can exert her power and invade the text with her own designs and implant in it her own desire for particular meanings.» (1990: 101)

Maaïke Meijer går lengre enn de fleste leser-respons-teoretikere ved å hevde at ikke bare leserens kjønn er vesentlig for lesningen og fortolkningen av en tekst, men også den individuelle leseres seksuelle orientering. Ut fra ulike seksuelle

orienteringer kan en snakke om ulike interpretative rammer. (1990: 107) Her er det ikke snakk om for en lesbisk person å prøve å gjenfinne tegn på en lesbisk orientering i teksten. Det det er snakk om er å lese inn i tekstene ens egne psykoseksuelle behov. Lesning innebærer, med andre ord, blant annet det å søke å dekke egne behov.

Ser man dette i relasjon til en teksts retoriske strategi, har leseren valgt mellom bokstavelig talt å underkaste seg tekstens egen begjærstruktur, eller hun kan avvise tekstens begjærformer. Et alternativ til denne enten-eller-holdning i forhold til tekstens retorikk er den leserstrategi som Meijer lanserer og som går ut på bevisst å fylle ambivalente «områder» i teksten med egne begjærformer å dermed så å si møte tekstens retorikk på halvveien.

Et synspunkt av denne art vil lett virke så provoserende – det å presse sin egen seksualitet på et fortolkningsobjekt – at det overhodet ikke vil bli tatt alvorlig. Selv er jeg imidlertid overbevist om at leserens seksuelle legning spiller inn i leseprosessen og at det er legitimt og uhyre interessant både å stille prinsipielle spørsmål på dette området og å prøve ut ulike former for leserpraksis. Hva oppfatter en heteroseksuell kvinne som erotisk stimulerende i en tekst og hvilke konsekvenser får forførelsen for fortolkningen? Og bare en liten varsko til dem som synes at dette er søkt: Alle blir forført av teksters retorikk. Det det er snakk om her er å bevisstgjøre seg hva som skjer og å sette sine lesererfaringer inn i interpretasjons-teoretiske og hermeneutiske rammer.

Postmodernisme og feministisk kritikk

Et siste essay som jeg hadde spesielt utbytte av å lese var Renée C. Hooglands

«Contradictions held in Suspense: Postmodernism and Feminist Critique». Hoogland viser til stor grad av inkonsistens innen definisjonene av begrepet postmodernisme. En av de tingene som det imidlertid ser ut til at man kan enes om er at postmodernismen representerer et kultu-relt brudd med den estetiske og elitistiske praksis som man vanligvis kaller modernisme. Postmodernismen bryter med en rekke sentrale trekk ved modernismen; for eksempel troen på kunstens autonomi eller på kunstverket som uttrykk for en markert individuell og personlig stil. Det postmoderne bryter med vektleggingen av det eksperimentelle i kunsten og i litteraturen med den ikke-narrative og vanskelig lesbare teksten. Den postmoderne kunsten søker å bryte ned grenser mellom populærkultur og høykultur, mellom elitistiske og populære former, mellom fiksjon og historie, vitenskap og kunst. (1990 :124)

Til tross for disse fellestrekkene innen postmodernismen, kan de samme virkemidlene og den samme estetikken føre til veldig ulik kritisk praksis. På den ene siden kan en snakke om en form for kommersialisme som i virkeligheten ivaretar meget tradisjonelle kunstneriske verdier og som ikke etterlater noe rom for kritisk refleksjon. På den andre siden tenker en seg muligheten av at det postmoderne bruddet kan innebære kritiske muligheter som blant annet kvinneforskningen kan benytte seg av.

Hoogland refererer til Linda Hutcheons bok *A Poetics of Postmodernism* som et eksempel på en konstruktiv oppfattelse av postmodernismens muligheter. Hutcheon oppfatter postmodernismen mer som en «problematiserende kraft», en diskursgenererende faktor:

«Postmodern practice contests all totalizing systems of thought. It constitutes a reaction against both the

set of norms and values which goes by the name of "liberal humanism" (e.g., autonomy, authority, continuity, centre, teleology, closure, hierarchy, homogeneity, origin), and the transhistorical, universal and transcendent aims of the aesthetic of (high) modernism. The paradox of postmodernism is that it – quite literally, in respect of the latter – totally depends on that which it seeks to contest: norms values and aims must be inscribed before they can be called into question and subverted.» (1990: 127)

Et alminnelig tema innen det postmoderne er identitet forstått som forskjell eller differanse. Identitet og subjektivitet blir ikke brutt ned eller ødelagt, men man utforsker den innenfra for å forsøke å overskride tradisjonelle forestillinger, sier Hoogland. I det hele er det slik at postmodernismen ikke benekter eller eliminerer referensialitet, men betrakter enhver referanse som en «diskursiv» størrelse. (1990: 127)

Når redaksjonen i innledningen snakker om den feministiske semiotikkens objekt som virkeligheten mediert gjennom diskurs, er dette i og for seg ikke en semiotisk insikt, selv om den like gjerne kunne ha vært det, men egentlig en tilhørighetserklæring til postmodernismen. Begrepet feministisk semiotikk er likevel ikke tilfeldig valgt. Fokuseringen på et proses-suelt subjektbegrep og på leserhandlingen som betydningskonstituerende, peker så absolutt i retning av hva semiotikk i praktisk analytisk arbeid vil måtte beskjeftige seg med.

I essayet om postmodernisme bruker Hoogland begrepet «desentralisert» om subjektets posisjon. Dette synes jeg er et utmerket uttrykk. Hun sier videre:

«The notion of the de-centered subject does not mean that no subjectivity exists; rather, it insists on the discursivity of its constitution. The subject is, however, not merely discursively constructed but also engendered.» (1990: 128)

Det desentraliserte subjektet må også sees i sammenheng med postmodernismens fo-

kusering på forholdet mellom det kulturelle sentrum og dets marginer. Innen psykoanalytisk tankegang forestiller en seg at individualitet er avhengig av en innlæring og aksept i det kulturelle sentrum. Språket og «en inntrenger» i forholdet mellom mor og barn er helt avgjørende for at individet skal kunne dannes. Postmodernismen vil ikke benekte en slik nødvendighet, men viser likevel til den betydning det eks-sentriske har, nettopp for subjektet. Postmodernismen stiller seg ikke på det marginales side i en kamp med det kulturelle (kjønnsmessige og rasemessige) hegemoniet, men viser til motsetningene og holder dem levende og konstruktivt i live, sier Hoogland.

Det er klart ut fra dette at Hoogland finner at det postmoderne prosjekt og feministiske prosjekter har svært meget til felles:

«They share their problematic position of double inscription or double-voicedness, which enables a questioning of dominant assumptions from within. Both discourses stress the ideological nature of all meaning and knowledge and recognize the decentered subject-in-process as the site of meaning production even though (gendered) subjectivity is itself discursively constructed.» (1990: 128)

Beyond Limits har vært meget inspirerende lesning for meg, delvis fordi den representerer et syn på det «overskridende» innen litterær kvinneforskning som er fullstendig på linje med mine egne synspunkter og av den grunn kan gi meg viktige faglige impulser, men også av helt andre grunner. Jeg synes at det er oppmuntrende å se med hvilken seriøsitet kvinneforskningen åpenbart blir behandlet i Groningen. Ikke bare har et prestisjefylt jubileum blitt viet denne forskningen, men det er blitt lagt arbeid i en konferanserapport som holder internasjonale mål. Dette tyder på at kvinneforskningen ved det universitetet ikke er blitt gjenstand for den samme

«ghettoisering» som man ofte føler er skjedd her i landet. Åpenheten og seriøsiteten har spilt med og gjort det mulig for redaksjonen å sammenfatte et ulikartet materiale på en uvanlig konstruktiv måte.

Liesbeth Brouwer, Petra Broomans og Riet Paasman (red.):
Beyonds Limits: Boundaries in Feminist Semiotics and Litterary Theory.
Rijksuniversiteit Groninger 1990

Kvinner på barokkens scene

Ved Åse Hiorth Lervik

Både i den klassiske oldtid og i Shakespeares England var teaterscenen forbeholdt menn, som også spilte kvinneroller. De første profesjonelle kvinnelige skuespillere opptrådte i Italia ved midten av 1500-tallet, i England først med gjenåpningen av teatrene da Charles II besteg tronen i 1660 etter borgerkrigen og det puritanske interregnum, i Tyskland enda noe senere.

Men det fantes noen som holdt stand: Vatikanet utstedte i 1558 et absolutt forbud mot kvinnelige aktører på scenen innenfor sine grenser, og dette forbudet ble stående ved makt i over 200 år. Da Goethe på sin italienske reise i 1780-årene hadde sett menn spille kvinneroller, mente han begeistret at mannlige skuespillere i særlig grad ville være i stand til å fremstille ideen bak en kvinneverole, selve den kunstneriske essens av det feminine vesen! (121, 125)

Live Hov er selv utdannet skuespiller, og har som emne for sin magistergradsavhandling i teatervitenskap tatt for seg de første halvannet hundre år av skuespillerinnenenes historie, dvs. perioden ca. 1550 til 1700, i de tre landene Italia, Frankrike og England. At boken foreligger i dansk språkdrakt, må vel skyldes at hun har en del av sin utdanning fra Københavns Universitet.

Fremstillingen er begrenset til det profesjonelle taleteater, men forfatteren risser også opp forhistorien i beslektede uttrykksformer der kvinnene hadde opptrådt tidligere – som gjøglere og pantomimekunstnere, som kurtisaner og danserinner og i adelens fornemme amatørforestillinger. Fremstillingen bygger på trykte kilder, ikke på egne arkivstudier, og får derved karakter av oversiktsverk. Ved å stille sammen mange spredte opplysninger har hun greid å tegne et helhetsbilde som i høy grad utfyller den alminnelige kulturhistoriske kunnskap om perioden. Hun gjennomfører dessuten en drøfting av hva kvinnenenes inntog på scenen har betydd – for dem selv, for publikum, for samtidige forfattere, for ettertidens teatertradisjoner, for den kvinnehistoriske utvikling totalt.

Erotikk og spillestil

Hovedsynspunktet er at kvinnelige skuespillere betydde en erotisering av teaterkunsten. På godt og vondt, og i forskjellig grad i de tre land, ble kjærligheten mellom mann og kvinne dramatikens viktigste emne, slik at teatrets kritikere kunne skjelne slik mellom ærbare og usedelige forestillinger:

Ærbare er de forestillinger, hvori der absolut ikke forekommer nogen kvinde, nogen form for umoral eller nogen hentydninger til kærlighed. Ingen kvinde, siger jeg, for overalt hvor der er kvinder, især hvis de er, meget smukke og yndige (og det er som regel dem, man lader optræde i teatret), der findes altid en tilskyndelse til vellyst. (51, jfr. jesuitten Ottonellis påstand omkring 1650 om at kvinnene er tatt med i forestillingene for å appellere til «mange fordærvede tilskuers tøjlesløse appetit på det sanselege», 88.)

Avhandlingens første hoveddel tar for seg de teatrale aspekter ved skuespillerinnenes virksomhet – rollefag, spillestil, funksjonen som trekkplaster, karrierevei, samtidige vurderinger av enkelte fremstående kvinnelige kunstnere. Den italienske *commedia dell'arte* dreide seg, som så megen litteratur både før og senere, om unge elskende som må overvinne hindringer for å få hverandre. Typene var nokså faste, og skuespillerne selv var i stor utstrekning ansvarlige for handlingen. Sannsynligvis, skriver Live Hov, har skuespillerinnenes ønske om å spille på et bredere register vært en medvirkende faktor i utviklingen av komedienes intrigemønster og dramaturgi.

Forkledninger var et yndet virkemiddel, både fordi de fiktive unge pikene (*le innamorate*) da kunne slippe unna sine dominerende fedre og de utvalgte aldrende friere og begi seg ut på farefulle ferder for å treffe de menn de egentlig elsker, og fordi det ga rike muligheter til oppfinnsomt spill. Riktignok er scenens vakre unge kvinner kjønnsobjekter for det overveiende mannlige publikum, men det gjør dem også til hovedpersoner i handlingen, og de blir derved fremstilt som langt mer selvstendige og fargerike personer enn de tilsvarende unge kavalerene (56 f.). Særlig populære, i alle tre land, var de såkalte «bukseroller» – unge piker i mannsdrakt – og det kan tenkes at det i selve forkledningen og i hele bevisstheten om den maskuline rolle lå en form for latent psy-

kisk styrke, som ga seg uttrykk i større scenisk mot (92).

Fransk teater hadde sin gullalder på 1600-tallet, og de tre store dramatikerne Corneille, Racine og Molière skrev en lang rekke av sine kvinneroller direkte med tanke på bestemte skuespilleres talent og personlighet. Når enkelte kilder – som Racines sønn – hevder at en skuespillerinnes suksess skyldtes at forfatteren innstuderte rollen med henne linje for linje, kan sannheten faktisk også ha vært den omvendte (75).

Var skuespillerinnene prostituerte?

Mens den franske klassisismes idealer om klarhet og renhet førte til at erotiske innslag ble dempet ned, var det engelske restaurasjonsteater mer grovkornet i sin fremvisning av kjønnsdriften enn noen annen periode i europeisk teaterhistorie. I prolog og epilog som skuespillerinnene sa fram fra forscenen, tett innpå publikum, ble mannlige tilskuere direkte oppfordret til å oppsøke dem i garderoben etter forestillingen, der «elskøvs glæder venter, fulgt af mønters søde klang» (100). Slik ble det nærmest slått fast at scenens kvinner var «offentlige» i enhver betydning av ordet, og denne posisjonen ble fremstilt som ønskverdig både for herrerne i parkett og for skuespillerinnene selv.

Bokens annen hoveddel behandler plasseringen i samfunnet, de kvinnelige skuespilleres sosiale forhold i vid forstand. Kirkens fordømmelse av teatret som useddelig rammet, som allerede nevnt, særlig kvinnene. De ble symboler for all den last kirkens menn kjempet mot utad og innad. I lange perioder var gjøglere og skuespillere underlagt *infami*, en stigmatisering eller utstøtelse som i oldtiden medførte tap av borgerlige rettigheter og senere

først og fremst tap av sakramentene og andre kirkelige goder (124 ff.).

I Italia ser det ut til at praksis var annerledes, i alle fall de mest populære skuespillere nød sosial anseelse og kunne for eksempel få sine barn båret til dåpen av fyrstelige beskyttere. Men det er neppe tvil om at de til gjengjeld var økonomisk avhengig av disse på en måte som nærmet seg et direkte tjenerforhold til disse (137). I Frankrike var det verre tilstander, Molière hadde for eksempel store vanskeligheter med å komme i kristen jord. Etter hvert ble det stilt som betingelse for å begrave en skuespiller kirkelig at han eller hun innen sin død underskrev en erklæring og avsverget sin gjerning: «Jeg lover Gud af hele mit hjerte, under fuldstændig åndelig frihed, at aldrig mere spille teater i resten af mit liv, også selv om det behager ham i hans uendelige godhed at give mig min sundhed tilbage.» (130) Det la et sterkt press på den som ble farlig syk i sin aktive periode!

I England etter restaurasjonen støttet konge og adel åpenlyst teatret, og både tidens største mannlige skuespillere, Thomas Betterton, og hans skuespillerkone Mary oppnådde å bli begravet i Westminster Abbey som uttrykk for offentlig anerkjennelse.

Familieliv bak scenen

Svært mange kvinnelige skuespillere var gift med mannlige skuespillere, ikke få var født inn i teatret ved at deres fedre og eventuelt mødre var skuespillere. Live Hov gjennomgår ved eksempler hvordan disse kvinnene greide å kombinere yrkesliv og familieliv – eller ikke greide det: Den vidgjette italienske skuespillerinnen Isabella Andreini, som også ble regnet som «lærd» og dyrket for sine litterære talenter, var gift med en skuespiller og truppleder og fødte i løpet av 25 års karriere syv barn. Den eld-

ste sønnen fikk sin opplæring ved å reise rundt med foreldrene og ble selv skuespiller. Men søstrene ble i ung alder satt i pleie hos forskjellige fyrstefamilier og senere oppdratt i kloster, i likhet med flere andre skuespillere ønsket Isabella å beskytte sine døtre mot teaterlivets farer og strabaser. Selv døde hun i barselseng med det åttende barnet, på vei hjem fra gjestespill i Frankrike (143, 138).

Det later likevel ikke til at moderskap reduserte kvinnenens verdi på scenen, verken kunstnerisk eller økonomisk. De mest ansette skuespillerinnene, som tjente det samme som sine mannlige kolleger, var nesten alle mødre med mange barn – rekorden skal være ti (151).

Å være ugift kvinne i teaterverdenen må ha betydd en posisjon som lovlig vilt, og det var især skuespillerinnenens forhold til menn de ikke var gift med, som interesserte publikum. Sett i forhold til tidens alminnelige moralnormer, skriver Live Hov forsiktig, kan det nok ha vært grunnlag for kirkens kritikk. I Frankrike var de langvarige forholdene mellom dramatikere og skuespillerinner antakelig til inspirasjon og nytte for begge parter. I England har en teaterhistoriker telt opp 80 skuespillerinner som er kjent ved navn fra en bestemt periode for å undersøke hva det ble av dem, og finner at ca. en fjerdedel ser ut til å ha levd «respektabelt», dvs. giftet seg, mens minst 12 sikkert endte som prostituerte, og om lag like mange forble skuespillere. Hva det ble av resten, kan man bare gjette på: Han for sin del gjetter på at de fleste av disse også gikk til prostitusjonen (157).

Det søte liv

Men også de kvinnene som ble på scenen gjennom lengre tid, kunne i England kombinere det med en karriere som elskerinner for fornemme menn.

Den legendariske Nell Gwyn, som Samuel Pepys nevner gjentatte ganger i sine dagbøker, debuterte som skuespiller 14 år gammel og spilte i 1668 i et stykke av Dryden, der en av i hennes replikker forteller hvordan en kvinne kan bruke kjønnnet som stige:

Wildblood: Hvad kan en herre så håbe på fra Dem?

Jacinta: At få være mit tidsfordriv, indtil en bedre kommer, at være det laveste trinn på min trappe, så at en ridder kan være trinnet over ham, og en lord trinnet over ham igen, og over ham en markis og over markisen en hertug, indtil jeg kommer så højt jeg overhovedet kan klatre. (158)

Selv endte Nell som elskerinne for Charles II, men hun hadde også innimellom sine perioder på teatret, blant annet et kort comeback mellom de to sønnene hun fikk med kongen.

Slike kvinner var selvfølgelig med på å gi hele skuespillerstanden et ry for usedelig levnet, og i England var det en utbredt oppfatning at alle teatrets kvinner levde i glans og rikdom som overklassens holddamer. Det er et definisjonsspørsmål om man vil kalle dette prostitusjon; i restaurasjonstidens teater var vel «umoralen» så utbredt at den fungerte som en slags alternativ livsform. Live Hov påpeker meget klokt at det kan minne om våre dagers samlivsformer – selv om det frie kjønnsnivå må ha tatt seg annerledes ut i en tid da papirløse forhold ikke ga kvinnene noen form for beskyttelse verken mot svangerskap, veneriske sykdommer eller fattigdom.

Nye kvinner

Men det var ikke bare i kraft av sin mangel på sedelighet de første skuespillerinnene satte seg ut over tidens normer. Puritaneren Jeremy Collier hevder i sin traktat mot teatret at det verste ved teatret er dets nedbrytning av kvinnes beskjedenhet, som er deres rette vesen: «At fremstille dem uten denne egenskap er at gjøre uhyrer af dem.» (169) Sett på denne bakgrunn blir det tydelig at de første skuespillerinnene underminerte patriarkatets definisjoner av kvinnelighet. Ved sin opptreden på scenen kunne de utvide kvinners virkefelt, gi skikkelse til nye atferdsmønstre og trekke tradisjonelle oppfatninger av det feminine i tvil – i det hele tatt spille på de muligheter fantasien bød, og som senere tiders døtre skulle virkeliggjøre i en annen målestokk.

I den oppsummerende avslutningen trekker Live Hov flere linjer til moderne tid og greier å gjøre 1600-tallets teaterliv vedkommende gjennom både likhet og kontrast. Boken er illustrert med noen velvalgte samtidige bilder – kobberstikk, mezzotint, tresnitt – og fungerer i det hele tatt ikke bare som kulturhistorisk skattkiste, men som et perspektiv til forståelse av en sammenheng vi fremdeles står i.

Live Hov:

Thalias første døtre.

Skuespillerinderne i 1500- og 1600-tallets europæiske teater.

Solum Forlag, Oslo.

Nansengade Antikvariat & Forlag, København 1990.

Villedende om veiledning

Ved Vidar Hansson

Det er imponerende og beundringsverdig at to allmennmedisinere har påtatt seg oppgaven med å skrive en generell bok om forskningsveiledning. Det var med stor spenning at undertegnede ga seg i kast med boken *Forskningsveiledning* av Even Lærum og Per Fugelli. Som det fremgår av bokens innledning, er det lite litteratur på dette området. Det store spørsmålet var hvorvidt denne boken kunne være til hjelp for en veileder i tradisjonell biomedisinsk forskning. Svaret blir helt klart nei.

Første kapittel beskriver veiledning, teori og ideologi. Man beskriver klient-sentrert teori, psykoanalytisk teori og adferdsteoretiske syn på forholdet mellom veileder og stipendiat. Kort fortalt beskriver dette kapittel at både veileder og stipendiat er mennesker på godt og vondt og underlagt de sjelelige mekanismer som gjelder i forholdet mellom enkeltmennesker.

Representativt materiale?

Kapittel 2, veiledning – empiri og praksis, fremlegger konkrete erfaringer om forskningsveiledning gjennom intervju av 31 informanter i medisinsk forskning. Av disse var 20 stipendiater og 11 veiledere.

Forfatterne sier selv at «studien må

sees på som en upretensiøs erfaringssamling fra medisinske forskere som har fått eller gitt veiledning». De sier videre at man ikke har lagt opp til noen kvantitativ analyse, og undersøkelsen fyller heller ikke metodekravene til kvalitative studier.

Av informantene hadde 2/3 primærmedisinsk tilknytning, mens resten drev med forskning innenfor andre medisinske fagdisipliner i Norge, bl.a. psykiatri, patologi, immunologi og gynekologi. Kapittelet i seg selv var interessant lesning. Resultatene er hovedsakelig presentert som konkrete utsagn fra enkeltpersoner. Man får bekreftet det faktum at mennesker er forskjellige, miljøene er forskjellige, behovene er forskjellige og varierer med tid. Materialets størrelse, behandling og ekstremt skjeve fagtilhørighet er alt årsaker til at generaliseringsmulighetene blir relativt små.

Råd og dåd?

I 3. og siste kapittel forsøker forfatterne, delvis ut fra teori og praksis, men mest ut fra egne erfaringer, å gi råd om god veiledning. Kapittelet påpeker betydningen av at stipendiat finner den «rette» veileder. Den praktiske virkelighet som her beskrives, er unntaket i generell medisinsk

forskning og i forskning for øvrig. Rekrutteringsstipendiater fra forskningsråd, universiteter, og private foreninger vil måtte fremlegge forslag om veileder allerede i det man søker om stipend. En søknad om stipend der miljø og veileder ikke er klarlagt på forhånd, vil i praksis aldri komme i betraktning.

Forfatterne gir en rekke stereotype og karikerte beskrivelser av både veiledere og stipendiater. Beskrivelsene kan være underholdende, men har liten informasjonsverdi. For øvrig representerer dette kapittel en sammenhengende rekke av selvfølgeligheter om veiledning.

I boken på side 46 beskrives mer direkte hvorledes veilederen kan fremme stipendiatens trygghet og trivsel: «...motarbeide eventuelle monomani-tendenser. Det ligger i forskningens natur at den kan bli altoppslukende. Det kommer sjelden noe godt ut av ekstremt stor arbeidsinnsats. God forskning krever mentalt overskudd, og det får man ikke av å jobbe 14 timer i døgnet med sitt hellige prosjekt. Samtidig som veilederen bør sikre kon-

sentrasjon om prosjektet, bør han og stipendiaten forebygge at forskningen beslaglegger den våkne tid og deler av drømmene med. Veilederen bør støtte stipendiaten i å bygge fritid, hvile og familieliv inn i sine hverdager.»

Dette sitatet fra boken er for så vidt representativt for kapittel 3. Etter mitt syn er dette reinspikka tøv. Det er meningsløst at en forskningsveileder skal påta seg en altomfattende livsveiledningsfunksjon i et rendyrket profesjonelt forhold.

I sine sluttord påpeker forfatterne at forskningsveiledning er et lærbart håndverk med kunnskaper som bør være felleseie og med ferdigheter som kan trenes. Så langt kan alle være enige. Forfatterne skal ha honnør for et forsøk på å lage veier og trafikkregler i en «villmark» hvor det foreligger lite litteratur. Det er bare å ta til etterretning at forsøket har mislykkes.

Even Lærum og Per Fugelli:
Forskningsveiledning.
Universitetsforlaget, Oslo 1990.

God forskningsveiledning?

Ved Margit Rosenberg

Det har i de senere år skjedd en økning i forskningsaktiviteten i ulike fagmiljøer som igjen krever økt innsats innen forskningsveiledning. Men hvordan få til et godt veiledningsopplegg? Mange har vel gjort tvilsomme erfaringer her. Forfatterne av boka *Forskningsveiledning* har tatt på seg oppgaven med å prøve å bøte på ubalansen mellom betydningen av god forskningsveiledning og den tilgjengelige litteratur om emnet. Forfatterne har sitt utgangspunkt i allmennmedisin, men tar sikte på å dekke et langt større fagområde – også utenfor medisin.

Boka blir i forordet sagt å være beregnet på både veiledere og stipendiater. Min egen bakgrunn for å anmelde boka er erfaringer fra å være stipendiat, og dette vil naturlig nok farge mine inntrykk og synspunkter. Boka er bygd opp av tre deler:

1. Teori og ideologi for forskningsveiledning
2. Empiri og praksis i veiledning
3. Råd og anbefalinger for god veiledning.

Kapittelet om teori og ideologi bak veiledningsmetoder er kort, men gir en interessant framstilling. Jeg ser det som en grei bakgrunn for å klargjøre referanserammene og strategien for veiledningsopplegget.

Det andre kapittelet – om empiri og

praksis – bygger på intervjuer av 20 stipendiater og 11 veiledere. Erfaringer om veiledningens «vilkår, muligheter og begrensninger» har vært viktig grunnlagsmateriale for den siste del av boka om hvordan god veiledning bør være. Det blir presisert av forfatterne at studien er ment å være en «upretensiøs erfaringssamling», men tross disse forbeholdene opptar studien en for stor del av boka. Alle punktene som diskuteres her er viktige, men jeg synes ikke den utstrakte detaljrefereringen av svarene helt fortjener sin plass. Hvor representativt utvalget er, kan nemlig diskuteres: stipendiater med gjennomsnittsalder på 38,7 år, gjennomsnittlig antall år med forskningsaktivitet på 7,2 og gjennomsnittlig antall publikasjoner på 10,6.

Kjønnsperspektiv

Et annet poeng angående utvalget i studien er kjønnsfordelingen. Av 20 stipendiater er bare 2 kvinner, og av 11 veiledere er bare 1 kvinne. Forfatterne presiserer at de har valgt å ikke ha noe kjønnsperspektiv på framstillingen i boka. Jeg savner imidlertid dette. I alle fall hadde en diskusjon om hvilke vanskeligheter våre kjønnsrollemønstre kan skape for veiledningsfunksjonen, fortjent en plass. At for eksempel

mannlige stipendiater lettere føler seg personlig såret over faglig kritikk fra en kvinnelig veileder, er reelt nok.

Ideelle fordringer

Den siste og største del av boka gir råd om hvordan god veiledning bør arte seg. Forfatterne har bevisst lagt vekt på idealene, og det preger i høy grad rådene. En del av det som anbefales, lar seg neppe gjennomføre – spesielt ikke med de stramme tidsrammene for stipenddeling som gjelder. Hvem kan vel tillate seg en «sonderingsfase i begynnelsen av prosjektet» for å «danne seg et selvstendig bilde av aktuelle veiledere» (s. 33)? Tilsatt en porsjon realisme er imidlertid punktene som tas opp og rådene som gis, høyst relevante og nyttige. Et godt råd er for eksempel å sette av tid en gang i semesteret til å evaluere veiledningen. Da kan frustrasjoner som det ellers ikke er så lett å komme fram med i en tidspresst veiledningssituasjon eller som stipendiaten ikke føler det er legitimt å ta opp, luftes ut.

Lærebok for hvem?

Forfatterne mener å dekke et behov både for veiledere og for stipendiater. Det er ikke gjort noen oppdeling av stoffet i forhold til disse to brukergruppene. Det sies imidlertid klart mest om hvordan *veiledere* bør forholde seg. Ut fra dette blir det innforstått hva stipendiatene bør gjøre. Fra et stipendiatsynspunkt kunne det gjerne vært lagt mer vekt på stipendiatenes spesielle behov, men boka vil allikevel være en god hjelp til å klarlegge hvordan et veiledningsforhold bør fungere. En får hjelp til å formulere og legitimere berettigede «krav» og forventninger til veileder og forskningsmiljø.

Forskningsveiledning er en letteste liten bok (64 sider) og kan opplagt ha sin misjon i forskningsverdenen.

Even Lærum og Per Fugelli:
Forskningsveiledning.
Universitetsforlaget, 1990.

Romantikkens kvinner

Ved Anne Birgitte Rønning

«En grå, simpel hverdag ligger framför mig som en bit lera, ett stycke jord – men bör jag ej skapa en skön bild av denna lera om jag är konstnar...»

Slik skriver Thekla Knös i sin dagbok. Thekla Knös (1815-1880), en kvinnelig forfatter som ellers stort sett har gått i glemmeboken, men som foruten dagbok skrev dikt, eventyr for barn og et versdrama, og som hadde litterær salong i Uppsala på 1840-tallet. I boken *Romantikens kvinnor* gir Elisabeth Mansén i en artikkel med den talende tittelen «Konsten att förgylla vardagen. Et romantiskt tema hos Thekla Knös» et interessant bilde av den kvinnelige kreativitetens vilkår under den svenske romantikken.

Romantikens komplementære kjønnsrolleideologi, inspirert av bl.a. Rousseau, tilla kvinnen følelser og mannen intellektet. Utover i det 19. århundre ble dette den tvangstrøye som borgerskapets kvinner gjorde opprør mot, men tidlig i århundret finner vi eksempler på at kvinner nettopp fant sine muligheter innenfor det romantiske idealet, der naturen og kvinneligheten representerte noe verdifullt, livgivende. En annen artikkel i boken, Ingrid Holmquists studie av Malla Silfverstolpe (1782-1861), viser hvordan den intellektuelt og kulturelt vakte kvinnen i den romantiske salongkulturen kunne dyrke sine kvinnelige verdier som emosjonell åpenhet, inderlighet og intimitet. Salongen representerte en utvidelse av familien, den var en «privat offentlighet» der vennskap og kjærlighet var en livsform befridd fra

ekteskapets hverdagskrav og stengsler. Som samtalende vertinne og skrivende kvinne søkte både Malla Silfverstolpe (som skrev brev og memoarer) og Thekla Knös å overskride grensene mellom liv og kunst og mellom natur og kultur.

Romantikens kunst- og menneskesyn inviterte dessuten kunstneren til å ta i bruk hele sin erfaringsverden. I brev, selvbiografier og senere i romanen skrev kvinner ut sine kvinnelivserfaringer – følelser, drømmer og praktiske gjøremål. Selv i lyrikken måtte det være rom for hjemmet og husholdingen mente bl.a. Thekla Knös og skrev dikt om hverdagslige sysler. Mansén gir eksempler på dikt-titler: «En blick in i köket», «Bakningsvisa», «Syltningsvisa».

Det romantiske kvinnelivets ambivalenser

Både Holmquist og Mansén påpeker imidlertid også ambivalensene i den romantiske kulturen. Kvinnene levde ut en idealitet samtidig som det faktiske kvinnelivet var ensformig og hemmende.

Splittelsene som ligger i denne kvinneligheten kommer også frem i Eva Borgströms artikkel om Euphrosynes (Julia Christina Nyberg, 1785-1854) eventyr «Den sköna Cunigunda». For å kunne ta vare på sin ungdom og skjønnhet selv i ekteskapet får Cunigunda en trylledrikk som gjør henne ufruktbar. Straffen for dette uteblir ikke; når ektemannen får vite

det, skyver han henne fra seg. Først når hun har innsett sin brøde, møtt sine ufødte barn og mistet forstanden, blir hun tilgitt. Hun vender da tilbake til mannen med marmorbarnet hun har stjålet fra en Maria-statue i armene, og dør. Tilsynelatende en belærende moralsk fortelling, men Borgström viser hvordan Euphrosynes tekst avviker fra andre versjoner av eventyret, ved at kvinnebilder fra ulike mytologier spilles ut mot hverandre og underminerer teksten om den botferdige Maria moren.

Bearbeidinger av kvinnebildene

Også to andre artikler behandler kvinners litterære tekster, der nettopp kvinneligheten og de romantiske kvinnebildene bearbeides. Romanforfatteren Fredrika Bremer, Sveriges Camilla Collett, har blitt kritisert for sin dårlige gestaltning av kjærligheten, og Birgitta Ahlmo-Nilsson diskuterer i en interessant, men dessverre ganske rotete, artikkel Bremers egen oppfatning av lidenskapens problem. Lettere tilgjengelig er Yvonne Lefflers studie av en av Emilie Flygare-Carléns romaner. Hun viser at Flygare-Carlén skriver seg inn i en skrekkromantisk tradisjon – en genre med klare karakteristika, som den unge uskyldige heltinnens opplevelse på et skrekkinngytende, ensomt beliggende slott. Men samtidig påviser Leffler at Flygare-Carlén skriver seg *ut* av genren, over mot en mer realistisk (?) romankode, bl.a. ved at kvinneligheten problematiseres og heltinnebildet splittes og oppløses. Romanens vakre Gabriella får ikke sin hjertes utkårede, men ender sitt liv som sinnsforvirret fattiglem.

Romantikens kvinnor byr på interessant lesestoff om spennende kvinneskjebner, faktiske og litterære. Bokens siste artikkel dreier seg om Sophie Sager (1825-1902)

for hvem møtet mellom idealitet og virkelighet tok konkret form i et voldtektsforsøk. Som ung, uerfaren og veloppdragen kom hun fra landet til Stockholm uten å forstå samfunnet og det prostitusjonsmiljøet hun kom inn i. Like naiv og uforferdet anklaget hun husverten for voldtekt, vant saken og ble berømt og beryktet!

En mangslungen og sprikende antologi

Antologiens artikler er svært forskjellige. Den kvinnelige kreativiteten, kvinnes selvforståelse og kvinnebilder i romantikkens tekster undersøkes med ulike innfallsvinkler – biografi, genrehistorie, mentalitetshistorie og dekonstruerende tekstlesning. Og foruten artiklene om kvinnelige forfattere som jeg allerede har vist til, rommer den også to artikler om kjente mannlige romantikeres diktning (Carin Lindholm: «Stagnelius dikt Julia, veken i vår lampa» og Eva Adolfsson: «Oändliga kvinna! Om förändringens gestalter hos Almqvist»). Dette er moderne nylesninger av tekster fra den svenske romantikkens kanon, men i stedet for å belyse og stå i dialog med de øvrige artiklenes problematisering av kvinneligheten, synes jeg de aksentuerer bokens svakhet: den mangler et overordnet perspektiv!

Emne- og teorimangfold er positivt når noe så lite ensartet som en litterær «epoke» skal studeres (selv om det kan gjøre en anmelders presentasjonsarbeid vanskelig!), og motsetninger og sprik er produktivt (leseren tvinges til å stille spørsmål og søke egne svar). Men i denne antologien savner man de grunnleggende overveielser som mangfoldet og motsetningene kunne spilles ut mot.

«Studier i det tidiga 1800-talets litteratur» er bokens undertittel – så det er tidsavgrensingen, tøyet frem til 1848

«Hvar finns en vän som kan leda mina studier, hjälpa mig att utveckla mig till en sann människa, gifva mig tillfälle till handling, en liten verkningskrets, ge mig enkla allvarliga råd, räcka en stödjande hand? Jag saknar och frågar!» (Ur Thekla Knös' dagbok.)

Bildet av «inomhusträdgården» är hämtad ur antologin Småstycken i bunden och obunden form (Stockholm 1875), där Thekla Knös medverkade.

(tidspunktet for Sagers rettsak), som her definerer romantikken. Selv om dette er en vanlig og tilfredsstillende avgrensning av svensk romantikk, burde den i hvert fall blitt diskutert, ikke bare tatt for gitt når prosjektet er å gi et kritisk perspektiv på tradisjonell romantikkforståelse.

Litterære og idéhistoriske definisjoner dukker sporadisk opp i enkelte artikler, men de utvikles og diskuteres i svært liten grad. Dette gjør at de enkelte artiklene er interessante i seg selv, men når jeg leser antologien i sammenheng, lurer jeg umiddelbart på hva det er som har motivert sammenstillingen av studiene. Hva binder nettopp disse artiklene sammen? Enkelte av dem, som Lindholms og Adolfsons, kunne vel like gjerne vært publisert i andre sammenhenger?

Jeg betviler altså at antologien som helhet gir oss et nytt perspektiv på epoken som sådan, til tross for det som hevdes i innledningen: «I den omvärderingen av den romantiska litteraturen som är på gång har det varit angeläget för oss som kvinnliga forskare att anlägga ett kvinnoperspektiv på en epok som även i vår senaste svenska litteraturhistoria, *Den svenska litteraturen* (red. Lars Lönroth och Sven Delblanc 1988) framställs som en exklusivt mannligen angelägenhet.»

Etter mitt syn er det de to artiklene om Malla Silfverstolpe og Thekla Knös som best belyser temaet kvinnen og romantikken, og som dermed bidrar til en ny forståelse av epoken. Og jeg skulle gjerne lest mer både om salongkulturen, den

kvinnelige selvforståelsen og vilkårene for kvinners kreativitet innenfor romantikken som verdensanskuelse og kulturform

Hvor ble det av lyrikken?

Min viktigste innvending er likevel knyttet til tekstlesningene og antologiens største unnlattelsessynd. I innledningen heter det: «De kvinnliga författarna valde alltså ofta bort lyriken, den mest prestigefyllda romantiska genren. Detta bortval kan tolkas som ett främlingsskap inför romantikens bild av skalden som ett starkt gudalikt skapande jag». Dette er viktig og interessant, men hvorfor føres ikke linjen videre? Euphrosyne var jo primært lyriker, men vi får ikke noe kjennskap til hennes lyriske strategi overfor denne fremmedheten. Studien om Thekla Knös kunne også med fordel gått nærmere inn på hennes dikt som litterære tekster – hvilket alternativt bilde til den gudeliggende skalden blir gitt? Hvordan er det lyriske formspråket?

Slik det nå er, nevnes lyrikken som problem bare i innledningen, og så lenge lyrikken er romantikkens litterære genre *par excellence* tror jeg dessverre antologien ikke rokker nevneverdig ved den litterære kanon – kvinneperspektivet til tross.

Birgitta Ahlmo-Nilsson (red):
Romantikens kvinnor. Studier i det tidiga 1800-talets litteratur.
Hammarström & Åberg, Sverige 1990.

Om hverdagsliv, kvinnearbeidsløshet og livsfaser

Ved Dorte Skulstad

I perioden 1982 til 1984 fulgte Charlotte Bloch 25 ufaglærte, danske arbeidsløse kvinner og intervjuet dem to ganger. Boka er en sammenfattende analyse av intervju-materialet som tidligere har vært presentert i en rekke artikler. Den er en kvalitativ analyse av hvordan arbeidsløsheten på forskjellige måter griper inn i kvinners hverdagsliv.

Kvinnene i undersøkelsen er alle mødre og fordeler seg på tre aldersgrupper:

- unge kvinner med småbarn,
- voksne kvinner med skolebarn og
- middelaldrende kvinner med voksne barn.

Undersøkelsen tar utgangspunkt i et hverdagslivsperspektiv, og dens hovedspørsmål og formål er tosidig:

- å oppnå innsikt i hvordan en gruppe arbeidsløse kvinner skapte sitt hverdagsliv, og
- forskjeller mellom kvinnene som følge av ulike livsfaser.

I tillegg drøftes arbeidsløshetens betydning for de ufaglærte kvinnes tilknytning til arbeidsmarkedet. Resultatene fra undersøkelsen sammenliknes videre med andre undersøkelser av kvinnearbeidsløshet. Det fokuseres også på dimensjoner som moderskap og kroppsopplevelser i kvinners situasjon som arbeidsløse.

For hver av de tre livsfasene presente-

rer forfatteren eksempler på tre ulike måter å håndtere arbeidsløsheten på:

- utviklet kvinnene seg som mennesker som følge av ledigheten?
- utviklet de tilpasningsnormer som virket begrensende på deres livsutfoldelse? eller
- førte deres situasjon til at de ble marginalisert fra det sosiale liv?

Når selvfølgeligheten blir borte

Arbeidsløshet medfører et brudd i hverdagslivet med vesentlige endringer, både med hensyn til tid, rom og sosiale rammer. Som arbeidsløs er hverdagslivet underlagt en rekke betingelser kvinnene ikke selv har innflytelse på. Hverdagslivet mister sin karakter av selvfølgelighet. Dette skaper både følelser av angst, uro, avmakt og usikkerhet, men kan også gi rom for refleksjon, lengsler og drømmer om noe annet.

Undersøkelsen viste imidlertid at disse tankene i de færreste tilfellene ble omsatt til handlinger som bidro til personlig utvikling. I de fleste tilfellene utviklet kvinnene tendenser til enten et livsbegrensende hverdagsliv preget av passivitet og «usynlighet» eller til marginalisering

gjennom normoverskridende handlinger. Arbeidsløsheten understreket deres behov for å være brukbare i en større sosial sammenheng enn det nære familieliv. Selv om kvinnene ikke alltid eksplisitt savnet verken sitt arbeid eller sine arbeidskolleger, så savnet de «at noen har brug for mig». Verken deres familieliv eller lokalsamfunnet kunne på sikt tilfredsstille dette savnet. Å bli utstøtt fra arbeidslivet innebar også en risiko for utstøting fra hverdagslivet.

Den lille historien i den store

Ved å ta utgangspunkt i hverdagslivet og herved individets synsvinkel, tydeliggjøres de mange aktiviteter gjennom hvilke kvinnene skaper sine liv. Hverdagsrytmen i deres liv gjennomgås systematisk med sikte på å kartlegge hvilke rutiner kvinnene skaper som arbeidsløse.

Hverdagslivsperspektivet tydeliggjør også den innflytelse de mer usynlige, samfunnsskapte hverdagslivsbetingelsene har på kvinnes muligheter til å skape et meningsfylt hverdagsliv. Den nære sammenhengen mellom storsamfunnet og hverdagslivet konkretiseres gjennom livet som arbeidsløs. Arbeidsløsheten er et godt eksempel på hvordan samfunnsmessige prosesser griper dypt inn i hverdagslivets betingelser.

I tillegg til den omfattende gjennomgangen og analysen av intervjumaterialet, inneholder boka en grundig presentasjon av det teoretiske grunnlaget for undersøkelsen. Både hverdagslivsbegrepet og hverdagslivsforskningen diskuteres, livsfaseperspektivet problematiseres, arbeidsbegrepet drøftes og ulike eksempler på arbeidsløshetsforskning trekkes inn. Dette gir både instruktive og nyttige oversikter over sentrale begreper og teorier. Jeg stiller forøvrig et lite spørsmål ved om den

teoretiske overbygningen blir unødig omfattende i forhold til bruken hun gjør av den i selve undersøkelsen? En innvending kan kanskje også være at presentasjonen av undersøkelsesmaterialet blir for omfattende og detaljert, og at temaene og spørsmålene hun reiser blir for mange? Det kan således til tider være noe vanskelig å holde oversikten over alle de ulike trådene i boka.

Men samtidig gir denne *brede* framstillingen et godt bilde av både kompleksiteten og de mange nyanser ved arbeidsløse kvinners situasjon. Den illustrerer hvordan ulike måter å håndtere arbeidsløsheten på utformes i et samspill mellom erfaringer, verdier og konkrete livsbetingelser og gis en livsfasespesifikk utforming.

Mytedanning og ideologi-produksjon

Boka kan også sees som et viktig bidrag til avliving av arbeidsløshetsmyter av typen:

- arbeidsløshet er gunstig for kvinner som i stedet for deltakelse i lønnsarbeid kan bruke sin ledige tid på hjem og familie, og
- arbeidsløshet er en attraktiv livsstil, ut fra paroler som «arbeid mindre, lev mer».

Arbeidsløsheten hadde helt andre konsekvenser for de ufaglærte kvinnene i denne undersøkelsen. Dette er en viktig konklusjon ettersom *ufaglærte* kvinner utgjør en stor gruppe blant de arbeidsløse.

Charlotte Bloch peker på en bestemt utvikling i den danske politiske offentlighets syn på arbeidsløsheten: på 70- og 80-tallet ble arbeidsløsheten framstilt som et samfunnsmoralsk problem som måtte løses. Etterhvert ble imidlertid forestillingen om full sysselsetting som et samfunnsproblem erstattet av begrepet «naturlig

arbeidsløshetsrate» samtidig med at de moralske betraktninger flyttes fra samfunnet over på de arbeidsløse: «underforstået antydes det at de arbeidsløse er skyldige og samfundet offer» (s. 28).

Arbeidsløshetsdebatten i Norge ser ut til å utvikle seg i identisk retning i skremmende tempo. Også hos oss ser vi at det gamle slagordet «arbeid for alle» er på rask vei ut som et ledd i landets EF-tilpasning.

At nogen har brug for mig er utvilsomt en bok vi «har brug for». Ledighetstallene når stadig nye rekorder, og en stor del av de arbeidsløse er kvinner. Vi vet etterhvert en god del om årsakene til de stigende ledighetstallene, om helsemessige følger av

å være trygdet, om virkninger av ulike sysselsettingstiltak o.l. Men hva vet vi om de arbeidsløse kvinnenenes hverdagsliv? Som det påpekes i NAVFs konferanserapport *Forskning om arbeidsløshet* (Notat 4/85, s. 7): «Forskning på arbeidsløshetens kulturelle og sosiale aspekter har vært lite prioritert.» Charlotte Blochs undersøkelse er et viktig og spennende bidrag til denne forskningen.

Charlotte Bloch:

At nogen har brug for mig.

Om kvindearbeidsløshed, hverdagsliv og livsfaser.

Samfundslitteratur 1991.

Når gud blir kvinne... da kan vår kulturs verdier endres

Ved Astri Hauge

Boka *Når gud blir kvinne* av teologen Jone Salomonsen (heretter: JS) kan leses som en eksotisk reiseberetning fra ferder inn i ukjente kulturer, blant hekser, villmenn og sjamaner i USA, en reise krydret med fremmedartede ritualer som heksenes «spiraldans», feiring av ei ung jentes første menstruasjon, menns villmarksritualer, «visjonsreiser» etter indiansk forbilde m.m. La det likevel være sagt at denne boka er noe mer enn en eksotisk reportasje fra nye religiøse bevegelser i USA. Den setter tingene inn i en større sammenheng og gir relativt fyldig informasjon om den tenkning og de verdier som ligger bak de nye religiøse ritualer og myter som skapes av kvinner og menn som har forlatt både kristendom, jødedom og Østens gurer.

På leting etter ekte religion

De feministiske heksene (Feminist Witchcraft), «villmennene» (Men's Mytho-Poetic Movement) og nysjamanismen er etter forfatterens mening de mest nyskapende og interessante av de utallige etter-kristne

religiøse bevegelsene i USA. Hun holder på med en doktoravhandling om heksebevegelsens teologi, og det er naturlig nok denne bevegelsen som får størst oppmerksomhet i boka.

Mens teologer vanligvis nøyer seg med å studere og analysere tekster, har JS sett det nødvendig å bruke sosialantropologisk metode, dvs. feltarbeid som innebærer observasjon, intervjuer og deltakelse i heksenes liv og ritualer, for å kunne forstå heksebevegelsen.

JS legger stor vekt på innlevelse som metodisk forutsetning for forståelse, men mener at hun også har beholdt en kritisk holdning i sitt studium av heksebevegelsen og andre alternative religiøse bevegelser. Kravet til innlevelse har ført til at hun har begrenset sine studier til religiøse grupper som hun føler sympati for. Hun har deltatt i ei heksegruppe i San Francisco over et par års tid, etter at medlemmene følte seg rimelig trygge på at hun var «et religiøst menneske av samme slag som dem selv», en teolog og feminist som ikke hadde avsluttet sin religiøse reise. I tillegg har hun vært i kontakt med to andre bevegelser. Boka tar ikke sikte på

noen teologisk analyse og vurdering av disse alternative religiøse bevegelsene, men heller å «søke forståelse og analysere betydninger ut fra deres egne premisser»: (Metode, s. 24 ff).

Hvem er heksene?

Forfatteren skiller mellom på den ene siden hekse- og satankult innen rammen av nyhedensk religion og på den andre siden den feministiske heksebevegelsen. Heksekulten vokste fram i England og USA fra ca. 1950–60 som del av en bevisst rekonstruksjon av førkristen europeisk religion (neopaganisme). Den moderne, feministiske heksebevegelsen oppsto i møte mellom denne «gamle» heksekulten og den sterkt voksende Women's Spirituality Movement med sin gudinnydyrkelse – en religiøs bevegelse innenfor kvinnebevegelsen i USA. (s. 19 ff, 46 ff)

Den feministiske heksebevegelsen er stor og lite organisert og omfatter anslagsvis 50–100.000 aktive. Denne boka beskriver imidlertid bare en avgrenset gruppe, nemlig Reclaiming i San Francisco med heksen Starhawk (Miriam Simos) som ideologisk lederskikkelse. Den har ca. 150 aktive deltakere, flest kvinner og noen menn. Hvorvidt denne gruppas ideologi/teologi, ritualer og politiske praksis er representativ for hele heksebevegelsen, sier boka dessverre ingenting om. Gruppen selv og ideologen Starhawk er imidlertid interessante nok.

Økofeministisk religionskritikk

Filosofien og teologien bak bevegelsen har Starhawk, som selv er psykolog, presentert i flere bøker. JS gir et kort resymé av hennes tenkning, som åpenbart

springer ut av en dypt etisk forankret bekymring for vår klodes framtid; stikkord: naturødeleggelser, krig, militarisme, vold, sosial urett. De falske verdiene i den vestlige kultur som har gjort en slik gal utvikling mulig, har etter Starhawks oppfatning sitt ankerfeste i den jødisk-kristne tradisjons gudsoppfatning og menneskesyn: Gud er transcendent, utenfor og opphøyd over naturen, det immanente. Gud har gitt mennesket rett til å herske over resten av skaperverket. Gud er hellig, Guds skaperverk er ikke hellig. Naturen tilkjennes bruksverdi, men har ingen egenverdi. Når Gud på denne måten «fjernes» fra naturen, og mennesket opphøyes over resten av naturen, da ligger veien åpen for hensynsløs utnytting av den. Kulturens grunnskade og vår samtids brennede politiske problemer blir dermed årsaksrelatert til det sentrale gudssymbol i vår kulturkrets, Gud Fader, Skaperen, som er en patriarkalsk gud.

Hvorfor ny religion?

Religionen og de sentrale religiøse symboler har påvirkning på folks forestillinger og verdier selv om de tar avstand fra religionen på det bevisste plan. Skal man forandre samfunnet, er det ikke nok med politiske programmer og strategier, man må forandre religionen for å forandre folks tenkemåte og verdier, mener Starhawk. Dualismen Gud–natur og dominansforholdet menneske–natur må forkastes. For å endre en patriarkalsk erobnings- og undertrykkingskultur til en egalitær kultur i økologisk balanse, er det nødvendig blant annet å erstatte Gud Fader med Gudinnen. Og dette er selvsagt mer enn et kjønns- og navneskifte. Det er en helt annen gudsoppfatning, som gjerne kalles *panteisme*: Gudinnen

er ikke *over og atskilt fra*, men *i naturen* – i elementene jord, ild, luft og vann, i dyr, planter og mennesker, i hele universet. Den immanente Gudinnen gir verdi til kvinnekroppen, naturen, seksualiteten, livet i sitt mangfold fra fødsel til død og forråtnelse. Gudinnen dyrkes på utallige måter ved å feire og dyrke solas og månens syklus, naturen, elementene, kroppen. Gudinnen har mange navn, mange ulike aspekter: sannheten om Gudinnen er mangfoldig slik livet og menneskers erfaring er det.

Selvforandring gjennom ekstase, kulturforandring gjennom magi

Reclaiming uttrykker denne religiøse troen gjennom ritualer der ekstase og magi har en viktig plass. Ritualene nyskapes stadig ut fra visse faste strukturelementer: Skape en sirkel, rense seg, reise energi, påkalle naturelementene luft, ild, vann og jord, påkalle gudinnen med de tusen navn, samt gud, «den grønne, den ville, det dyriske, den vise, barnet som fødes». Gjennom tromming, dans og sang påvirkes følelser og kropp inntil kontrollen løsnes og deltakerne gir seg hen til følelsesrusen, impulsene, følelsen av enhet og helhet, og befinner seg i en annen bevissthetstilstand. Ekstase og magi henger nært sammen. Magi defineres som «kunsten å forandre bevissthet ved viljens hjelp» (68). Den rekker imidlertid ut over individet selv; den er «en språklig og symbolsk handling foretatt i en ekstraordinær bevissthetstilstand som menes å ha direkte effekt på virkeligheten. Magi knytter sammen det symbolske og det reelle...» (110)

Re-claiming: å gjenvinne det foraktede

Når moderne kvinner i fullt alvor kaller seg hekser, skjer det i en slags søstersolidaritet på tvers av århundrene med de utallige kvinner som har blitt forfulgt og drept som hekser. Det kristendommen og den vestlige kultur har forkastet, forfulgt og foraktet, det representerer verdier som må hentes tilbake. Gudinne- og heksebevegelsen i USA henter mye inspirasjon fra naturreligioner, ikke minst indiansk religion. Starhawks heksefellesskap atskiller seg fra andre retninger ved bevisst å søke etter røtter og inspirasjon i førkristen europeisk religion framfor i indiansk religion som er geografisk nærmest. Gudinne-myter fra ulike religiøse tradisjoner er viktige inspirasjonskilder for alle. Feminister har presentert ulike teorier om gudinnere-ligionenes opprinnelse og sosiale betydning i forhistorisk tid. JS redegjør for noen av disse teoriene og diskusjonen omkring dem og drøfter ulike måter å løse/tolke religiøse myter på. Var gudinnene uttrykk for kvinners makt og verdighet i urgammel tid, eller var de nærmest «gisler» i et pantheon av guder og gudinner som fungerte til å legitimere patriarkalske herskestrukturer? Har gudinnene hatt ulik status og funksjon i ulike religiøse meningsunivers opp gjennom tidene? Dette er spørsmål som har vært gjenstand for sterk diskusjon blant feminister i USA, og diskusjonen lar seg neppe avblåse med det første. Men problemene med historisk rekonstruksjon har fått noen av gudinne-ideologene til å hevde at det er uinteressant hvordan de urgamle gudinnene og kultene deres egentlig var: hovedsaken er at Gudinnen er et kraftfullt symbol for kvinner idag.

Dogmefri religion?

Starhawks heksereligion hevdes å være udogmatisk og pluralistisk. Gudinnen er

én, men kan ikke fanges inn i dogmatiske definisjoner og bekjennelsesformler. Det finnes mange hellige tekster og skapes stadig nye, men det finnes ingen autoritativ tekst som proklamerer Sannheten. –Hvis en med «dogme» forstår et autoritativt og entydig utsagn om et aspekt ved det guddommelige, så er påstanden riktig. Likevel har jeg et sterkt inntrykk – fra denne boka og fra Starhawks bøker – av at det eksisterer «dogmer» i betydningen autoritative, ufravikelige oppfatninger hos Starhawk og hennes tilhengere: Troen på naturens hellighet, panteisme (Gud iboende i alt liv), negasjonene av en transcendent Gud og av menneskets særstilling i naturen – alt dette synes å være «dogmer» som er fundamentale for bevegelsens ideologi og religiøse praksis.

Radikale alternativer – til hva?

Starhawk, i likhet med mange andre religionskritikere, gjør den jødisk-kristne tradisjon med sin gudsoppfatning til hovedsyndebukk for Vestens erobnings- og undertrykkingskultur, som hele kloden lider under. (Kritikk av religion og teologi på basis av deres konkrete resultater er forøvrig legitimert av Jesus selv: «Treet kjennes på frukten...»; Matteus 12,33 ff). Det er et bedrøvelig faktum at teologi og kirkehistorie har interessert seg svært lite for sosiale, kulturelle og psykologiske konsekvenser av kristne ideer og av kirke-makt, særlig når det gjelder kvinners liv. Troen på Gud Fader er selv hos ellers sofistikerte teologer ofte koblet med en bevisstløs antakelse av at Gud er maskulin av vesen, eller verre: med en klart patriarkalsk bevissthet. Det er mye viktig teologi- og kirkekritisk arbeid å gjøre for feministen innenfor og utenfor kristenheten.

Når dette er sagt, vil jeg, i likhet med

JS, legge til at kritikken ofte forholder seg til en svært forenklet modell av det de kritiserer. Kristendommen er saktens én religion, men delt i en rekke kirkesamfunn med ulike historisk betingede utforminger, vektlegginger og rituelle tradisjoner. Holdningen til naturen har variert betydelig i løpet av kristendommens og den vestlige kulturs historie. Bibelen, kristendommens grunnlagsdokument, har et potensiale for reform og nyorientering, som til tider slår ut i revudering av teologi og praksis.

Kristendommens relative ritualfattigdom er sikkert ingen tilfældighet. Men det er etter min oppfatning ingen nødvendig konsekvens av kristen gudstro, naturoppfatning og menneskesyn at vi mangler ritualer for å feire livets gave og mangfold på en måte som oppleves med flere sanser enn hørsel og syn, og som kan gi glede, styrke, mening og fellesskap.

Gjennom kritikerens briller...

En skulle tro at «post-kristen religion» var en ideologisk nøytral sekkebetegnelse på alle bevegelser som har vendt ryggen til den kristne tradisjon og bevisst utformer nye religiøse alternativer. Men i Reclaimings og JSs terminologi blir «post-kristen» et honnørord for samfunnsengasjert og ikke-kommersiell religion, som de selv representerer, til forskjell fra f.eks. New Age. – Forfatteren definerer den okkulte tradisjon som egentlig patriarkalsk i sitt vesen. De feministiske heksene er anti-patriarkalske, ergo er de utenfor den okkulte tradisjon som andre hekser, satanister og diverse okkulte grupper har hentet inspirasjon fra. Dette er også en verdiladet og fenomenologisk sett tvilsom klassifisering av grupper man liker og ikke liker, som alle til en viss grad henter inspirasjon fra bl.a. middelalderens heksetradisjoner (evt.

nye myter om dem). (Kap. 1, samt s. 46ff)

Jeg reagerer også når forfatteren bruker begrepet «den jødisk-kristne religion», og i tråd med dette sier om Reclaiming-menneskene: «Deres felles religiøse oppdragelse er først og fremst katolsk og jødisk» (s. 32). Selv ikke i California tror jeg jøder og katolikker får en *felles* religiøs oppdragelse.

Reiseberetning eller misjonsbok?

Forfatteren har gitt seg ut på en krevende og intens religiøs reise i et delvis ukjent landskap, til grupper hun følte tilstrekkelig sympati for til å våge reisen. Forfatteren har valgt å presentere gruppene på deres premisser, sympatisk og solidarisk. I tillegg har hun gitt verdifullt bakgrunnsstoff, noe analyse og noen kritiske spørsmål. Framstillingsformen gjør det iblant vanskelig å vite når hun er talerør for andre og når hun taler selv: Er det først og fremst god reportasje, eller er det ei misjonsbok for heksebevegelsen vi har for oss?

Jone Salomonsens reiseberetning er personlig, ærlig, interessant og informativ. Men som teolog undres jeg på om en slik reise til og sammen med grupper som står i klar opposisjon til kristen teologi, kan foretas uten at det i utgangspunktet innebærer en «teologisk selvoppgivelse», et (foreløpig) farvel med eget ståsted og med usikkerhet om hvor en vil lande. *Spørsmålet* er mitt; hvorvidt dette er et

problem, er det opp til forfatteren å vurdere. Hva hun mener om det, får vi ikke vite, ettersom boka ikke har til hensikt å foreta en teologisk drøfting eller trekke konklusjoner med hensyn til den nye heksereligionen.

Utfordring til dialog

Når gud blir kvinne inneholder en mengde viktige utfordringer og spørsmål for videre arbeid blant kvinner som er engasjert eller bare interessert i religionens plass og betydning i kvinners liv og i kampen for et bedre samfunn. For å nevne noen: Hvilken psykologisk og sosiokulturell betydning har religiøse symboler, for troskollektivet og for de sekulariserte menneskene utenfor? Hva med behovet for ritualer, individuelt/psykologisk og sosialt/politisk; er det større enn vi snusfornuftige og ritualfattige nordmenn/-kvinner har tenkt? Må ritualer alltid forankres i en religion, et livssyn, eller kan det være mulig og fruktbart å utforme ritualer som er forankret i felles etiske verdier og relativt nøytrale i forhold til ulike religiøse tradisjoner?

Jeg håper at Jone Salomonsens bok kan stimulere til dialog blant feminister på tvers av livssynsgrenser og faggrenser; her er mye viktig stoff!

Jone Salomonsen:

Når gud blir kvinne.

Blant hekser, villmenn og sjamaner i USA
Pax forlag, Oslo 1991.

Bondekvinne – liv og lov

Ved Evy Haneborg

Bokas forfatter, Tove Magnæs Bolstad, er bondekvinne, men det var det siste hun ville bli! sier hun selv i bokas innledning. Hun er vokst opp på gård, og giftet seg seinere til en annen gård som hun er med på å drive. Hun har hatt hovedansvar for arbeidet med barn og hus, og velger å kalle seg husmorbonde. Nå, midtveis i livet, har hun fått tid til studier og eget deltidsyrke.

Som jusstudent har hun oppdaget at familierett og trygderett bygger på ulike grunnlag, og at det er kvinnene som taper. Derfor har hun som forskerstudent i faget kvinneverett ved Det juridiske fakultet, Universitetet i Oslo, tatt for seg hele bondekvinns livssituasjon og sammenholdt den med flere rettsområder.

Forfatteren ønsker å få leseren i tale, og boka har en muntlig form som hele tiden henvender seg direkte til leseren. Formålet med boka sier Bolstad, er få jusen inn i leserens (bondekvinns) hverdag for å gjøre henne mer bevisst de regler og avtaler som gjelder.

Tradisjonelt er det menn som har vært mest opptatt av lover og regler. Bestemmelsene om jord, eiendom, gjerde, kjøp, kontrakt osv. har vært deres ansvars- og forsvarsområder. De har opptrådt på familiens vegne utad, og vært lovtolkere innad i familien.

I 1974 fikk vi nye regler i odelsloven. Disse endringene engasjerer mange

bondekvinner. Men flere lover burde engasjere. Lover angår også kvinner! Større kunnskap gir bedre styring i dagliglivet. Målet er å gjøre lovregler og bondekvinne-liv mer synlig, slik at det blir lettere å gå inn og foreslå endringer der lov og liv ikke passer sammen. Bolstad prøver å sette rettsreglene inn i en sammenheng, og å vise at retten forandrer seg. Boka inneholder noen tilbakeblikk, og den prøver å trekke noen linjer framover.

Hvorfor er det interessant å se på kvinners situasjon nå, med likestillingslov og diskusjoner om kjønnskvalifisering i landbruksorganisasjonene? Det er jo opp til en sjøl å velge utdanning, ha eget yrke og bekle verv i organisasjoner og politiske fora – sies det. Det fins få begrensninger for kvinner i lovverket.

Formelt er det slik. Noen bondekvinner føler seg også helt likestilt med menn og mener at eventuell ulikestilling er av praktisk art, f.eks. at de ikke kan få kjøpt vernesko i størrelse 36 eller små nok størrelser i vernebukser til bruk i skogsdrifta. Men mange hindringer må forse-res før de fleste kvinner har lik rett som menn til å dele samfunnets goder. *Plikte-*ne har vi!

Tove Stang Dahl sier det slik:

«Så lenge vi lever i et samfunn hvor kvinner og menn har ulike livsløp og levekår, med ulike behov og muligheter, vil rettsreglene nødvendigvis slå for-

skjellig ut overfor kvinner og menn, og stundom forsterke ulikhet og urettferdighet, uansett lovgivers intensjon. Det er dette kompliserte samspill mellom loven og livet som kvinneverettsforskere søker å kartlegge og forstå, med særlig sikte på å bidra i arbeidet for reell likestilling og frigjøring.»

Boka bygger på lovtekster, rettspraksis og juridisk teori. Noe historie og samfunnsvitenskapelig forskning om kvinner i landbruket er trukket inn. Ofte bygger forfatteren på materiale hun selv har samlet, egne observasjoner og erfaringer, intervjuer og samtaler. Gjennom hele boka mykes teksten og innholdet opp med dikt av Sidsel Mørck. For meg ble diktene en understrekning av Bolstads engasjement, og hennes tanker og meninger rundt det viktige stoffet som boka tar opp.

Jusen og det utvalgte rettsstoffet i boka, som naturlig nok handler mye om samliv, har vært behandlet tidligere i mange sammenhenger. Så vidt jeg vet er det imidlertid første gang at bondekvinners rettsstilling har vært tatt opp i bred sammenheng. Derfor ser jeg boka som nyttig for en stor gruppe kvinner.

Det er blitt en lettlest bok som ikke burde skremme noen fra å sette seg

grundig inn i *Bondekvinne – liv og lov* – lovtekstene til tross. Boka har en varm og menneskelig tone, og forfatteren har stor forståelse for den vanskelige likestillingen. I hennes ånd vil jeg slutte med et dikt fra boka:

Sidsel Mørck: *Det nytter*

*Det nytter ikke å være skuffet
selv om det er grunn til skuffelse.*

*Det nytter ikke å være bitter
selv om det er grunn til bitterhet.*

Men det nytter

*– som en første handling –
å reise seg møysommelig opp
for å se at verden også er vår
kvinnernes.*

*Det er ikke vår skyld
at vi var blinde så lenge.*

*Men det er vår skyld
at vi fortsatt nekter å se
– nå når hendene langsomt blir fri
til å fjerne bindet fra øynene.*

Liv M. Bolstad:

Bondekvinne – liv og lov.
Landbruksforlaget A/S 1991.

Barrierer og karriere – om kvinner i forskning

Ved Elisabeth Gulbrandsen

Om du er kvinne og vil gjøre akademisk karriere bør du skaffe deg en mannlig partner og helst gifte deg med ham. Du bør søke deg til en institusjon med en kvinneandel på 15–20%, og her bør du finne deg en mentor lengre oppe i hierarkiet. Du bør også delta aktivt i nettverksbygging, men sørg for at nettverket ikke bare består av kvinner.

Dette er blant de råd som kan leses ut av *Storming the Tower: Women in the Academic World*. Artikkelsamlingen, som er redigert av Suzanne Stiver Lie og Virginia E. O'Leary, presenterer detaljerte bilder av kvinners stilling og status i den akademiske verden i 9 forskjellige land: India, Israel, Jordan, Norge, det tidligere Vest-Tyskland, Nederland, Storbritannia, USA og Tyrkia. Den formulerte hensikten med boka er å gi kvinner som vil gjøre karriere, modeller og ideer om hvordan problemene som møter kvinner i forskningsverdenen kan takles. En påstand som settes fram, er at slike problemer er felles – uansett kulturkontekst.

Fra formelle til uformelle barrierer

Tallene – slik de settes i tale i denne artikkelsamlingen – er da også klare. Sett i for-

hold til menn med tilsvarende kompetanse, er det mindre sannsynlig at kvinner ansettes og enda mindre sannsynlig at de forfremmes. Formell adgang til akademiet betyr ikke like muligheter til akademisk karriere. Dette gir bakgrunn for bokas prosjekt om både å identifisere og undersøke de *uformelle* barrierene, og å eksplisere og utvikle strategier for å overskride dem. Hensikten – iallfall slik den fremtrer i tre av bokas fire deler – er å hjelpe kvinner fram til sin rettmessige representasjon i det moderne vitenskaps- og forskningskomplekset.

Det er ingen liten oppgave de 16 forfatterne har tatt fatt på. Det finnes knapt noe samtidig maktkompleks vi har mindre kunnskap om. Ingen av de to store maktutredningsprosjektene som nylig er gjennomført i Norge og Sverige, har tatt for seg det moderne forskningskomplekset. Det er utvilsomt behov for studier av dette maktkompleksets mer uformelle dimensjoner.

I *Storming the Towers* første del defineres problemer som møter kvinner i akademiet og som resulterer i relativt sett lavere representasjon dess høyere opp i hierarkiet vi fester blikket. Adrienne Aziz, visegeneralsekretær i Foreningen for universitetslærere i Storbritannia, viser også hvordan denne tendensen er

forsterket i de senere år med økende bruk av korttidsengasjementer ved britiske universitets- og forskningsinstitusjoner. Det er først og fremst kvinner som taper avansementsmuligheter gjennom slike engasjementer.

Også i Nederland og Vest-Tyskland tolkes data i retning av kvinne-diskriminering i akademiet. Likevel hevder vest-tyske universitetslærere at de ikke *opplever* diskriminering. Anne Hawkins og Dagmar Schultz henter begrepet om «cultural reproduction» fra innvandrerforskning og gir en interessant diskusjon av denne fornektelsen.

Andre avdeling er viet «avsløring av myter og avdekking av sannheter» om kvinnelige forskeres produktivitetsmønstre. Det er kvinners særlige familieforpliktelse som identifiseres og undersøkes som mulig barriere. Det legges imidlertid fram data som viser at ugifte og barnløse kvinner er mindre produktive. Det er et savn ved diskusjonen om produktivitetsbarrierer at det ikke skilles på *hva* som produseres. Jeg antar det krever mindre tid og krefter å produsere konvensjonell forskning i monoparadigmatiske disipliner (en såkalt «normalvitenskapelig» situasjon), enn det krever å gjennomføre f.eks. grunnlagsproblematiserende vitenskapskritiske prosjekter i flerparadigmatiske kontekster. Og det er vel akkurat det sistnevnte prosjektet stadig flere kvinner i akademiet har tatt fatt på det siste tiåret.

Tredje avdeling, som i innholdsfortegnelsen er merket «A Closer Look», ser nærmere på situasjonen til kvinner som bærer det som benevnes «doble byrder». Pamela Trotman Reid ekspliserer de spesifikke strukturelle og personlige barrierer som møter svarte kvinner i akademiet. Celia Kitzinger leverer en personlig beretning om situasjonen til lesbiske forskere.

Eksterne og interne styringsfelt

I siste og fjerde del av artikkelsamlingen utvides målsettingen fra å ville hjelpe kvinner til sin rettmessige representasjon i forskningssystemene, til å ville *forandre* forskningens innhold. Det snakkes her om «feminist transformations of scholarship» (side 211) og om «a new feminist knowledge-base» (side 224).

Rett nok er det også her tendenser til å prise konvensjonell forskning og konvensjonelle metodologier, men ofte avvikes eller undergraves de på neste side, som f.eks. i Berit Ås sin inspirerte beretning om Kvinneuniversitetets første år (side 239 og 240). Det er i denne siste og dessverre absolutt korteste delen jeg finner *Storming the Towers* beste artikler; fulle av pendlinger og spennende motsigelser, sprekker og løse tråder som ville kunne generere nye spørsmål og kanskje også grunnlagsproblematiserende prosjekter – dersom de ekspliseres.

Etter lesningen av disse siste 30 sidene, oppleves bokas tre første deler som *stillestående*. Her fremstilles kvinner som en ressurs – t.o.m. en nasjonal ressurs (side 25). De konvensjonelle forsknings- og vitenskapssystemene kommer nærmest bekräftet ut av presentasjonene. Det er m.a.o. spørsmålet om hva som kan gjøres med kvinners situasjon i forskning som fokuseres, og *ikke The Science Question in Feminism* – for å sitere en etter hvert velkjent boktittel (Harding 1986).

Dette stillestående preget kan også skyldes at perspektivene som anlegges på forskningskomplekset hovedsakelig er *eksterne*. Det er delvis en konsekvens av at de fleste av forfatterne har sin bakgrunn i samfunnsvitenskapelige disipliner. I forhold til den utvidede målsettingen vi møter i siste del, blir slike rent eksterne betraktningmåter utilstrekkelige. *Storming the*

Towers havner her i samme bakevje som store deler av forskning om forskningsfeltet. Formidling mellom de eksternalistiske betraktningsmåtene og innholdsmessig eller mer internt baserte analyser av produktene, er tvingende nødvendig. Som en konsekvens av denne manglende formidlingen kan vi fremdeles ikke annet enn å betrakte vitenskapelige produkter som resultat av indre utvikling i lukkede erkjennelsesprosesser. Dette gir små muligheter til mer bevisst å arbeide for forandring av den etablerte forskningen og for det alternativet som kan skimtes i bokas siste del. Det er også dette formidlingsprosjektet den nye feministiske grunnlagsproblematiserende vitenskapskritikken er godt igang med, og det er derfor et savn at det ikke finnes eksplisitte henvisninger til dette prosjektet i *Storming the Tower*.

I formidlingsprosjektets perspektiv betraktes både møtene med de uformelle barrierer og de doble byrdene som

ressurser. De kan gi utgangspunkter både for utvikling av mer komplekse forståelser av det moderne forskningskomplekset og for utvikling av mer urovekkende og ganske annerledes virkende forskningsforandrende bevegelser enn de vi hittil har sett – og sist så som den positivismekritiske bevegelsen på 60- og 70-tallet. Dette er imidlertid et prosjekt som går ytterst dårlig sammen med målsettingen om å gjøre karriere og få sin «rettmessige» representasjon og status i det konvensjonelle forskningshierarkiet. Konklusjonen på denne omtalen må bli at *Storming the Tower* er en bok som er fundamentalt uenig med seg selv, og det lover kanskje godt for fremtiden?

Suzanne Stiver Lie og Virginia E. O'Leary (red.):

Storming the Tower: Women in the Academic World.

Kogan Page Ltd., London 1990.

Kvinneteologi i middelalderen

Av Kari Elisabeth Børresen

Birgitta av Sverige (1302/3–1373) ble kanonisert allerede i 1391 og hennes 600-års-jubileum feires behørig, både i Roma og i Vadstena. Ironisk nok fungerer den katolske Birgitta som bannerfører for svensk-luthersk høykirkelighet. Samtidig tar Vatikanet denne feministiske kirkemor til inntekt for Johannes Paulus IIs mannsvridde system. Birgittas kirkehistoriske suksess bygger på tilsvarende strategi, siden hun ble helligkåret til bruk i romerpavenes kamp mot rivalene i Avignon. Kirken ble administrert i utlendighet fra 1309 til 1377, da Gregor XI etter press fra Birgitta og Katerina av Siena flyttet pavelstolen tilbake til Roma. Dette feilgrepet resulterte fra 1378 til 1419 i kirkens splittelse med to rivaliserende pavedømmer, (mellom 1409 og 1415 fantes tre rivaler samtidig). Under den langvarige konflikt mellom pave og konsil ble Birgittas *Revelationes* (Åpenbaringer) angrepet, både på kirkemøtene i Konstanz (1415) og Basel (1436). Det er derfor viktig å understreke at Birgitta ble kanonisert og senere sanksjonert som helgen (1415 og 1419) av kirkepolitiske årsaker, *til tross* for sin nyskapende kvinneteologi. Aktene fra Birgittas kanonisasjonsprosess (1379–80) viser at hennes originale åpenbaringsbegrep ble omhyggelig tildekket av forkjemperen Alphonso de Jaén.

Feministisk kirkemor

Birgitta er en energisk representant for middelalderens religiøse feminisme, hvor kvinner påberoper seg frelsesrettet likeverd i kirke og samfunn, til tross for skapergitt kvinnelig underordning. Som Hildegard von Bingen og Julian of Norwich hevder Birgitta at hennes åpenbaringer er inngitt av Gud for å befeste kristen tro. Guddommelig utvelgelse av såkalt svake kvinner ble i middelalderen anerkjent som videreføring av Guds Sønns inkarnasjon, fra overordnet og derfor mannbilledlig Guddom, til underordnet og derfor kvinnebilledlig menneskenatur. Derimot er Birgitta helt enestående blant kirkemødre ved å hevde at hun er utvalgt av Gud som åpenbaringsredskap *på linje med* Bibelens profeter, apostler og evangelister. Her oppfatter Birgitta Skriften som ledd i en kontinuerlig prosess, hvor Gud åpenbarer seg i stadig skiftende historiske sammenheng. Mens middelalderens kvinnelige mystikere identifiserer seg med den inkarnerte og lidende Kristus, forstår Birgitta sitt kall som en efterligning av Marias formidlende rolle. Birgittas Mariologi er i hovedtrekk tradisjonell, med apokryfe tillegg. Derimot korrigerer hun kristendommens mannsvridde kjønnsmodeller, hvor Kristus er den nye Adam, ved å understreke

at Maria som ny Eva *aktivt* samvirker i frelsesverket.

Birgittas feministiske målsetning fremstår klart i hennes kvinnesentrerte klosterprosjekt, hvor abbedissen skal imitere himmeldronningens forrang. Birgitta er den første og hittil eneste kvinne i kirkens historie som vil grunnlegge en klosterorden felles for kvinner og menn. I samsvar med sitt originale åpenbaringsbegrep hevder Birgitta at hennes klosterregel er diktert av Kristus selv, mens nonnenes mariosentriske tidebønn dikteres av hans engel. Hermed får disse skrifter revalorisk status, lik bibelske tekster. Birgittas *Regula Salvatoris*, som krever at 60 korsøstre skal betjenes av 13 prester, 4 diakoner og 8 legbrødre under abbedissens ledelse, var prinsipielt uforenlig med den institusjonelle kirkes androsentrisk struktur. Birgittas prosjekt ble derfor aldri realisert etter hennes *egen* forskrift. De mannlige medlemmer overtok styringen og det planlagte fellesskap forsvant.

Birgittas Åpenbaringer

Med sin høyadelige bakgrunn hadde Birgitta fått en grundig utdanning. Etter mannens død i 1344, et vellykket ekteskap og åtte barn, opplevde Birgitta å bli utvalgt som Kristi brud og formidler av hans frelsesbudskap. Birgitta skrev sine Åpenbaringer på folkesproget, men det er karakteristisk at hun perfeksjonerte sitt kjennskap til latin for å kunne kontrollere skriftefedrenes oversettelser! Takket være Sveriges vitenskapelige og finansielle innsats er den kildekritiske utgave av Birgittas skrifter snart fullført. Nå foreligger en engelsk oversettelse av kanonisasjonsbiografien og Åpenbaringen 5. og 7. bok. Tore Nyberg, internasjonalt anerkjent Birgittaforsker og spesialist på Birgittaordenens historie, har skrevet en grundig

innføring i Birgittas bakgrunn og doktrine. Samme serie, *The Classics of Western Spirituality*, har tidligere fremlagt Julian of Norwichs *Showings* (1978) og Hildegard von Bingens *Scivias* (1990).

Birgittas *Vita* ble redigert av skriftefedrene Peter av Alvastra og Peter av Skänninge som grunnlag for kanonisasjonsprosessen i Roma. Biografien tilhører derfor den hagiografiske genre, men er bemerkelsesverdig sober i sammenligning med tilsvarende senmiddelalderlig dokumentasjon. Prosessaktene forelå i tekstkritisk utgave allerede i 1931, og de livfulle beretninger om Birgittas posthume mirakler (mange fra Norge) roper på sosialhistorisk forskning. I Italia og Frankrike blir slike hagiografiske kilder utnyttet med særlig iver for å avdekke middelaldersk folkereligiøsitet.

Til tross for sin aristokratiske dannelselse er Birgitta selv ikke fri for religiøs folklore. Hennes stadig opptredende negerdjevler i udelikate helvetesvisjoner bør helst forbigås som efterslep fra Europas utkant. Dette gjelder ikke Åpenbaringen 5. bok, hvor Birgitta lar Kristus forklare den kristne læres mest innfløkte punkter i dialog med en kombinert skarpsindig og innskrenket manneteolog, munken på stigen. Jeg oppfatter Birgittas fremstilling som bevisst kvinnekritikk av senmiddelalderlige skolastikeres subtile sterilitet. Dette kjerneskrift fikk Birgitta åpenbart under et ritt til Vadstena. Et viktig spørsmål er Skriftens mangel på sammenheng, med sprikende fortolkninger som resultat. Her lar kvinneteologen Birgitta Kristus henvise til den Hellige Ånds kontinuerlig skapende kraft, en gudommelig pedagogikk overfor menneskeheten som er tilpasset enhver tids ulike forutsetninger og livsvilkår. (V, 16).

I 1349 flyttet Birgitta til Roma. Åpenbaringen 7. bok viser rask påvirkning fra søreuropeisk mentalitet og kyndig

innsikt i tidens kirkelige mafia. Middelhavskulturens «mammismo» avspeiler seg i Birgittas strategiske bruk av (svigermor) Maria for å fremme egne synspunkter. Hun kan da uantastet refse mindre fromme dronninger, som sønnen Karls venninne, Johanna av Napoli. (VII, 12) Birgittas morskjærlighet viser seg sterkere enn Guds straffedom, hun lar derfor Maria gripe reddende inn som sjelens fødsels-hjelper ved Karls død. (VII, 13)

Eksemplarisk intensjon, uanvendelig innhold

I likhet med middelalderens store kirke-mødre, som Hildegard og Julian, vil Birgitta skape en modell for kvinnelig Gud-billedlighet. I tradisjonell kristen teologi beskrives Gud enten som mannbildelig eller metaseksuell. I likhet med jødedom og Islam defineres kvinnelighet og gud-dommelighet som fundamentalt uforenlige. Hildegard korrigerer denne splittelse

ved å fremstille Guds skapende Visdom som kvinnebildelig. Julian utvider Kristi inkarnerte morsrolle til å omfatte hans guddommelige natur, slik at hele Treenigheten fremstår som «Gud vår Mor». Birgittas løsning er motsatt, i stedet for å feminisere Gudsbegrepet søker hun å divinisere Maria på linje med Kristus.

Birgittas feministiske intensjon kan tjene som modell for vår tids kvinneteologi, selv om hennes mariosentriske doktriner er en kristologisk deviasjon. Birgittas klarsynte innsikt i Guds fremadskridende åpenbaring er derimot av eksemplarisk verdi for stadig fornyet teologisk inkulturasjon. Jfr. min artikkel: Birgittas God-language. Exemplary Intention, Inapplicable Content. I Tore Nyberg (ed.): Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden. Odense 1991.

Albert R. Kezel (ed.):

Birgitta of Sweden. Life and Selected Revelations.

Paulist Press, Mahwah, New Jersey 1990.

Økologiske revolusjoner:

Natur, kjønn og vitenskap i New England.

Ved Anne K. Haugestad

Når Carolyn Merchant, forfatteren av *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution* (1980), endelig kommer med en ny bok, spennes forventningene nødvendigvis høyt. *Ecological Revolutions: Nature, Gender, and Science in New England* (1989) skuffer ikke.

Med utgangspunkt i et geografisk område – øststatene i USA – beskriver Carolyn Merchant de to økologiske revolusjonene som skjer mellom europeernes kolonialisering på 1600-tallet og etableringen av en kapitalistisk markedsøkonomi på 1800-tallet. Det dreier seg om en utvikling fra et jakt- og samlesamfunn (kombinert med kvinnejordbruk) over selvforsørgelsesjordbruk til arealintensivt kapitalistisk jordbruk. Dette er en utvikling som i New England skjedde i løpet av ca. 250 år (fram til ca. 1860), som i Europa foregikk i en periode på ca. 2500 år, og som i dag skjer i løpet av mindre enn 25 år i flere land i den tredje verden. Samtidig som Merchants beskrivelse er svært nært knyttet til ett bestemt område og dets historie, gir den viktige inntak til forståelse av både Europas årtusenlange utvikling og den forserte utvikling som skjer i andre deler av verden i dag.

Gjennom figurer og tabeller gir Merchant i innledningskapitlet informative oversikter både over samspillet mellom

produksjon, reproduksjon, økologiske forutsetninger og forestillinger om naturen og over forskjellene mellom de forskjellige typene jordbruk og tilhørende produksjons-, reproduksjons- og bevissthetsformer. Merchants hypotese er at økologiske revolusjoner er større forandringer i menneskets forhold til naturen. Slike forandringer «springer ut av endringer, spenninger og motsetninger som utvikler seg mellom et samfunns produksjonsmåte og dets økologi, og mellom dets produksjonsmønster og reproduksjonsmønster. Disse prosessene støtter i sin tur gjennomslaget for nye bevissthetsformer, ideer, forestillinger og verdensbilder.» (s. 3)

Merchant knytter an til Marx og Kuhn for å belyse forskjellige aspekter ved økologiske revolusjoner. Fra Kuhn drar hun særlig nytte av beskrivelsen av hvordan stabile forståelsesrammer kan eksistere innenfor en vitenskap over lang tid, men så plutselig forandres under kriser. En begrensning ved Kuhns beskrivelse er imidlertid ifølge Merchant at den ikke inkluderer hvordan krefter utenfor vitenskapen kan virke inn på slike bevissthetsrevolusjoner. Denne begrensningen takler Merchant gjennom at hun fra Marx og Engels henter teoretiske redskaper til å betrakte økonomi, politikk og vitenskap som en vekselvirkende helhet.

Etter et framstillingsmessig forholdsvis konvensjonelt innledningskapittel kan det fungere som en liten bevissthetsrevolusjon å lese de påfølgende avsnittene om natur-omgivelsene i New England. Merchant greier nemlig i høy grad å formidle og praktisere en holdning til *naturen som en aktiv samarbeidspartner*. Dette er en holdning som kan kyttes til den nyoppblomstrede økologiske bevissthet, men som Merchant også gir historiske referanser til. Det er en holdning som gjennomsyrrer indianernes *animistiske* verdensbilde, som også preger kolonialistenes *organiske* natursyn, som blir en outsider-holdning i forhold til kapitalistisk jordbruk, og som kan bli et viktig element i en global økologisk revolusjon.

Hos Merchant kommer denne holdningen til uttrykk blant annet når det gis inngående og levende skildringer av utviklingen av, og egenskapene ved, jordsmonnet i de forskjellige delene av New England. Og når hun beskriver hvordan fugletrekkene i løpet av århundrene tilførte jorden verdifull næring (gjennom fugleskitten), og hvordan bevernes demninger ga positive ringvirkninger for både plante- og dyreliv.

Den kolonialistiske økologiske revolusjonen

De indianske jakt- og samlesamfunnene som møtte de første innvandrerne til New England var forskjellige ut fra varierende økologiske forutsetninger. Fellestrekk var at mennene hovedsakelig jaktet mens kvinnene hovedsakelig samlet. Samlingen ga det største kaloritilskuddet, men jakt og fiske ga verdifulle animalske proteiner og dessuten viktige kalorier om vinteren og våren. I nord hadde jordbruk (som hovedsakelig var kvinnes domene) liten betydning, mens det i sør var den viktigste kalorikilden.

Den kolonialistiske økologiske revolusjonen skyldtes ytre påvirkninger som

skapte spenninger mellom produksjon, reproduksjon og økologiske betingelser. På to hovedmåter undergravet kolonialiseringen av New England den indianske produksjonsformen. For det første representerte det engelske hjemmemarkedet en umettelig etterspørsel etter pelsdyr. Innvandrerne kjøpte opp all den pelsen som indianerne kunne levere, og på få år var næringsgrunnlaget for de jakt-avhengige indianerne kraftig redusert. I bytte for pelsen fikk indianerne blant annet husgeråd og våpen. Handelsinteressen var gjensidig, men den undergravet den indianske selvforsørgelsesproduksjonen. For det andre var den tradisjonelle engelske jordbruksformen – med vekselbruk og husdyr – mindre arealkrevende enn indianernes svedjebruk kombinert med jakt og samling. Etter hvert som indianernes antall ble redusert gjennom epidemier og krig, og deres makt ble tilsvarende redusert, stilte kolonistene de samme krav til arealbruk til indianerne som de kunne stille til seg selv. Indianerne ble enten fordrevet til karrige landområder eller de måtte tilpasse seg den kolonialistiske produksjonsformen.

Denne kolonialistiske økologiske revolusjonen skjedde ca. 1600–1675. På reproduksjonssiden var også forandringene store. Indianernes produksjonsform innebar at befolkningstallet forble noenlunde stabilt, mens det kolonialistiske landbruket var arbeidsintensivt og førte til mange barn og befolkningsvekst. Den første tiden var det land nok for de nye generasjonene, men etter hver ble befolkningsveksten den viktigste faktoren som førte til den kapitalistiske økologiske revolusjonen.

Den kapitalistiske økologiske revolusjonen

Mens den kolonialistiske økologiske revolusjonen skjedde på grunn av ytre påvirk-

ninger, kan den kapitalistiske økologiske revolusjonen tilbakeføres til spenninger *innenfor* det kolonialistiske produksjonssystemet. Det kolonialistiske jordbruket var både arbeidskrevende og arealkrevende. På den ene siden førte behovet for arbeidskraft til rom for befolkningsvekst. På den andre siden var det etter hvert ikke uoppdyrkede arealer igjen for de voksne barna, og det var heller ikke mulig å splitte opp jorden hvis man skulle kunne brødfø en familie. Denne spenningen mellom produksjon og reproduksjon ble til dels dempet gjennom stadig høyere giftealder, men uansett ble det et overskudd av landløse bondesønner. Merchants poeng er at det ikke var nødvendig med noen «kapitalistisk ånd» for at det skulle settes i gang handel med tanke på fortjeneste. For bondene ble dette en utvei til å sørge for utdanning og framtidsmuligheter for de av barna som ikke fikk ta over gårdene. En annen sak er at forestillinger innenfor både religion og vitenskap støttet opp om utviklingen i retning av en kapitalistisk markedsøkonomi.

Når den kolonialistiske jordbruksformen med vekseljordbruk og brakk-perioder tøyes med tanke på profitt, tøyes de økologiske forutsetningene. Jorden får ikke lenger muligheten til å gjenvinne fruktbarheten. Den nye naturvitenskapen gir imidlertid muligheter for å analysere jordsmonnet og veilede om tilførsel av næringsstoffer. Det investeres til dels store summer i forskjellige former for jordforbedring, og bondene trekkes inn i det kapitalistiske markedssystemet med dets effektivitetskrav og fokusering på høyest mulig utbytte av produksjonen.

Merchant trekker et hovedskille mellom samfunn der produksjonen skjer av hensyn til reproduksjonen (produksjonen er sekundær) og samfunn der reproduksjonen er underordnet produksjonen (produksjonen er primær). I begge de to første

samfunnsformene som Merchant beskriver er produksjonen sekundær i forhold til reproduksjonen, riktignok med en begynnende markedsorientering under det kolonialistiske jordbruket. Det er først med det kapitalistiske jordbruket at produksjonen blir primær i forhold til reproduksjonen. Når produksjonen blir primær i forhold til reproduksjonen er det ikke lenger slik at antall medlemmer i en familie eller et samfunn setter grenser for hva det er nødvendig å produsere.

Også i de to første samfunnsformene skjer det overskuddsproduksjon med tanke på varebytte, men hovedbeskjeftigelsen er selvforsørgelsesjordbruk i reproduksjonens tjeneste. Dette hovedskillet i forholdet mellom produksjon og reproduksjon representerer samtidig et hovedskille når det gjelder presset på et områdes økologi og naturressurser. Når overgangen til kapitalistisk jordbruk samtidig er preget av en bevissthetsendring fra at naturen ses på som en levende helhet til at naturen betraktes som løsrevne, utskiftbare deler i et manipulerbart verdensmaskineri, har man hovedbestanddelene i en samfunnsform som muliggjør rovdrift på naturen og som i dag truer jordklodens økologiske balanse.

En global økologisk revolusjon?

I den alvorlige krisen som består i at den kapitalistiske samfunnsformen i dag støter an mot jordklodens økologiske grenser, ligger det samtidig en mulighet for en ny økologisk revolusjon, som Merchant karakteriserer som en global økologisk revolusjon. Hun viser til de mange tegnene på at en global økologisk *bevissthet* er i ferd med å vokse fram, men minner samtidig om at bevissthetsrevolusjoner har sine begrensninger, og

at det er sterke krefter som ønsker å opprettholde – og spre – den kapitalistiske samfunnsformen.

Til tross for Merchants klare engasjement til fordel for økologisk forsvarlige samfunnsformer, er ikke boken preget av skurker eller helter. Merchant beskriver en gradvis utvikling der forskjellige bevissthetsformer – i denne sammenheng holdninger til naturen – eksisterer side om side, men der de som støtter opp om de herskende produksjons- og reproduksjonsformer etter hvert blir dominerende.

Kjønn og vitenskap også

I en forholdsvis kort bokomtale er det vanskelig å komme noe særlig lengre enn en slik gjennomgang av noen av de konkrete historiske begivenheter som behandles. En fordel er at dette har informasjonsverdi for de fleste. En ulempe er at en leser som er kjent med dette stoffet kan få inntrykk av at boken ikke bringer noe særlig nytt. At denne omtalen først og fremst fokuserer på produksjonsmessige og økologiske trekk ved de økologiske revolusjonene må imidlertid ikke tas som et tegn på at bokens undertittel – natur, kjønn og vitenskap i New England – ikke er dekkende. Overgangene mellom forskjellige produksjons-, reproduksjons- og bevissthetsformer er blant annet knyttet til forskjeller i arbeidsdeling mellom kjønnene og forskjeller i vitenskapelige (og folkelige) beskrivelser av og teorier om naturen.

Utviklingen fra et indiansk til et kapitalistisk jordbruk er en historie om kvinners gradvise utestenging fra produksjonen og den politiske reproduksjonen. Og samtidig som kvinnes rolle begrenses til overveiende biologiske og sosiale reproduktive funksjoner, skjer det en utvikling

mot et samfunn der reproduksjonen er underordnet produksjonen. Kvinnes makt reduseres både gjennom at menn overtar deres tradisjonelle oppgaver innenfor produksjonen og gjennom at deres tradisjonelle oppgaver innenfor reproduksjonen blir underordnet hensynet til produksjonen. På den andre siden beskriver Merchant hvordan kvinnes makt som moralske forbilder – som motvekt til markeds plassens amoralitet – økte. Forutsatt at de fylte kravene som ble satt til moralske forbilder.

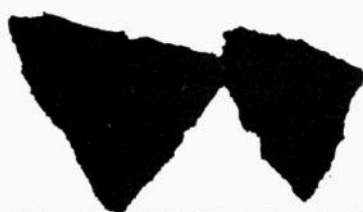
Beskrivelser av vitenskapelige og folkelige forestillinger om naturen – særlig knyttet til jordsmonnets og næringsstoffenes egenskaper – gjennomsyrrer boken og kan gi mang en aha-opplevelse og god latter. Svært konkrete og jordnære sitater settes i sammenheng med de store utviklingslinjene fra et animistisk til et organisk og endelig et mekanistisk forhold til naturen.

Merchant har skrevet en viktig bok, som burde leses av mange. Den inneholder mengder av informasjon og innsikter samtidig som den er morsom og lettlest. Boken gir historisk kjøtt og blod på teorier og innfallsvinkler som for mange vil være kjent stoff, men som her blir konkretisert og brukt. Boken kan leses som en sammenhengende fortelling, og noteapparatet, det gode stikkordsregisteret og den meget omfattende litteraturlisten gir samtidig uendelige muligheter for fordypning. Litteraturlisten er på ca. 600 titler og spenner fra Heraklit over «anonym bonde fra Hamstead» til Arne Næss og Sandra Harding.

Carolyn Merchant:

Ecological Revolutions: Nature, Gender, and Science in New England.

The University of North Carolina Press 1989.

LITTERATUR

KOMMENTARER

Forskning om kvinner, familie og likestilling

Bibliografi 1985 – 1991

Med denne bibliografien ønsker Institutt for samfunnsforskning å informere om instituttets nyere forskning om kvinner, familie og likestilling. Denne forskningen er i hovedsak finansiert av ulike departementer og spesielt av forskningsrådene NAVF og NORAS. En rekke av de prosjektene som avsluttes i 1990–91 er støttet av NORAS' forskningsprogram «Forskning for likestilling».

ISF håper at oversikten vil være interessant og nyttig for dem som inspirerer, finansierer og drøfter instituttets forskning og ellers for alle som er opptatt av de temaene de arbeider med i dette feltet. Bibliografien gir et bilde både av bredde og mangfold i forskningsinteresser, og viser hva som i de seinere år har vært ISFs spesielle innsatsområder i forskningen om kvinner, familie og likestilling. Den forteller dessuten om ISFs erfaringer og kompetanse på et forskningsfelt av stor samfunnsmessig betydning.

Med den foreliggende bibliografien har ISF sikket mot å gi en mest mulig fullstendig presentasjon av publikasjoner fra forskningen om kvinner, familie og like-

stilling fra perioden 1985–1991. I tillegg til de arbeidene som er lett tilgjengelige gjennom bøker og tidsskrifter er rapporteringen gjennom instituttets egne rapporter og arbeidsnotater tatt med. Medarbeidernes bidrag til rapporter og notater utgitt av andre institusjoner er inkludert i den utstrekning de har latt seg oppspore. Bokomtaler er imidlertid ikke registrert.

Bibliografien faller i to deler. I første del er innførselene gruppert tematisk under følgende områder:

- Kjønn, arbeid, familie
- Slekters gang, livsløpsstudier
- Kvinner og menn i politikk og offentlighet
- Velferdsstatens yrker
- Arbeidsforhold, kjønn og lønn
- Omsorgens organisering i velferdsstaten
- Kvinner i utviklingsland

I siste del er de enkelte bidragsyterne presentert i alfabetisk rekkefølge, med henvisning til de sidene hvor vedkommendes publikasjoner er omtalt.

Arnlaug Leira og Ingebjørg Wesche:
Forskning om kvinner, familie og likestilling ved Institutt for samfunnsforskning. Bibliografi 1985–1991.
ISF-Rapport 91:7.

MØTER SEMINARER

KONFERANSER

Symposium for de kvinnelige akademikers landsforbund i Norden

Dette symposiet som ble arrangert i Göteborg 11.–13. april 1991, tok sikte på å kartlegge «kvinnelige akademikers stilling og ansvar i et Europa og i en verden i omveltning». I praksis var oppmerksomheten rettet mot utviklingen på universiteter og høyskoler. Til tross for omfattende likestillingsarbeid innenfor denne samfunnsseksjonen er det grunn til å våke over utviklingen. Likestilling kommer ikke av seg selv. Kristin Tornes fra UiB la fram tall som tyder på at det bildet Norge presenterer utad, med kvinner i mange politiske stillinger, ikke må forveksles med situasjonen innenfor forskningen. Ved UiB utgjør kvinner i mellomstilling 16 %. Kvinneandelen i toppstilling ble riktignok øket betydelig ved opprykksordningen – 48 av 245 – men det er fortsatt veldig vanskelig for

kvinner å få en toppstilling ved de utlyste stillingene. Og kvinnelige rekrutter har fortsatt store vansker med å få fast ansettelse. Innenfor forskningsrådene er det nå en tilstramning på kvinneforskningsprosjekter, som også forverrer situasjonen for kvinner. Argumentet er «nå er det på tide andre særinteresser kommer til». Dette argumentet holder ikke, ifølge Tornes, ettersom kvinner ikke er noen «særart» av menneskeheten.

Når det gjelder kjønnsfordelingen i tradisjonelle mannsfag, er det skjedd en endring. Likevel har Norge fortsatt ett av de mest kjønnsdelte fagmiljøene i Europa. Kvinner har gjort sitt inntog i fag som juss, men det er grunn til å stille spørsmål om det er slik at i de fag der kvinner kommer inn er innflytelsen allerede flyttet ut.

Kvinner skulle ha samme karrieremuligheter som menn, i arbeidslivet som ellers. I virkeligheten er ikke situasjonen lik for de to kjønn, ettersom kvinner fortsatt

mange steder mangler de nettverk som menn arbeider innenfor. Nettverk er viktige sammenhenger hvor en blir informert og også møter mennesker som vil oppmuntre og anbefale en til å søke på stillinger.

Forestillingen om at kvinner nå er kommet inn på mannsområder og at likestillingen er vunnet, overser det faktum at kvinner har kommet med på menns premisser. Dette fører til at kvinner fortsatt strir med problemer med hvordan de skal innrette sine liv; de er ikke i stand til å fraskrive seg ansvaret for familien, og ønsker det heller ikke.

Når det gjelder jenters inntog i mannsyrker slik de er blitt oppmuntret til av det offentlige, er haken ved det at arbeidslivet ikke alltid tar imot dem. Kvinnelige akademikere bør være med på å endre på dette.

Kvinner i akademia

Anita Dahlberg redegjorde for en undersøkelse som er blitt gjort av stipendiatenes vilkår ved Universitetet i Stockholm. Hun la frem resultater som viser at kvinnelige stipendiater statistisk sett har det vanskeligere enn sine mannlige kolleger. De ønsker å få kvinnelige veiledere, men disse er få og overbelastet. Grunnen til at de ønsker kvinnelige veiledere er at de opplever deres ikke-akademiske identitet, les kjønn, som et problem i forhold til mannlige veiledere; et problem som kan ta ulike former, fra den faderlige professoren som forventer at «hans lilla flicka» hører på ham, til den jevnaldrende veileder som opplever stipendiaten som en omsorgskamerat, som han diskuterer *sine* problemer med. Dahlbergs undersøkelse viser at jentene ble mer overlatt til institusjonens valg av veiledere, mens guttene gikk ut for å velge selv. Jentene var også i tvil om de ble oppfordret til å gå inn for en forsker-

utdanning i samme grad som guttene. Så lenge kvinner og menn har ulike erfaringer og livsmønstre, bør høgskolesystemet være oppmerksomt på det og forebygge uheldige konsekvenser av dette. Intervju med mannlige veiledere viser at disse opplever seksualitet som et problem i veilederforhold og de innrømmer at det finnes mange problemer på det uformelle planet. Generelt ville Anita Dahlberg gå inn for å omforme universiteter og høyskoler slik at ikke en mannlig norm får dominere i arbeidsform, karriereveg og ansettelsesprosess.

Inntrengere i en mannskultur?

Elisabeth Fürst [ved Suzanne Stiver Lie] presenterte sitt arbeid *Kvinner i akademia – inntrengere i en mannskultur?* som skulle være velkjent her i landet. Undersøkelsen tar utgangspunkt i det faktum at akademia er en kultur der enkeltmennesker handler, i en viss utstrekning ubevisst, ut fra innlærte forestillinger og holdninger som er med på å prege vurderinger. Dette er et problem for alle, men særlig for kvinner, når 87% av alle bedømmelseskomiteer består av bare menn. Elisabeth Fürsts undersøkelse har avfødt en svært emosjonell debatt, og angrepene har gått mot hennes metode, i stedet for at man har prøvd å tenke med henne og finne en forklaring på at så få kvinner har fått, og får, vitenskapelige stillinger. Problemet er at om kriteriene ved vitenskapelig bedømmelse er allment godtatt, brukes de i ulike orden. Dermed får komiteer temmelig fritt spillerom for å vektlegge kvalitet, kvantitet og bredde innbyrdes. Dessuten kan en og samme egenskap ved et vitenskapelig arbeid beskrives henholdsvis positivt eller negativt [f. eks. som «dyptpløyende» eller som «snever», som «vidtfavnende» eller som «overflattisk»]. Forestillingen om den unge begavede forsker bærer nok stadig et mannlig

kjønn. «A young promising woman» er ikke et innarbeidet bilde. Kvinnelige veiledere kan også komme i problematisk forhold til stipendiater ved enten å bli en slags mor eller å bli en «queen bee», en som betrakter seg selv som enestående, og dermed virker avvisende på andre kvinnelige forskere.

Kvinnelige akademikere og lønnslikestilling

Anna Wiemarck ved Universitetet i Göteborg (UiG) redegjorde for utviklingen i retning av et mer differensiert lønns-system for vitenskapelige ansatte. Hun mente det var grunn til å være våkne særlig i forhold til kvinnelige ansattes lønnsutvikling. Allerede nå er det registrert markante lønnsforskjeller blant kvinnelige og mannlige professorer. Ved UiG er det under utarbeidelse et sett «objektive kriterier» til å bruke i vurderingen til lønnsopprykk. Noen av disse kriterier var kurante, som omfang av arbeidsoppgaver i målbare enheter, men det var også – syntes noen i forsamlingen – noen mer tvilsomme kriterier som «engasjement», «lojalitet» og «kreativitet». Vi må spørre oss hvordan det vil gå med «engasjerte» forskere som ivrer for å fornye fagmiljøet, f. eks. i likestillingsretning. En kan også lure på hvem det blir som skal måle din «kreativitet og lojalitet».

Kvinnelige akademikere og Europa

Karmela Belinki trakk opp linjer innenfor et videre perspektiv, for familien generelt, men også for forskere. Hun så for seg nye utviklingsmuligheter for friere samkvem og jobbmuligheter for forskere innen Europa. Likevel kan det bli vanskeligere for kvinner, med barn, å flytte rundt i verden, hvis vi tar som utgangspunkt at kvinner er

spesielt opptatt av å ivareta kulturformidlingen i familien.

Elisabeth Møller Jensen presenterte KVINFO, en formidlingsinstitusjon for kvinneforskning i vid forstand i Danmark. Opprettet i 1979 som del av Det kongelige bibliotek i København, er det nå (fra 1987) en uavhengig institusjon. KVINFO er dels et bibliotek, dels et institutt. Det søker å nå forskere og studerende og på den andre side journalister, politikere og «aktivistgrupper» som kan komme og bruke lokalene. Det er laget en kvinne-database for journalister, det organiseres ulike aktiviteter til opplysning og inspirasjon, og det har et bokprosjekt om Kvinnelige forfattere i Norden.

Suzanne Stiver Lie tok opp et prosjekt som tar sikte på å integrere kvinneforskning i den etablerte forskningen, i studieplaner og i ansettelser. Problemet er at mange tror at «kvinneperspektiv» i forskningen står i motsetning til objektivitet. Men premissen at «god forskning er kjønnsnøytral» holder ikke. Det må fortsatt arbeides aktivt innenfor fagmiljøer og likestillingsutvalg for å endre disse holdningene.

Også de andre foredragene kom inn på de nevnte problemstillingene. Gunilla Hallman tok som utgangspunkt «Kvinnan i kulturlivet» og viste at kvinnelige kunstnere ofte er anerkjent, men ved «kanoniseringen» faller også de ut. Det blir da viktig å spørre: «Hvem foretar denne kanoniseringen?». Marianne Alenius belyste fra et historisk perspektiv hvordan lærde kvinner har måttet stri mot forestillingen at kvinner ikke kan tenke. Diskusjonen om hvordan foreningen skal arbeide videre med sakene opptok resten av tiden.

Synnøve des Bouvrie

Opgør eller opløsning?

Dansk seminar for nye og gamle kvinneforskere

6.-8. mai 1991 arrangerte representanter for en ny generasjons kvinneforskere seminaret «Opgør eller opløsning» i Nyborg på Fyn. Seminaret var opprinnelig tenkt som et årboksseminar der forfatterne av årboken *Livsmagt* kunne få reaksjoner på sine artikler, som i årboken presenteres slik:

«Artiklenes felles projekt kan siges å være at 'dekonstruere' selve magtbegrebet, det vil sige at afdekke dets indre kønsfilosofiske logik og dets kønspolitiske konsekvenser. Hvis magten først og sidst er til stede i fiktionen om sig selv – i sin egen diskurs så at sige, så følger heraf, at den største såvel teoretiske som politiske opgave er at 'afmontere' selve magtbegrebet og muligheden for at tænke og handle i magtkategorier.» (s. 2)

Som også seminartittelen antydte lå det her an til diskusjoner om kvinneforskeres forhold til egen makt og egne ønsker om makt. Og ikke minst om hva slags makt kvinneforskere har eller ønsker å ha og hva makt kan brukes til. Ut fra slike diskusjoner kunne man kanskje ha kommet nærmere noen svar på det spørsmålet som stilles i seminartittelen. Seminarinvitasjonen ble da også avsluttet med at «måske giver årbogseminaret et bud om kvindeforskningen er i opløsning eller på vej ind i en ny fase».

Imidlertid hadde det under planleggingen av seminaret vist seg at det ikke var så mange av årboksforfatterne som kunne komme, og temaet for seminaret utkrystalliserte seg etter hvert i retning av *makt i et generasjonsperspektiv*. Den grunnleggende diskusjonen om selve magtbegrepet kom dermed mer i bakgrunnen. Gjennom gruppearbeid der deltakerne først hver for seg skulle skrive ned egne tanker om makt og magtbegrepet og senere i gruppen komme fram til

noen hovedstikkord, ble det imidlertid lagt et grunnlag som kanskje vil føre til en formulering av et forskningsprogram om makt. Bente Rosenbeck skulle jobbe videre med dette.

Under den avsluttende evalueringen av seminaret kom det fram at mange hadde savnet den brodden som seminarinvitasjonen hadde lagt opp til. Det ble etterlyst konfrontasjoner og grunnleggende diskusjoner om hva som er vitenskapelighet og hva som er formidling. Det ble også sagt at en avklaring av hvilke vitale problemer det er vi jobber ut ifra kunne ha samlet oss fra starten. Ellers ble det bemerket at «vi er så skikkelige og akademiske», og at «de akademiske diskusjonene ville ha vunnet på at vi hadde hatt med oss mer enn de øverste 5 cm.» Evalueringen viste med andre ord at mange av seminardeltakerne kunne ha ønsket – og selv kunne ha bidratt til – et mer grunnlags- og verdi-problematiserende seminar enn det vi endte opp med. Arrangørene hadde imidlertid gjort en flott jobb både med det praktiske og med å skaffe interessante innledere, og den viktigste lærdommen er kanskje at hver enkelt må bli flinkere til å si ifra *underveis* når forventninger ikke innfris.

Når det med dette er sagt at dette seminaret – som alle andre seminarer – *kunne* ha vært noe helt annet, vil jeg fortelle litt mer om hva det ble. Etter at Anne Margrete Berg hadde ønsket velkommen, holdt Bodil Bjerring et interessant foredrag om «Livsformsanalyser – set i et magtperspektiv». Et hovedpoeng var at det ikke er så mye maktperspektiver innenfor sjangeren livsformsanalyser, som er blitt så moderne de siste årene, og at antropologiens budskap om forskjell og kulturel relativisme kommer «som sendt fra himmelen».

Neste plenumsinnleder var Harriet Bjerrum Nielsen med «Kvindelighed i et

generationsperspektiv». Med utgangspunkt i en ung pikes brevveksling for ca. 50 år siden tok hun opp både forskjeller og likheter mellom kvinner i forskjellige generasjoner. Hun skilte mellom *den kjønnete subjektivitet* som dannes i den preødipale fasen og som er svært langsomt foranderlig, *kjønnsidentiteten* som dannes i puberteten og som er mer hurtig foranderlig og *de kulturelle muligheter* som kjønnsidentiteten skal forsones med. De tre polene kan endres i ulik takt. Harriet Bjerrum Nielsen mente at det er grunnlag for å si at endringsprosessene nå har begynt å nærme seg den kjønnete subjektivitet. De endringer som startet med nye kulturelle muligheter og endrede kjønnsidentiteter er altså kanskje kommet så langt at dagens unge jenter representerer en ny type kjønnet subjektivitet.

Bente Rosenbeck brukte sin foredrags-tid på lørdagen til gruppearbeid om maktbegrepet, og på søndagen innledet hun om «Kvindeforskningen og kvindeforskernes fremtid og karriereplanlægning». Hun fortalte om kvinneforskningens usikre økonomiske fremtid i Danmark, og anbefalte satsing på å formulere egne forskningsprogrammer.

På den ene siden ble det altså mindre snakk om «oppgjør eller oppløsning» enn det mange hadde forventet, men på den andre siden ble problematiske sider ved kvinneforskningen belyst i fullt monn under eks-kvinneforsker Susi Frasteins innledning «Farvel kvindeforskning?». Hun sa at det ikke kunne være meningen med kvinneforskningen å bygge opp miljøer som har konsekvenser som prestasjonsangst, stress osv. Kvinneforskningen skulle jo være et oppgjør med de mannlige normer i den akademiske verden. I stedet har man gjort seg avhengig av de akademiske normer, der det hovedsakelig er menn som sanksjonerer, og håpet om at kvinneforskningen skulle bryte noen

skranker har dermed ikke latt seg virkeliggjøre. Susi Frastein sluttet på RUC (Roskilde Universitetscenter) for syv år siden, bl.a. pga. det som hun betegnet som en «utrolig stillingsfiksering». Hun avsluttet innledningen med å si at det for henne var utrolig provoserende å skulle diskutere karriereplanlegging fordi det for henne er et symbol på en retning som er helt forkjær. Diskusjonen strakk seg deretter langt utover kvelden, og mange ulike posisjoner kom til syne. I den blandede forsamlingen av unge og gamle kvinneforskere ble Susi Frasteins innledning oppfattet på mange forskjellige måter, og det kom fram mye som man kunne gått videre med i en diskusjon om kvinneforskningens framtid.

Seminarrapporten som skal komme vil forhåpentligvis bidra til å holde denne diskusjonen varm både i Danmark og i resten av Norden.

Anne K. Haugestad

-«men hvordan var det rent faglig?»

Om nordisk nettverksbygging og sommeruniversitet ved Hurdalssjøen

For godt og vel et år siden ble det opprettet en krets i Nordisk Sommeruniversitet (NSU) på tema «Feminisme(r) og kunnskapsutvikling». I løpet av dette første året er det etablert lokalkretser i 8 nordiske universitetsbyer, vi har en lang liste over tilknyttede enkeltpersoner og interesserte, og kretsen var en av de største på årets sommersession i NSU som ble avholdt ved Hurdalssjøen 20.- 28. juli.

Bakgrunn og målsetting

Hensikten med kretsarbeidet er å stimulere den nye nordiske kvinneforskningen

vitenskapskritiske og forskningsforandrende bevegelser. Vi vil medvirke til at kvinneforskningen blir en stadig mer virksom «forandringsagent» i det moderne forskningskomplekset. Dette kan synes som et «selvfølgelig» prosjekt, ettersom den nye kvinneforskningen fra begynnelsen bærer et vitenskapskritisk program. Det er mangler og skjevheter ved etablert forskning som har motivert og motiverer kvinneforskerens arbeid. Den nye nordiske kvinneforskningens begrunnelse er således dens forskningsforandrende prosjekter.

De forskningsforandrende ambisjonene blir imidlertid sjelden eksplisert i forskningshverdagen, og det er forholdsvis sjelden å finne drøftinger av kvinneforskning som vitenskapskritiske bevegelser i norsk og nordisk kvinneforskningslitteratur. En av drivkreftene i arbeidet for å få i gang og utvikle kretsnettverket knytter seg til dette, til en stadig voksende uro over manglende selvrefleksjon – over mangelen på eksplisitte diskusjoner om den nye nordiske kvinneforskningens forandringsstrategier – i mer etablerte, og etter hvert også institusjonaliserte, nordiske kvinneforskningsmiljøer. Et tegn på at behovet for slike diskusjoner er til stede også her, finner vi i en stadig økende interesse for og import av internasjonal feministisk vitenskapskritikk.

Disse nye internasjonale feministiske diskursene om forskning og vitenskap har sine opprinnelser i to temmelig forskjellige kultur- og forsknings-kontekster, den anglo-amerikanske og den fransk-italienske. De dekonstruksjonsteknologiene som her utvikles, kan selvsagt heller ikke *umiddelbart* brukes til å grave i en nordisk kontekst. Vi trenger lokal, detaljert, spesifikk og konkret kunnskap om vårt eget grunnlag og våre egne kontekster, dersom denne importen skal kunne stimulere våre nordiske vitenskapskritiske og forskningsforandrende bevegelser.

Utfordringene som de nye diskursene stiller er også radikalisert de siste årene, de befinner seg ikke lenger på armlengdes avstand for feminister med forskningsforandrende ambisjoner og prosjekter. Internasjonalt kan vi skimte en dobbelt kritikkbevegelse, idet også grunnlaget for den nye kvinneforskningen *selv* oppleves som dypt problematisk. Det er ikke lenger bare alle andres (teoretiske) rasjonalitet og (forsker)subjektivitet som dekonstrueres.

Det er en stor utfordring for den konvensjonelle forskeren å se seg selv ikke bare som en produsent av løsninger og forbedringer, men også som en *del* av problemene. Kanskje representerer denne vendingen en større utfordring for de nye kvinneforskerne enn vi har kunnet forutse. Hva skjer når vi retter de kritiske spørsmålene vi har stilt til det moderne forskningskomplekset og den etablerte samfunnsordningen, til oss selv som forskere og feminister? Dette var hovedproblemstillingen i invitasjonen til ad hoc-seminaret som markerte begynnelsen på nettverksarbeidet, og som ble avholdt i Kungälv 4.-5. mai 1990 med nærmere 80 deltakere. Det er laget en rapport herfra; *Feministisk kunnskapsutveckling* (Göteborg 1990) som gir inntak til noen av utgangspunktene for kretsarbeidet som nå er i gang.

Post Kungälv

Etter Kungälv-symposiet har vi kunnet definere tre foreløpige innsatspunkter i nettverkets arbeid for å stimulere og utvikle mer urovekkende og ganske anderledes virkende forskningsforandrende bevegelser – enn de vi hittil har sett;

- 1) Sivilisasjons- eller modernitetskritisk arbeid med økofeminisme og anarchofeminisme
- 2) Postfeministiske og andre poststrukturalistiske utfordringer til konvensjonell akademisk teoriutvikling

- 3) Utvikling av aksjonsforskningsinspirerte tilnæringsmåter til det moderne forskningskomplekset

Denne tredeling reflektertes også i programmet for sommersessionen 1991. I stedet for her å gi et innholdsreferat, skal vi i det følgende forsøke å formidle en utfordring som blir stadig mer påtrengende i kretsarbeidet, og den knytter seg mindre til det innholdsmessige – rent faglige – enn til utviklingen av det vi kaller «kunnskapspolitiske eksperimenter». Det er først i slike eksperimenter vi identifiserer mulige overskridelser i forhold til tidligere og samtidige vitenskapskritiske bevegelser. Bare ved å forsøke å ta konsekvensene av f.eks. positivismekritikken, og sette den kritiske retorikken ut i praksis, vil overskridende innsikter og prosesser kunne bli resultatet. Først da vil vi få kunnskap om hvor det «butter imot». Kanskje vil det også vise seg at både utfordringene og løsningene ligger andre steder enn der konvensjonelle vitenskapskritikere har for vane å lete etter dem.

Hva skjer dersom vi stiller de kritiske spørsmålene til oss selv – som forskere og feminister? Hvordan lever og forsker vi feministisk? Dette var hovedproblemstillingen i Kungälv, og fortsettelsen lyder; hva skjer dersom vi erkjenner vår egen dype impliserthet i det moderne forskningskomplekset, hva skjer når vi oppdager at vi verken kan skrive, tenke, snakke eller forske (i tradisjonell forstand) fram forandringene? Hva om det viser seg at de institusjonelle ordningene og de arbeidsmåtene som er konstituerende for det moderne forskningskomplekset, *forutsetter* at problemene ligger «der ute» og venter på å bli løst av oss som forskere? Dersom vi ønsker å bli en del av løsningene, vil det kreve at vi utvikler andre arbeidsformer og innreder andre offentlighetsrom enn de vi finner i det konvensjonelle forsknings-

komplekset, det vil kreve at vi finner tid og krefter til forsatte kunnskapspolitiske eksperimenter.

Sommersession ved Hurdalssjøen

Som koordinatorene for kretsen var vi veldig spente på om sommersessionen ville fungere som en forelesningsrekke eller som et kunnskapspolitisk eksperiment. I ettertid ser det ut til at den fungerte som begge deler. Vi hadde et velfylt program med interessante innledninger og diskusjoner. I tillegg ble det etablert en trygghet og et fellesskap som gjorde at diskusjonene beveget seg stadig lengre bort fra konvensjonell akademisk opponering og posisjonering. Og innleiderne var ofte mer interessert i å bruke og lære av tilhørernes erfaringer, kunnskaper og reaksjoner, enn i å utlegge egne og andres meninger.

Deltakerne hadde svært ulike innfallsvinkler til kretsarbeidet, men et felles trekk ved mange av diskusjonene ble nettopp problemer knyttet til implementering av feministiske kunnskaper i den enkeltes daglige praksis. Diskusjonene var preget av spontanitet, hukommelsesarbeid, aha-opplevelser og kreativ bruk av teori og begreper. I ettertid ser det ut til at vi greide å skape et rom for kunnskapspolitiske eksperimenter, vi kom langt i problemformulering, og vi er på vei når det gjelder å se våre problemer i sammenheng og lære av dem i stedet for å bekjempe dem i ensomhet. Et godt grunnlag er med andre ord lagt for kretsens videre arbeid, og «hjemmelekse» fram mot vintersymposiet i Alta er å gå videre med de konkrete problemer og utfordringer hver enkelt møter i (forsknings)hverdagen gjennom forsøkene på å leve og forske øko-, anarchos eller post-feministisk.

Etter denne «stemningsrapporten» forutser vi spørsmålet som dukket opp allerede på sommersessionen, da en av arran-

gjørene etter å ha fått vite hva vi hadde drevet med, velvilligst spurte «-men hvordan var det rent faglig?»

I stedet for å gå inn på spørsmålet om det finnes noe «rent faglig», vil vi avslutte med et nordisk og et europeisk eksempel på teoretisk behandling av behovet for å legge forholdene til rette for forandrende praksis.

Utfordringene de nye feministiske diskursene om forskning og vitenskap stiller, er knyttet til det å skape forandring i *kunnskapsformen* – definert av Kaj Håkanson som noe vi aktivt lever og «.. forkroppsligar.... dagligen i våra liv.... Först kunnskapsformens övergivande eller kanske snarare dess överskridande tillåter lösningar på många problem vi brottas med.» (Håkanson 1988, side 14 og 15). Det handler altså mindre om å lage teorier om noe («forståelser av kjønn» eller «kjønns-maktsystemer»), enn om å peke ut retninger og skape betingelser for praktiske overskridelser av kunnskapsformer.

De nye feministiske diskursene om forskning og vitenskap aktualiserer Det store og eldgamle Problemet om gapet mellom (endret) retorikk og (uendret) praksis. Rosi Braidotti formulerer seg slik etter en gjennomgang av fransk-italienske og anglo-amerikanske feministers undersøkelser av og oppgjør med den «teoretiske fornuft»/filosofien:

«- it seems to me that through their discursive and political practice, many feminists imply that thought is not a matter of theory, but rather a way of being» og videre: «What is at stake in feminist reflection is less to redefine a «new» feminine subjectivity, an alternative set of images of women, than to make it possible by creating the very conditions of its possibility.» (Braidotti 1991, side 280 og 281)

Elisabeth Gulbrandsen
og Arne K. Haugestad.

Litteratur

Braidotti, Rosi. *Patterns of Dissonance: A study of women in contemporary philosophy*, Cambridge 1991.

Håkanson, Kaj. *Den skapande tomhetens bild: Om kunskap och kärlek*, Stockholm 1988.

Feministisk kunskapsutveckling, 1990. Kan bestilles fra Forum för tvärvetenskapliga kvinnostudier, Göteborgs Universitet, S-412 98 Göteborg.

Women in a changing Europe

320 kvinneforskere fra hele Europa, også fra øst, deltok på konferansen i Aalborg 18.-22. august 1991. Hovedspørsmålet var, hvordan omformes kvinners vilkår i omveltningssprossene som nå foregår i Europa? Konferansen ble åpnet med en nyskrevet sang for anledningen, teksten lød slik:

Women in a changing Europe

All has come true

Dark the past and bright the new hope

All has come true

East and West shall be together

In the land of sea and heather

Trace the paths discerning whether

All has come true

Cinderella started ponder

All has come true

Bluebeard's realm is torn asunder

All has come true

Fairies, witches went to classes

Alice threw the looking-glasses

Snow White steered her horse through passes

All has come true

Scholars, daughters, mothers, sisters

All has come true

In the fight of shouts and whispers

All has come true

*We confront the walls Vand ceilings
With our knowledge and our feelings
We imagine there'll be healings
All will come true*

Gunhild Agger

Drude Dahlerup fra Danmark åpnet første dags plenumssesjon med å diskutere den nordiske kvinnebevegelsens forhold til staten. Konklusjonen var at kvinner trenger staten for å motvirke diskriminerende virkninger fra markedskreftene. Men kvinners forhold til staten er fullt av motsetninger.

Olga Lipovskaya fra Sovjet er redaktør for det eneste feministiske tidsskriftet i landet. I 2. dags plenum var hennes spørsmål, «Sisters or Stepsisters: How close is Sisterhood?» Hun åpnet med å spørre om engelsk var feminismens språk. Hennes innvending var at dette skjuler de ulike kvinneerfaringene som fins i hver kultur. Når muren mellom øst og vest nå er falt vil det vise seg hvor nært søsterskapet mellom oss er. Hun gjorde også oppmerksom på «gullmuren» som nå reiser seg mellom EF og de andre landene. Hennes påstand var at feminismen i øst vil utvikle seg i en annen retning enn den vestlige. Kvinnene i Sovjet vil f.eks. ikke oppgi nære familierelasjoner for å bli individualister.

Mest inntrykk gjorde Dimitrina Petrova fra Bulgaria på 3. dags plenumssesjon. Hun snakket om den «post-totalitære melankoli» som mange lider av i øst etter at det gamle regimet er borte. Tidligere eksisterte det en sosialistisk fundamentalistisk basis for alle. Derfor opplever mange nå en tomhet. På begynnelsen av 80-tallet startet en propaganda mot de tidligere «sosialistiske idealene» om like rettigheter mellom kvinner og menn. Dette hadde sammenheng med kommunistenes legitimitetskrise og en reaksjonær dreining. Kvinnene var også ofre i det tidligere sys-

temet, men staten garanterte for fri helseundersøkelse, barnehager osv. Etter 1989 fikk man en anti-feministisk kampanje, idag eksisterer en sterk konservatisme ifølge henne. Tidligere var kvinnene mest aktive i dissident-subkulturen, men kvinnebevegelsen ble ikke institusjonalisert. Idag er kvinnene tilsidesatt i disse miljøene. Ved regimeskifte var det andre som var aktive i å tilrane seg makt også i dette miljøet, kvinner er mindre interessert i makt, derfor ble de heller ikke motivert til å engasjere seg videre i denne prosessen. De erkjente også at endringene ikke medførte større demokrati. Kvinner er idag redde, og det skjer ingen kvinnefrigjøring. Hun beskrev seg sjøl som oppgitt ex-dissident, men også som fremtidsaktivist. Hun er utvilsomt det siste: Filosofilærer, medlem av parlamentet (siden juni ifjor), grunnlegger av *Ecoglasnost* (som var den mest aktive opposisjons-organisasjon i Bulgaria det siste året under kommuniststyret). Dessuten er hun redaktør av et tidsskrift for politikk, kultur og samfunnsvitenskap – og igang med å starte et kvinneforskningsprosjekt på Center of the Study of Democracy i Sofia.

Etter henne innledet Ina Wagner fra Østerrike om «Feminism, Science and Technology». Hun hevdet at vitenskapen må forandres ved at sosiale relasjoner i samfunnet blir integrert og at også teknologiske miljøer forholder seg til den politiske debatten.

Gita Sagal var den eneste mørkhudede kvinne jeg kunne observere. Hun holdt foredrag i plenum om «Changes in Europe from the perspective of black/migrant women, the north-south dimension». Hun påpekte at muren som reiser seg rundt Europa, bidrar til å gjøre livsvilkårene vanskeligere for innvandrere som også har statsborgerskap.

Den siste plenumssesjonen sto Christi-

ne Delphy fra Frankrike for med tittelen «Changing Women in a Changing Europe: Is Difference a Feministic Outlook?» Hun hevdet at det er tendenser i vestlig feministisk litteratur i retning av at kvinner alene skal ha foreldreretten til barna ved skilsmisse. Spørsmålet er hva konsekvensen blir når halve menneskeheten blir utelukket fra omsorgen for barna, og hva konsekvensen blir for barna.

Det meste av aktivitetene på konferansen foregikk i 25 forskjellige work-groups som var gruppert i et vidt spekter av det som foregår av kvinneforskning i Europa idag, f.eks: kvinners deltakelse i politikk, feministisk teori og filosofi, feministisk perspektiv på teknologi, utvikling og miljø, media og kommunikasjon osv.

I arbeidsgruppen om «Gener Relations and Regional Development processes» ble jeg kjent med Tatjana fra Moskva. Hun er samfunnsforsker, men i sin fritid driver hun med forskning med feministisk perspektiv. Dette er ikke akseptert i den offentlige vitenskapen. Hun la fram et interessant materiale om et europeisk folk i Kaukasus som ennå praktiserer fruktbarhetsseremonier – kvinnekulter – i sin naturreligion. Dette er sannsynligvis overlevninger fra den førpatriarkalske kulturen i Europa. Det hevdes fra flere hold at rester av denne arkaiske kvinnekulturen fins i randen av Europa, bl.a. hos samene og på Island. Tatjanas problem er at hun mangler feministisk faglitteratur. Det er ikke tilgjengelig i Sovjet. To i gruppa fikk

kopiert opp noe til henne. Vi snakket om at jeg kunne være med henne på feltarbeid. Det er klart at de forandringene som nå skjer, bringer med seg nye muligheter for samarbeid.

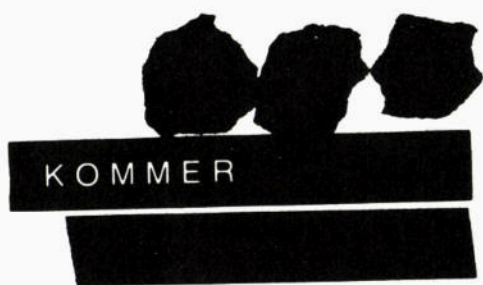
Avslutningsdebatten var preget av hvordan man konkret skulle skape nettverk mellom kvinneforskere, og hvordan de skulle styrkes østover. Det eksisterer to slike nettverk idag: European Network for Women's Studies og Women's International Studies Europe.

Av kritikk som kom fram på konferansen var at man i altfor stor grad hadde betont likhetene mellom kvinner; ulikhetene kom ikke nok fram. Selv reagerte jeg allerede i starten på at det bare var hvite kvinner på konferansen og at det ikke fantes noe om minoritetskvinnene i arbeidsgruppene. Dette må ikke bli den feministiske kvinneforskningens versjon av den dominerende vestlige kulturen. Da er det mange det ikke er plass til.

Dagene i Aalborg opplevdes veldig konkret som «Women in a changing Europe» med de dramatiske omveltningene i Sovjet som skjedde samtidig. Vi ble personlig involvert i dette gjennom våre nye venninner fra Baltikum og Sovjet.

En sammensveisa kvinneforskergruppe på Aalborg Universitet Center sørga for spennende opplevelser også utenom selve arbeidet på konferansen. Neste konferanse blir i Wien i 1994.

Jorunn Eikjok

Gender, technology and ethics

June 1–2 1992, Luleå, Sweden

An international conference on Gender, Technology and Ethics will be held in Nordkalotten Conference Centre in Luleå, Sweden, June 1–2, 1992. The conference is organized by the Centre for Women in Research and Working Life at Luleå University.

Aims

Behind the talk about women getting into technology remains the question; is it necessary for women to change anything or would technology change women for better or worse? Throughout society it is recognized that theoretical and ethical issues are involved in technological choice. The question is, what are the particular concerns contributed by feminism?

The aim of the conference is to bring together researchers concerned with science, technology and ethics, and to develop a feminist perspective and influence in this area of inquiry. The main objective is to:

- discuss empirical research
- develop theory and methodology
- form a network for researchers

The conference can also be seen as a part of formulating a framework for a Nordic and Swedish research programme in the area.

Programme

The programme will include plenary, invited, and contributed paper sessions as well as working seminars. The themes of the conference are:

– *Science and technology in feminist thought*

What are the various feminist viewpoints on scientific knowledge?

– *Gender and technology*

What are the key questions at a theoretical level?

What is the gender relation between masculinity and femininity and technology?

What methods could be used in studying gender in relation to technology?

– *Ethics in technology*

What values does feminism bring to the analysis of technology?

Under what circumstances would women develop different technology and use existing technologies in different ways?

Invited speakers confirmed to date are: Ann-Jorun Berg, Cynthia Cockburn, Ewa Gunnarsson, Bente Rasmussen, Hilary Rose, Louise Waldén.

The language of the conference is English.

Call for papers

You are invited to submit a paper for presentation at the conference. Please send your abstract, not more than 1 page, to the organizing committee not later than October 31, 1991. The author will be notified on acceptance of the paper not later than December 10, 1991. Final manuscript, 10 pages, should be submitted not later than March 15, 1992.

For further information please contact CENTEK, Lena Karbin, Luleå University, S-951 87 Luleå, phone internat. +46 920 917 75, telefax +46 920 990 20.

Ny møteplass for kvinner stiftet i Danmark

«Kvindeligt Selskab», som er støttering for KVINFO, Center for tværfaglig information om kvindeforskning, ble stiftet i København 21. mai 1991. Støttingens formål er å formidle kjennskap til KVINFO – nasjonalt og internasjonalt – og å fungere som idébank og tenkeboks for KVINFO som kultursenter. Hensikten er å nå ut til flest mulig engasjerte kvinner i alle miljøer.

Med «Kvindeligt Selskab» vil KVINFO videre skape et forum der kvinner i kunst, politikk og forskning kan møtes. «Vi trenger en ny kvinneoffentlighet», sier de. Nå, tyve år etter at kvinnebevegelsen startet, merker en at en ny generasjon kvinner igjen er opptatt av kjønsspørsmål.

I dag får kunst og kultur stadig større

betydning som image, som identitet. Gjennom «Kvindeligt Selskab» legges det opp til kunstneriske opplevelser som har karakter av eksperiment, eller øyeblikkets kunst. På den måten ønsker en å møte en ny generasjon unge kvinner som opplever at kunst har samme identitetsmessige betydning for dem som politikk hadde det for 1970-generasjonen.

Til høstens program arbeider styret for «Kvindeligt Selskab» med et stort offentlig arrangement, utstilling og presentasjon av en amerikansk billedkunstnergruppe, *Guerilla Girls*. I forbindelse med verniseringen blir det debatt om danske forhold. Programmet planlegges som en stor mediebegivenhet, og styret håper å få arrangementet til både Århus, Ålborg og Odense.

Kanskje idéen om en «norsk forening for kvinneforskning» er noe vi også her i landet burde spinne videre på?

PUBLIKASJONER

Bøker:

Kirsti Malterud:

Allmennpraktikerens møte med kvinnelige pasienter

Allmennpraktikerserien, TANO A/S 1990.

Liv Hov:

Thalias første døtre

Skuespillerinderne i 1500- og 1600-tallets europeiske teater

Solum Forlag, Oslo 1991.

Berit Schei:

Trapped in painful love

Physical and sexual abuse by spouse – a risk factor of gynaecological disorder and adverse perinatal outcomes.

Tapir Forlag, Trondheim 1990.

Tidsskrifter

Naistutkimus/Kvinnoforskning, nr. 2/1991.

Signs, Volume 16, No. 4/Summer 1991.

The Women's Review of Books, Volume VIII, No. 9, June 1991 og No. 10–11, July 1991.

Women's Studies International Forum, Volume 14, No. 3-1991 og No. 4-1991.

Differences, Vol. 2, Fall 1990. «Feminism and the Institution.

Differences, Vol. 3, Spring 1991. «Postmodernity and Feminist Political Theory».

Feminist Review, No. 37, Spring 1991 og No. 38, Summer 1991.

Women of Europe supplements, No. 32, 1991. «Women of Hungary».

Women of Europe supplements, No. 34, 1991. «Equal opportunities for women and men».

Naistutkimus – tiedote, No. 2/1991.

Nyt forum for kvindeforskning, No. 1, Maj 1991: «Krop og sjæl».

Nytt Norsk Tidsskrift, No. 2/1991.

Norsk Statsvitenskapelig Tidsskrift, Nr. 2/1991.

Akademisk kvartal. Tverrfaglig tidsskrift fra Universitetet i Oslo, Nr. 2/1991.

Häften för kritiska studier, nr. 2/91.

Acca, Aktuell kvinnolitteratur och kultur, nr. 3/91.

Samtiden, nr. 3/1991.

Kvinnobulletinen, nr. 2/1991.

On the issues, the magazine of substance for progressive women. Vo. XIX, Summer 1991 og Fall 1991.

Journal of the history of sexuality, The University of Chicago press. Vol. 1, No. 1, Summer 1990.

Artikler, hovedoppgaver, oversikter, prosjektnotater og rapporter.

«The World's Women 1970–1990»

Women's living conditions – and their contribution to the family, economy and household – have generally been invisible. United Nations Publications.

Eli Åm:

«Sesam for norske barn»

Reaksjoner i møte med et nytt TV-program. Norsk senter for barneforskning, Trondheim, mars 1991.

«Barn» – Nytt fra forskning om barn i Norge, nr. 1/1991 og nr. 2/1991.

Norsk senter for barneforskning, Univ. i Trondheim.

Inez Kapborg:

«Utvärdering av sjuksköterskestuderandes kunskapar i matematik».

Universitets- och Högskoleämbetet, FoU-enheten, Stockholm, mars 1991.

Britt-Marie Thurén:

«Survival and experimentation: The changing conditions of women in the third world». Sarec documentation.

Women in Development 1991:1, Stockholm 1991.

Kommunaldepartementet.

«Handlingsprogram for likestilling 1991–1992».

«Norwegian development research cata-

logue 1990».

Chr. Michelsen Institute, Bergen.

«Åtte perspektiver på bygdeutvikling».

NLVF-Publikasjon nr. 3/91.

Norges landbruksvitenskapelige forskningsråd, Oslo.

Trond Viggo Torgersen:

«Facts about children in Norway».

The Norwegian Commissioner for Children 1990.

Sigrun Odden:

«KLOK – Kvinner til ledelse i Oslo kommune».

Rapport nr. 16/91.

Østlandsforskning, Hamar.

«Rusmiddelforskning»

Programnotat

NORAS, Oslo 1991

«Kvinner, utvikling og miljø».

Utredning om et forskningsfelt.

FORUT, Universitetet i Tromsø, 1991.

«Enebarn, delebarn, stebarn».

NIBR Rapport 1991:14, Norsk institutt for by- og regionsforskning, Oslo 1991.

«Kandidatundersøkelsen 1989».

Yrkesaktivitet - arbeidsledighet - videre studier.

NAVFs utredningsinstitutt, Rapport 4/91.

Professor Margaret B. Sutherland:

«Seminar».

Women's Studies and the Social Position of Women in Eastern and Western Europe.

E.N.W.S.-rapport, Nederland 1990.

Ny litteratur om kvinner, en bibliografi nr 1 og 2/1991.

Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek, Göteborg 1991.

Bystyremelding nr. 1/1991.

«Om likestilling i kommunens personalpolitikk».

Oslo kommune, Byrådet.

«Women and minorities in science and engineering».

National science foundation, Washington D.C., januar 1991.

«Kvinnoperspektiv på massekommunikationsforskningen».

Rapport från ett seminarium den 13 mars 1991.

Jämfo-rapport nr. 22/juni 1991.

«Kvinneperspektiv på Miljøvern?».

Miljøverndepartementets virkemidler i forhold til Handlingsprogram for likestilling. NIBR-notat 1989:135.

«Barnelitteratur i mellomkrigstida».

Artikkelsamling fra et arbeidsseminar, Finse 24.–26. januar 1991.

Norsk senter for barneforskning, rapport nr. 22., januar 1991.

Tove Hjørungdal:

«Det skjulte kjønn».

Patriarkal tradisjon og feministisk visjon i arkeologien belyst med fokus på en jernalderkontekst.

Acta Archaeologica Lundensia, nr. 19/1991.

«The Work of Cedaw».

Reports of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women. Vol. I 1982–1985 og Vol. II 1986–1987.

United Nations, New York, 1989.

Report from the first national conference of sociology.

Vol. I, II og III, Geiranger, Mai 1990.

NAVF/ISF/ISO.

«Vold mod kvinder i parforhold».

Rapport fra en temadag.

Samkvind, Skriftserie nr. 8; Københavns Univ. 1991.

«Køn & Antropologi».

Rapport fra en temadag.

Samkvind. Skriftserie nr. 9; Københavns Univ. 1991.

Institutt for samfunnsforskning:

«Sammendragserie nr. 1 og 2/1991», Oslo 1991.

Institutt for samfunnsforskning:

«Bibliografi 1985–1991», Oslo 1991.

Gunilla Carlstedt och Annika Forssén:

«Kvinnors arbetsliv och hälsa».

Forskningsrapport 1991:14, Högskolan i Luleå, Sverige.

«Hva har vel kvinner i landbruket å gjøre?»

Formidlingsseminar – Kvinner i landbruket, april 1991.

NVLF, Oslo 1991.

EGNE

PUBLIKASJONER

Arbeidsnotater

Arbeidsnotat nr. 5/79:

Lønnet og ulønnet omsorg.

Arbeidsnotat nr. 2/81:

Kvinner, overgang og aldring.

Arbeidsnotat nr. 1/83:

Humanistisk konferanse om kvinneforskning. Konferanserapport.

Arbeidsnotat nr. 2/83:

Kvinneforskning for samfunnsplanlegging. Rapport fra et seminar.

Arbeidsnotat nr. 3/83:

Kvinner og arbeid 1750–1914 i England og Frankrike. En oversikt over kvinnehistorisk forskning.

Arbeidsnotat nr. 1/84:

Nordisk Kvinnehistoriemøte, Oslo 20.–23. februar 1983. Konferanserapport.

Arbeidsnotat nr. 5/84:

Kvinner og helse. Bibliografisk oversikt. Litteratur og prosjekter.

Arbeidsnotat nr. 2/85:

Kvinner i medisinsk forskning. Seminarrapport.

Arbeidsnotat nr. 5/85:

NAVFs støtte til kvinnelige forskere og kvinneforskningen. Oppgaver og organisering etter 1986. *Opptrykk*.

Arbeidsnotat nr. 3/86:

Framtidas Norge – på kvinners vilkår? Seminarrapport.

Arbeidsnotat nr. 3/87:

1. Norske seminar i medisinsk kvinneforskning.

Arbeidsnotat nr. 3/88:

Oversikt over samfunnsvitenskapelig forskning om kvinner. Litteratur og prosjekter.

Arbeidsnotat nr. 4/88:

Oversikt over humanistisk forskning om kvinner. Litteratur og prosjekter.

Arbeidsnotat nr. 5/88:

Kvinner i forskning: Medisin, naturvitenskap og teknologi. Personoversikt.

Arbeidsnotat nr. 6/88:

Rekruttering av kvinner til forskning innen matematikk og fysikk. Rapport fra arbeidsmøte.

Arbeidsnotat nr. 1/89:
Makt og medvirkning.
Kvinneperspektiver i forskning om ledelse, organisasjon og styring (LOS).
Rapport fra en konferanse.

Arbeidsnotat nr. 1/91:
Veiet og funnet for lett – og for tung.
Kjønn og vitenskapelig bedømmelse.
Rapport fra et seminar.

Arbeidsnotat nr. 2/91:
Karriereveier for kvinner i medisinsk forskning. En konferanserapport.

Arbeidsnotat nr. 3/91:
Kvinner, miljø og utvikling. Rapport fra en nordisk forskerkonferanse.

Øvrige numre er utgått!

Annet

Litteratur og arkiver i kvinneforskningen.
Av Mie Berg.

Elisabeth Fürst: *Kvinner i Akademia – inntrengere i en mannskultur?* 1988.
Kr. 85,–

Tamar Bermann, Harriet Holter, Bjørg Aase Sørensen, Gro Hanne Aas: *På kvinners vis – med kvinners råd. Nye perspektiver på forskningspolitikken.*
1988. Kr. 85,–

Enslige svaler i norsk forskning? Kvinner i medisinsk, naturvitenskapelig og teknologisk forskning i universitets- og høgskolesektoren 1974–1987. NAVF, NTNF, 1990.

Aasta Hansteen, Tyve aars kamp. Tilbakeblikk og fremsyn. Red. Elisabeth Aasen.

Informasjonsbrosjyren *Kvinner og forskning – naturvitenskap og teknologi.*

Informasjonsbrosjyren *Kvinner og forskning – medisin.*

Samtlige publikasjoner kan fås ved henvendelse til NAVFs sekretariat for kvinneforskning.

Bidragstere

Sverre Bagge, professor, dr.philos., Historisk institutt, Universitetet i Bergen, Sydnes plass 9, 5007 Bergen.
Tlf. (05) 21 23 08.

Kari Elisabeth Børresen, statsstipendiat, dr. philos., Oscarsgt. 46b, 0258 Oslo.
Tlf (02) 55 81 61 eller (063) 21 745.

Drude von der Fehr, dr.philos., Senter for kvinneforskning, Universitetet i Oslo, postboks 1040 Blindern, 0315 Oslo.
Tlf.: (02) 85 43 70/71.

Elisabeth Gulbrandsen, doktorand ved Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Göteborgs Universitet. Adresse i Oslo: Erlingsgate 10, 0196 Oslo.
Tlf. (02) 57 19 67.

Vidar Hansson, professor, dr.med., Institutt for medisinsk biokjemi, Universitetet i Oslo, postboks 1112 Blindern, 0317 Oslo. Tlf. (02) 85 40 02.

Atri Hauge, forsker, cand.theol., Landingsveien 13, 0384 Oslo. Tlf. (02) 92 04 33.

Anne Haugestad, hovedfagstudent ved Institutt for kultur- og samfunnsfag, avd. for idéhistorie, Universitetet i Oslo. Privat adresse: Skoleveien 37, 1458 Fjellstrand. Tlf. (09) 91 85 38.

Karin Hausen, professor, Institut für Geschichtswissenschaft Technische Universität, Berlin

Toril Jenssen, cand.polit., Petrserborggt. 62, 9000 Tromsø. Tlf. (083) 85 839

Margareta Kempff, forskarstuderande i konstvetenskap vid Stockholms Universitet. Privat adresse: Upplandsgatan 73, S-113 44 Stockholm.

Evy Haneborg, sekretær, NAVFs sekretariat for kvinneforskning, Sandakerveien 99, 0483 Oslo. Tlf (02) 15 70 12.

Åse Hiorth Lervik, professor, Institutt for språk og litteratur, Universitetet i Tromsø, Breivika, 9000 Tromsø.
Tlf. (083) 44 236.

Else Mundal, professor, Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Universitetet i Oslo, postboks 1013 Blindern, 0315 Oslo. Tlf. (02) 85 67 65.

Lena Peterson, docent, Institutionen för nordiska språk, Uppsala Universitet, Box 513, S-751 20 Uppsala.

Margit Rosenberg, assistentlege, dr.med., Buskerud sentralsykehus, gyn./føde-avdelingen, 3004 Drammen. Tlf. (03) 80 30 00.

Anne Birgitte Rønning, mag.art., dr.stip., Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, avd. for allmenn litteratur, Universitetet i Oslo, postboks 1015 Blindern, 0316 Oslo. Tlf. (02) 85 62 27.

Birgit Sawyer, docent, Historiska institutionen, Göteborgs Universitet, S- 412 98 Göteborg.
Tlf. (095 46 31) 63 45 13

Dorte Skulstad, daglig leder, cand.phil. Statens museumsråd, Grev Wedels plass 1, 0151 Oslo. Tlf. (02) 42 49 79.

Adresse:

Returadresse:
NAVFs sekretariat
for kvinneforskning
Sandakerveien 99
0483 OSLO 4

Nytt om kvinneforskning nr. 4/91